

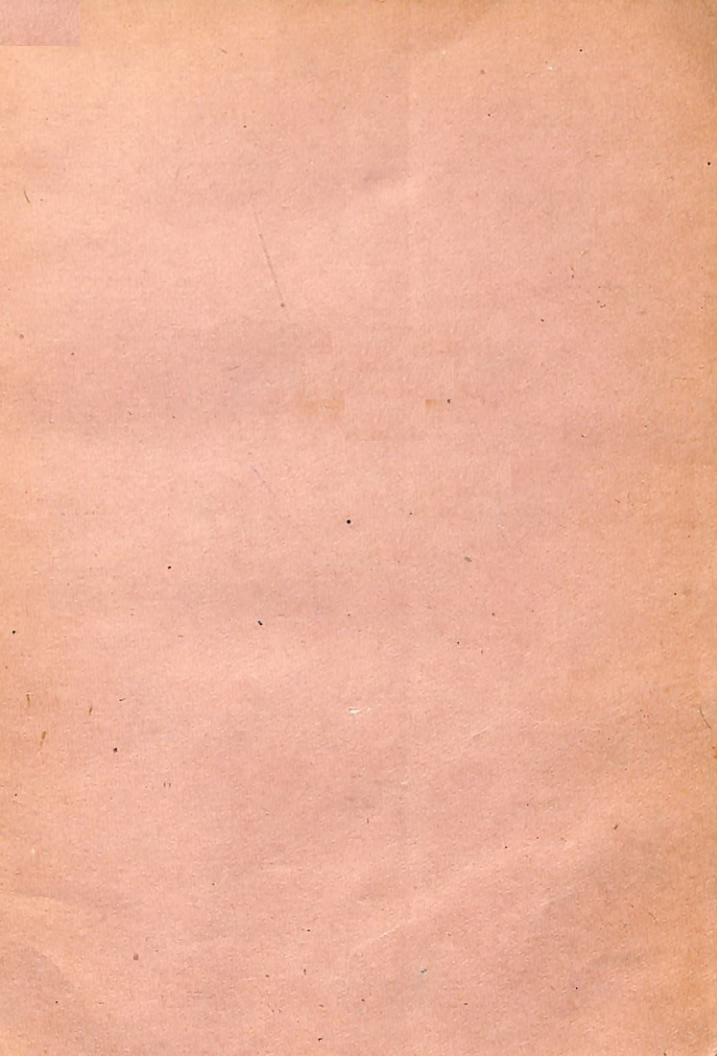
ՍՄՐԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶ

ԵՐԿԵՐ

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ

ՍՄԻՍ ԶԱՀԱԶԻԶ

Ե Ր Կ Ե Ր

**Նազմեց,
Պենագրություն եւ ծանոթություններ գրեց
գիտության վաստակավոր գործիչ
ԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱԶԻԶ**

**ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ, 1947**

Смбат Шахазиз
(ОЧИНЕНИЯ
(на армянс-ом языке)
Армгиз, Ереван, 1947

Սմբատ Շահուգիզյանը յուր 30-ամյա հորիւյանի ժամանակ

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶՅԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

1. Սմբատ Շահազիզյանը ծնվել է Աշտարակ գյուղում 1841 թ. սեպտեմբերի 5-ին:

2. Նա Աշտարակի «Հովակիմենց» մեծ ընտանիքից էր: Նրա հայրը՝ Հովակիմենց Տեր-Սիմոնը սովորել էր Երևանի հոգևոր դպրոցում և ժամանակի հասկացողությամբ կրթված մարդ էր: Պերճ Պռոշյանն իր մանկական հիշողությունների մեջ Տեր-Սիմոնի մասին, որի «մոնթն» է եղել ինքը 7—8 տարեկան հասակում, ասում է. «Մի ուրիշ տեսակ քահանա էր հոգին դրախտում խնդացող Տեր-Սիմոնը. նա ոչնչով նման չէր յուր չորս ընկեր տերտերներին, ոչ բուլումն էր նստում, լավ ու վատ գործերի և խոսքերի ներկա լինում, ոչ անվայել կատակներ ու սրախոտություններ անում, ոչ բարձր էր խոսում, ոչ ժամումն էր իրան անկարգ պահում և ոչ էլ իր ժողովրդի հետ իր հասույթի համար անբավականություն անում, ինչ որ տալիս էին, առանց վրան նայելու գրպանն էր դնում: Գինու համը միայն պատարագ անելուն էր տեսնում: Մի ծանր, մի համեստաբարո, մի անշահասեր, մի առաքինի քահանա էր նա, գյուղի մեծ ու փոքրից սիրված ու հարգված: Մենք, Տեր-Սիմոնի մոնթերս, սիրում էինք մեր ուսուցչին և գիտեինք, որ ուրիշ տերտերների նման «ֆալախա» դնել, անվաղի վրա բաց ծնկներով չորացնել կամ ուրիշ անխիղճ պատիժներ տալ չունենք, սակայն էն էլ գիտեինք, որ մեր համբերատար տերտերին բարկացնողը խեղ չէր դուրս տանիլ. մին կտար ու փիւր կտար»:

3. Սմբատի մայրը, Խոսրովիդուխտը կամ «Խոսրով նանը»՝ Մկրտչենց, կամ, ինչպես աշտարակցիք ասել են, «Ճանճապանենց» տանիցն էր, նա գյուղի գեղեցիկ աղջիկներից էր՝ միջահասակ, կարմրաշյուղ և առողջակազմ: Նա շատ սիրող մայր է եղել, բայց միևնույն ժամանակ կտրուկ բնավորության տեր: Տան մեջ ամենքը լսել են նրան, նրա խոսքով կառավարվել, մանավանդ որ նա առողջամիտ, տնտես ու տնարար կին է եղել. մինչև իսկ տերտերը ճանաչել է նրա հեղինակությունը տնային գործերում և նրա խոսքից դուրս չի եկել: «Տիրուհի Խոսրով նանը»,—ասում է Պռոշյանը իր Նույն հիշողությունների մեջ,—ամենիցս սիրված ու հարգված էր: Խոսրով նանին միայն մենք չէինք

տիրում, ամբողջ գլուղը պատվում էր այն հարգելի կնոջը, գլուղի մեջ ուրիշ տերտերակիներն ու աղաների կնանիք էլ կային, բայց խոսքով նանը բոլորից ավելի հարգված էր» (Տես «Ղարաբաղ» թերթի 1912 թվի 13 համարը Պետրյանցի «Մանկական հուշատետրից»):

4. Տեր-Սիմոնն ուներ վեց որդի, որոնցից անդրանիկը կոչվում էր պապի անունով Հովակիմ, իսկ մյուսները՝ Նփրեմ, Կամսար, Սահակ, Սարիբեկ և Սմբատ: Այսպիսով Սմբատն իր եղբայրների մեջ կրտսերն էր: Տերտերը սիրել է ուսումը, ուստի և իր որդիներից երեքին՝ Հովակիմին, Կամսարին և Սահակին տվել է Երևանի հոգևոր դպրոցը, մտածելով նրանց ավարտելուց հետո, դպրոց ուղարկել Սարիբեկին ու Սմբատին, որովհետև Նփրեմը վախճանել էր դեռ վաղ պատանեկական հասակում: Նա սակայն չի հասնում իր նպատակին և մեռնում է 1847 թվի «մեծ խոլերի տարին», երբ Սմբատը 6—7 տարեկան մանուկ էր և Հովակիմը նոր միայն ամուսնացած և պաշտոնի մտած Երևանի Կոնսիստորիայում և ալդտեղից էլ փոխադրվում՝ պաղարշապատ էջմիածնի Սինոդը:

5. Տեր-Սիմոնը միջակ կարողություն տեր է եղել. ունեցել է մի այգի «Նուբաններում» (խոպաններում) — «Թուրքի իգի», մի նորատունկ ածեր «Սեւ-վահղերում», «Ուլորանի» ճանապարհի վրա, մի ջրարբի արտ «Միջնահանդում» և բավարար վարելահող անջրդի «Ջաղի-դուղում» ու սեփական տուն «Մոդնու թառի» տակ հին գլուղում, որ կիսաբանդ վիճակում մինչև օրս էլ գոյություն ունի և Սմբատի ծննդյան տեղն է. նա իր այդ ունեցածից այնքան եկամուտ է ստացել, որ կարողացել է համեստ ու անկարոտ ապրել: Բայց երբ մի կողմից բահանայի մահվամբ (1847 թ.) եկամուտն է պակասում, մյուս կողմից էլ 1848 թվին մորեխն է հայտնվում և դաշտ ու անդաստան, այգի ու պարտեզ ուտում, չորացնում՝ ընտանիքը չբավորության է մատնվում:

6. Ընտանիքի հոգսերը հոգալու ծանրությունը այդ նեղ օրերին ամբողջովին ընկնում է անդրանիկ որդու՝ Հովակիմի վրա: Նա իր հոր մահվան բոթն առնելուն պես, հասնում է Աշտարակ և ընտանիքի կառավարության գործը իր ձեռքն է առնում. հացի պաշար է պատրաստում և միջոցներ որոնում ապահովելու ընտանիքը և ապագայում, որի համար Սահակ եղբորը տանում է իր մոտ, որ շարունակել տա ուսումը և վերջը մի գործի, պաշտոնի դնի. Կամսարի համար ձեռք է բերում՝ իր հոր տեղը բահանա ձեռնադրվելու իրավունք. մնում է միայն տեղավորել Սարիբեկին, որի ուսանելու ժամանակը հասել էր, իսկ Սմբատը դեռ փոքր էր և կարող էր համբերել: Ահա հենց այդ ժամանակ նրա գլխում ծագում է մի միտք՝ խնդրել Լազարյան ճեմարանի վարչությանը՝ Սարիբեկին ձգրի գիշերօթիկ ընդունելու համար: Խնդիրը ուղարկում է և դրա հետ միասին դիմում է Ներսես կաթողիկոսին՝ միջնորդելու այդ մասին ուր հարկն է:

7. Անցնում է մի երկու տարի: 1851 թվին ստացվում է ճեմարանից մի պաշտոնական թուղթ, որով հայտնվում է, թե տված խնդիրը հարգված է և Սարիբեկը ընդունված է ճեմարան, իբրև «Տեարց Լազարեանց» սան: Հովակիմը շտապում է Աշտարակ, ավելում է ուրախալի լուրը մորը և պատրաստություն է տեսնում ուղարկելու Սարիբեկին, բայց սա կամակորում և չի ուզում գնալ, մինչև իսկ տնից փախչում, գնում է Կարբի գլուղը, որով չափա-

շանց վշտացնում է մորն ու եղբորը: Սմբատը տեսնելով ընդհանուր վիշտը և վշամենալով ուրախացնել իր սիրած մեծ եղբորը և մորը, առաջ է ընկնում և ասում, թե «ինքը Մոսկով կերթա, թող Սարիբեկի տեղը իրեն ուղարկեն»:

8. Սմբատը մի ժիր, կայտառ, թուվաճ և սրամիտ մանուկ էր և ընտանիքի սիրելին: Ամենքը երես էին տալիս, նամանավանդ մայրը և մեծ եղբայր Հովակիմը, որոնք երբեք նրա «խաթրին» չէին կաշում, որովհետև նա ընտանիքի մեջ ամենափոքրն էր... Ամենքի սիրով ու զգվանքով շրջապատված՝ մեծերի կոշտ ու կոպիտ վարմունքից ազատ լինելով, նրա մեջ զարգացել էր լստահությունը, համարձակությունը: Ով որ էլ լիներ, ինչ դիրքի և աստիճանի մարդ էլ որ լիներ իր առաջ կանգնած, նա չէր քաշվում, այլ ճակատը բաց, համարձակ պատասխան էր տալիս նրա հարցերին: «Պե՞ծ էր, պե՞ծ էր փոքրիկ Սմբատը,—ասում է Պռոշյանը նրա մանկության մասին,—ինքը դեռ չէր կարգում, դեռ, յուր ասելով, տերտերը եկող տարին պետք է գնար էջմիածին, որ իրենց Գևորգ վարդապետից մի տետր ուզեր, բերեր իրեն դաս տար, բայց այդ ԼՎՋար-մղար շեկիկ ու կենդանի և, որքան միտս է, երեսը փերոտ երեսան ամենքիս դասերից մի մի կտոր անգիր գիտեր: Հենց որ մենք շոքում էինք տերտերի առաջին և դասերս սկսում, մեկ էլ՝ բակի մյուս ծայրից վազելով գալիս էր ու բերաններիցս խլում հետևյալ բառն ասում: Այր, ժե, ճե, ու, կարդում էր մի երեխա. բեն, ինի, մեն, սե, շարունակում էր Սմբատը: Բեն, այր, բա, սկսում էր դողալով մի երեխա. բեն, եշ, բե, վրա էր բերում Սմբատը: Դե, հերիք է, Սմբատ ջան, գնա՝ մորդ ասա, թող քիչ հաց ու պանիր տա, թող էս ծուլը դասն ասի, տեսնենք սովորե՞լ է: Եվ Տեր-Սիմոնը կիսավրիտ ճանապարհ է ցույց տալիս իր շար Սմբատին»:

9. Երբ ամեն բան պատրաստ է լինում ճանապարհի համար, մայրը տանում է նրան էջմիածին, որ ներկայանա կաթողիկոսին և իր շնորհակալությունը հայտնի նրա միջնորդության համար: Կաթողիկոսը սիրով ընդունում է խոսքով նանիին, օրհնում է երեխային և ճանապարհ է դնում, հրամայելով տալ երեխային մի բուլը շամիչ, որ վեհարանից դուրս գալուն պես, Սմբատը հենց այնտեղ, դռան առաջ թափում, շաղ է տալիս, ասելով մորը, թե՝ «այդ պառավ մարդը կարող էր իրեն շամից ավելի լավ բան տալ»: Հովակիմը եղբորը տանում է Թիֆլիս, որտեղից Սմբատը հետագայում Շիլլերի շնորհալի թարգման Գևորգ Բարխուդարյանի հետ ուղևորվում է Մոսկվա:

10. Գևորգ Բարխուդարյանի՝ իր այդ ճանապարհորդության մասին գրած հիշողություններից (տե՛ս «Իմ հիշողություններից» 1894 թվի «Արձագանք»-ի 3, 5 և 7-րդ համարները) իմանում ենք, որ նրանք դուրս են եկել Թիֆլիսից 1851 թվի սեպտեմբերի վերջերին ֆուրգոնով և չորս օրվա մեջ անցնելով Կովկասյան լեռները, հասել են Վրդիկավկազ, որտեղ մնացել են 10 օր, որովհետև Ռուսաստանի գնացող կառք իսկույն չի ճարվել: Նոյեմբերի 20—25-ին, վերջապես հասնում են Մոսկվա, որտեղ Բարխուդարյանը Սմբատին տանում է ձեմարան, իսկ ինքը մեկնում Դորպատ:

11. 1894 թվի ապրիլի 11-ին Գևորգ Բարխուդարյանը Թիֆլիսից ուղարկելով իր լուսանկարը Սմբատ Շահազիզյանին և փոխադարձաբար նրա պատկերը խնդրելով, գրել է պատկերի ետևը մի ոտանավոր, որի մեջ նա վերստին հա-

մատուցարար հիշում է իր նրա հետ միասին դեպի հյուսիս կատարած ճանապարհորդությունը.—

Ազնիվ բարեկամ, Սմբատ Շահազիզ,
Ավելի քան թե շուր տասնյակ տարի,
Անցավ այն օրից, երբ մեզ երկուսիս
Հարկ եղավ դիմել երկիրն օտարի,
Որ հագեցնենք մեր ուսման փափագը,
Զարգացնենք մեր միտքն ու ճաշակը,
Եվ ձեռք բերելով գիտություն գանձը,
Պիտանի անենք ազգին մեր անձը:

Այն ժամանակ մենք, թե դու է, թե ես,
Մատաղահաս էինք—մանուկներ անփորձ,
Բայց վստահ էինք, չեն վախեցնի մեզ
Ապագայումը աշխատանքն ու դուրծ:

Այնտեղ իրարից մենք բաժանվեցանք,
Եվ այնուհետև, թեև ունեցանք
Զանազան վիճակ, բայց մեկ ասպարեզ
Եվ էլ շտեպանք իրարու երես:

Այժմ երկուսս էլ ալեգարդվելով,
Նորոգում ենք մեր բարեկամություն,
Եվ իմ պատկերը քեզ ուղարկելով,
Քոնն ասանալու ունիմ ցանկություն:

Իրար պատկերի դիմացը կանգնած,
Ոսկի մանկությունն հիշենք, որ դնաց,
Եվ մխիթարվենք, որ մեր ասպարեզ
Մենք կատարել ենք խղճով, պարզերես:

12. Լազարյան ծնամբանքը այդ ժամանակներն ուներ վեց գիմնադրոնական դասարան, երկու մասնագիտական արևելադիտություն դասարան (լիկեոն) և մի նորարաց նախակրթարան՝ հատկապես հայ անպատրաստ մանուկների համար: Սմբատը ընդունվում է այդ նախակրթարանը, որովհետև բոլորովին անպատրաստ է եղել և ուսանելն էլ իսպառ չի իմացել: Ուստի և, բնականաբար, շատ դժվարություն է բաշում, մինչև որ կարողանում է ընտելանալ նոր անժանոթ կյանքին, սովորել անժանոթ լեզուն և իր հասակին համապատասխան զարգացում և գիտություն ձեռք բերել: Այնուհետև արդեն նա կարողանում է իր տոկուն աշխատասիրությամբ ոչ միայն անսպաթառ առաջ գնալ, այլև առաջադեմ աշակերտ հանդիսանալ, հատկապես նա առաջադեմ է հանդիսացել հայոց լեզվի գիտության մեջ, և այդ ոչ շնորհիվ իր երկարամյա ուսուցիչ-

ների՝ Մկրտիչ էմինի և Մսերի, որոնց նա երբեք չի հավանել, և միշտ էջ փռելատիկ է անվանել, այլ իր աշխատասիրությամբ՝ հայ հին մատենագիրների օւսումնասիրությամբ և հարատեւ ընթերցանությամբ, ձեմարանի հայ ուսուցիչներից նա միայն հավանել, համակրել և սիրել է Նալբանդյանին, որի ուսուցչութունը, թեև շատ կարճատեւ է եղել ձեմարանում, բայց նրա ցանաժ սերմերը հասուն պտուղներ են տվել և նրա խոսքերը՝ «հայերեն մտածեցեք» և «հայերեն պետք է մտածել», ձեմարանի աշակերտության մեջ ավանդաբար անցել են սերնդե սերունդ։ Ահա՛ նրա այդպիսի սիրո և համակրության հետեանքով էր, որ հետագայում, երբ Նալբանդյանը բանտումն էր, Շահազիզյանն իր «Լեոնի վշտի» մեջ նրան հովիբել է հետևյալ տողերը.—

...Բայց րեզ հանում եմ այս տխուր դասից,
Ով նոր հայախոս և ազնիվ մըշակ.
Քեզ կարող էի անմահ փուշերից
Քաջ մարտիրոսի բոլորել պսակ։

Քնարիդ լարերն ազատ շարժվում են,
Երբ ազատ քո կամբ, ազատ քո հոգին.—
Այդպես սոխակներ ներդաշնակում են,
Հեռու վանդակից, թիփերի միջին։

Սրտիդ կսկիծը, կսկիծ է ազգին,
Եվ ոչ մի դիմակ կեղծավորության.
Գրչիդ վաստակը—մեծութուն Հայի,—
Թեև հայասերը են քո դավաճան։

Ո՛վ ազգի անդամ, հավերժ հարգելի,
Թող մխիթարն կուրծքիս հառաչանք
Պայծառ ճակատդ Հայրենասերի,
Որի վարձն եղավ ապերախտ զրկանք։

13. 1860 թվին Շահազիզյանն ավարտում է Լազարյան ձեմարանի գիմնադիրական ընթացքը և մտնում է լիկեոն, որ ինչպես ասացինք, բաղկացած էր երկու դասարանից և կազմում էր ձեմարանի վեց դասարանի շարունակությունը, նրա յոթ և ութերորդ արևելագիտության մասնագիտական դասարանները։ Այդտեղ էլ նա իր գլխավոր ուշադրությունը դարձնում է հայերենի վերա, անդադար կարդալով, կատարելագործվելով գրաբարագիտության մեջ և հետզհետե կոկնելով, մշակելով իր աշխարհաբար լեզուն, նախապատրաստվելով և տալով նրան այն ձևն ու գույնը, որ տեսնում ենք նրա «Լեոնի վշտի» մեջ։ Սեդրակ Մանգիսյանը, որ ձեմարանի այդ ժամանակվա աշակերտներից է եղել, վկայում է, որ աշակերտները սիրում էին լսել նրա սահուն և «ուռճացած» աշխարհաբար լեզուն, որ իր կանոնավորությամբ, իր ճկունությամբ և քաղցրահնչունությամբ, իրեն մի նոր, չլսված ու չտեսնված բան, տարբեր եղածներից, գրավում, հմայում էր ամենքին։

14. 1862 թվին Շահազիզյանն ավարտում է լիկեոնի դասընթացը և մշտնապես կյանքի նրա անունը, իբրև առաջագնաց աշակերտի և ուսանողի, գրվում է տեղի տախտակի վրա՝ նախկին առաջագնաց աշակերտների և ուսանողների շարքում: Ճեմարանի վարչությունն ի նկատի առնելով նրա առաջագիմությունը և ընդունակությունները և առաջնորդվելով Ճեմարանի կանոնադրությամբ, որի պարտությամբ Լազարյան թուշակավորները շրջանավարտ լինելուց հետո, պարտական էին վեց տարի ծառայելու Ճեմարանում,—միջնորդել է հոգաբարձուի առաջ և նրան թողել Ճեմարանում, իբրև վերակացու և նախակրթարանի ուսուցիչ:

15. Իբրև նախակրթարանի ուսուցիչ, Շահազիզյանն օրինակելի էր Աշակերտները սիրում էին նրան և նրա պատվերը կատարում անպայման: Նա իր փոքրահասակ ունկնդիրներին խմացել է գրավել, հարցասիրության ընտելացնել: Նա դասավանդում էր երեխաների ըմբռնողությանը մատչելի եղանակով, հաճախ համեմեկով իր խոսքակցությունն ու զրույցները զվարճարանությամբ և կատակներով. կամ խրատական, զվարճալի պատմություններ է արել և լավ-լավ հեքիաթներ է պատմել, ուրախացրել նրանց ու ինքն էլ ուրախացել նրանց հետ: Ասում են, որ նա մի անգամ դասարան է տանում մի փոքրիկ երաժշտական գործիք և պահում է ամբիոնի մեջ: Դասի ժամանակ նկատելով որ աշակերտներն սկսում են ձանձրանալ, ծածուկ լարում է գործիքը: Հանկարծ լսվում է մի քաղցր, անուշ մեղեդի, որ գրավելով փոքրիկների ուշադրությունը, վանում է նրանց ձանձրույթը, որից հետո նա հաջողությամբ շարունակում է իր ընդհատած դասը: Եվ այդպիսի դասատվության հետևանքը եղել է կատարյալ հաջողություն. երբեք և ոչ մի անբավականություն, զժգոհություն չի պատահել. ամենքն էլ, սակավ բացառությամբ, բավարար առաջագիմությամբ փոխադրվել են առաջին դասարանը և այնքան պատրաստություն են ստացած եղել, որ այնուհետև հեշտությամբ կարողացել են շարունակել և հաջորդ դասարաններում: Նա մեզ պատմել է, որ իր դասավանդության գործում նա ոչ մի դասարանում այնքան բավականություն չի ըստացել, որքան փոքրիկների մեջ, նախակրթարանում, որտեղ եղել է դաստիարակ, և՛ դասատու, և՛ դասագիրք: Նա ինքը հենց նախապատրաստվել էր այդտեղ և լավ ծանոթ էր նախակրթարանի բոլոր հանգամանքներին. պաշտոնն էլ, ըստ ամենայնի, համապատասխան էր նրա ներքին հակումներին ու խառնվածքին. նա մի կողմից պիտի լիներ դաստիարակ-վերակացու բոլոր աշակերտների համար, մյուս կողմից էլ Ճեմարանի համար, հայ աշակերտների կոնտինգենտ պատրաստող:

16. 1867 թվին, օգոստոսի 11-ին Շահազիզյանը նշանակվում է հայոց լեզվի կրտսեր ուսուցիչ Ճեմարանի առաջին երեք դասարաններում, որի համար և ստիպված է լինում նույն ամսին գնալ Պետերբուրգ և համալսարանի արևելյան բաժնում կանդիդատի ըննության ենթարկվել, որովհետև Լազարյան լիկեոնը այդ ժամանակները իր շրջանավարտներին միջնակարգ դպրոցներում ուսուցիչ լինելու ցենզ կամ արտոնություն չէր տալիս: Նրա ըննությունները քննում են բանավոր և գրավոր. բանավոր հարցաքննվում է հայ-վրացական հյուղի բոլոր առարկաներից և գիտություններից: Ներկայացնում է նաև առան-

ձին գիտական շարագրութիւն (գիտերտացիա) իր մասնագիտութիւնից, որ արժանանում է համալսարանի խորհրդի հասկանութեանը, և նույն 1867 թվի սեպտեմբերի 4-ին ստանում է «արևելյան լեզուների թեկնածուի» գիտական աստիճան:

17. 1873 թվին վախճանվում է Մսեր մագիստրոսը, որ Ճեմարանի կրօն-ուսուցչն էր և բարձր դասարանների հայոց լեզվի ուսուցիչը: Շահազիզյանն ըստանում է նրա հայոց լեզվի դասերը, նշանակվում է նույն առարկայի ավագ ուսուցիչ, կենտրոնացնելով իր ձեռքին բարձր դասարանների հայոց լեզվի բոլոր դասերը՝ սկսած երրորդ դասարանից: Դասավանդվում էր միայն գրաբարը, ուստի և Շահազիզյանն էլ ստիպված է լինում շարունակել նույնը: Սակայն, աշխատում է նրա բովանդակութունը, ըստ հնարավորութեան, ամենալայն շափերով աշխարհաբարացնել, ավելի թարմութուն և կենդանութուն մտցնել մեռած լեզվի դասատւութեան եղանակի մեջ, որով և միանգամայն հանդիսանում է հակապատկեր իր նախորդներին, որոնք, կարծես, գիտավորյալ այնպես էին վարվել, որ փոշոտածն ավելի փոշոտվի, հնացածն ավելի հնանա և մեռածն իսպառ հույս չունենա հարութիւն առնելու: Նա, նախ և առաջ, դեն է շարժում «ճարտասանութիւնը», որ անցնում էին Միքայել Սալլանթյանի գրքով և Մսերի «Հրահանգ ճարտասանութեան ի պէտս աշակերտաց» ձեռագիր տետրակով: Հանում է գործածութիւնից նույն Սալլանթյանի և էմինի բերականութիւններն իրենց պատմական, պարառական, նախըրիվ տրական հոլովներով և բաղմամբով հոլովմունքներով: Նա իբրև դասարանական ընթերցանութեան գիրք, պահում է երրորդ-չորրորդ դասարանների համար էմինի «Ընտիր հատվածքը», իսկ մյուս դասարաններում կարդում է հայոց մատենագիրներին, հաշվի առնելով դասարանի գիտութեան և պատրաստութեան ու աշակերտների զարգացման պատիճանը, իսկ իբրև բերականութեան ձեռնարկ, պատրաստում է իր սեփական ձեռագիր տետրակը, որի մեջ ամփոփված էին միայն լեզվի գլխավոր կանոնները և, ընդհանրապես բերականութիւնը շատ համառոտած և պարզված էր: Բացի այս բոլորից, նա մտցնում է աշխարհաբարի շարագրութիւնը:

18. 1897 թվին լրանում է Շահազիզյանի ուսուցչական գործունեութեան 35-ամյակը և նա իր դիմումի համաձայն, ազատվում է պաշտոնից: 35 տարվա ծառայութեան ընթացքում նա միշտ հարգված, գնահատված էր և սիրված էր պաշտոնակիցներից և աշակերտներից:

19. Պաշտոնից արձակվելու հետևանքով նա ստիպված է լինում իսպառ թողնել Ճեմարանը, որտեղ ապրում էր Մոսկվա ժամանելու առաջին օրից: Թե ինչ ծանր ազդեցութիւն է թողել նրա վրա իր աշակերտներին, դասարանը և բնակարանը թողնելը, կարելի է տեսնել նրա՝ իր եղբորորդուն 1897 թվի մայիսի 25-ին գրած նամակից.— «Այստեղ (Մոսկվայում) պիտի լինի Տեր-Հակոբյանի ավագ դուստրի հարսանիքը մոտաբար 10 հուլիսի, և ես հրավիրված եմ որպես խաչեղբայր: Բացի նրանից, պիտի տունս դատարկեմ ու իրեղենները հանձնեմ պահեստի: Պատրաստ բնակարան դժվար է գտնել, որ ինձ մեծ հոգս է պատճառում, Ճեմարանը արդեն, կարելի է ասել, թողել եմ, և հայտնել դարշելի պարոնին (Գևորգ Քանայանին): Ես ամենայն մասամբ ծերացել եմ, բայց որպես դասատու, ասում եմ առանց պարծենալու, կամ և կմնամ նույն-

պես կայտառ ու կենդանի, որպես ձեր ժամանակներում. թե երբեմն աշխարհը
գլխիս մթնում է և հուսահատությունը դառնում է ինձ անբաժան ընկեր, մի
հույս է, որ ինձ պահում է կենդանի, լուսավորում է հողիս, մաքրում է միտքս,
հանգստացնում է շրեքս, այդ իմ հավերժ սիրահար և մշտադալար դասարանն
է. ես իմ երիտասարդ ընկերակցության մեջ գտնում էի այն, որ ոչ ոք ինձ չէր
կարող տալ, ոչ դու, իմ սիրելի, ոչ հարստությունը, ոչ պաշտոնական մեծու-
թյունը, և ոչ նույնիսկ երկիրը. Հավատա ինձ, որ այս տողերս գրում եմ և
արտասուքը հեղեղի պես թափվում է աչքերիցս. Ներիր ինձ, Երվանդ, որ և դու
պիտի շարժվիս ինձ հետ, սորա համար և կտրում եմ խոսքս—եվ դու ինձ այլ
մի հիշիր սրա մասին. Կշուժած է և որոշված. այլևս Սմբատդ ձեմարանում
չէ։—

— Ուրիշ շատ բաներ կամենում էի գրել, բայց այժմ անկարող եմ»,
և այլն։

46 տարի շարունակ ձեմարանում առաջ իբրև աշակերտ և լիկեոնի ուսա-
նող, հետո իբրև վերակացու-դաստիարակ նա ապրել է իրեն հատկացված բնա-
կարանում, ազատ բնակարանի հոգսից ձեմարանը թողնելուց հետո սկսե-
վում է նրա թափառական կյանքը քաղաքում մի բնակարանից մյուսը—մի տեղ
բնակարանն է անհարմար լինում, մյուս տեղ աղախինն է նրան կողոպտում, մի
այլ տեղ մի ուրիշ պատճառով և այսպես միշտ ու շարունակ և ոչ մի տեղ հան-
գիստ և դադար, մինչև որ, վերջապես, հաստատվում է Մյասնիցկի քաղաքամա-
սում Կոլոնեցովի տանը «Շվեդարիա» կոչված հյուրանոցի երկու օթեանից բաղ-
կացած համար 65 սենյակում։

20. Շահազիզյանն իր պաշտոնակիցներից միայն մեկի հետ չի կարողա-
նում կորեկտ և լավ հարաբերություն պահպանել—«Գամառ-Քաթիպա» գրա-
կան ընկերության անդամ, ձեմարանի տեսուչ ղզլարցի Գեորգ Փանանյանի
հետ, որ էմինից հետո կարգվել էր տեսուչ, իսկ վերատեսուչ Նիկողայոս Դի-
լանյանից հետո, ստանձնել էր և ձեմարանի վերատեսուչի պաշտոնը. Այդ թշնա-
մական հարաբերությունը ձեմարանի երկու հայ աշխատակիցների միջև հին
բան էր. դա սկսվել էր 1865 թվից և հետզհետե զորանալով, սուր բնավորու-
թյուն էր ստացել և շարունակվել մինչև վերջը, անընդհատ արյուն պղտորելու
պատճառ լինելով երկուսի համար էլ, անընդհատ լարված վիճակի մեջ պահե-
լով երկուսին էլ, երկուսի մաղձն էլ խանդելով. Այդ թշնամության սկզբնա-
պատճառը եղել է այն բողոքագիրը, որ ուղարկվել էր ձեմարանի հոգաբարձու
Խաչիկ աղա Լազարյանին Շահազիզյանի մասին, երբ նա դեռ երրորդ տարին
էր, որ ծառայում էր ձեմարանում. Բողոքը նոր լույս տեսած «Լեոնի վշտի»
առթիվ է եղել, որ իր բովանդակությամբ, ընդհանուր ուղղությամբ ու ոգով,
դուր չէր եկել Մսերին, էմինին և դրանց համախոհներին, որոնք Սմբատ Շահա-
զիզյանի մեջ տեսել էին իրենց մի նոր հակառակորդին, Նազարյան-Նալբանդյանի
մի նոր հռանդուն գաղափարակցին. Նազարյանին և Նալբանդյանին նրանք հա-
մարում էին իրենց թշնամիները, իսկ նրանց հրատարակած «Հյուսիսափայլ»-ի
ուղղությունը՝ վնասակար ազդի համար. Բողոքին ընթացք է տրվել և ուղարկ-
վել ձեմարանի ժամանակի վերատեսուչ Իվան Կոնդրատիչ Բարստին բնակելու և
հետևանքի մասին զեկուցելու. Թե ինչ պատիժ է սպառնացել Շահազիզյանին,

կարելի է հղրակոցնել վերատեսչի պաշտոնական պատասխանի վերջին խոսքերից.— «Он любим всем заведением; энергичен, честен. Возможно ли его уволить?... (Տես այդ մասին «Հոբեկյանի տարեգարձը», էջ 45, 1893 թ.) Ծառագիղյանն ինքն էլ փաստորեն չի խմացել, թե ո՞վ է ստորագրած եղել բողոքագիրը, բայց հաստատապես համոզված է եղել, որ դրա մեջ մատն են ունեցել և՛ էմինը, և՛ Մսերը, և՛ Փաննյանը:

21. Ծառագիղյանը բացի նրանից, որ հարգված և սիրված էր իր պաշտոնակիցներից, միշտ շրջապատված է եղել նաև լավ, մտերիմ ընկերներով և սրտակից բարեկամներով, որոնց մեջ առաջին տեղը բռնում էին Ս. Նաղարյանցը, Ճեմարանի վերակացու Կարապետ Արզանգուլյանը, Միքայել Միանսարյանը, Մանուկ Սաղաթյանը, Հովհաննես Տեր-Հակոբյանը, Մելքոն Փանյանը և մյուսները: Նրա տանը մենք հաճախ պատահել ենք Նաղարյանին այն ժամանակ, երբ վերջինս պատրաստություն էր տեսնում «Լապտերը» հրատարակելու, և նրա մահից առաջ: Մանուկ Սաղաթյանին և Ծառագիղյանին միմյանց հետ կապողը այն հոգեկան միությունն էր, ներքին աշխարհի այն համամանությունը, որ կար նրանց խառնվածքի մեջ. Սաղաթյանն էլ բանաստեղծ էր: Լիբմոնտովի «Դեվի» հրաշալի թարգմանությունը ցույց է տալիս, որ եթե ընությունը ավելի երկար կյանք պարգևած լիներ նրան, մեր աշխարհաբար գրականությունը մի զորեղ բանաստեղծով ավելի կունենար: Դժբախտաբար, թորախոը դեռ մանուկ հասակից բուն դրած լինելով նրա մեջ և տարիների հետ հետզհետե աճելով ու զարգանալով, մահվան դուռն է հասցնում նրան: 1865 թվին նա, բժիշկների խորհրդով, ստիպված է լինում թողնել Մոսկվան և փոխադրվել Նրևան, որտեղ և վախճանվում է 1866 թվի փետրվարին: Ծառագիղյանը պատմում էր, որ «Դեվի» թարգմանությունը և «Լևոնի վշտի» գրությունը կատարվել է միաժամանակ. մի սենյակում Սաղաթյանը թարգմանում էր «Դեվը», մյուսում Ծառագիղյանը գրում էր իր «Լևոնի վիշտը», որ, ինչպես ասում են, Նալբանդյանը բանտում կարդալով բացականչել է, թե՛ «Լևոնի վիշտը» իմ վիշտն է»:

22. Ծառագիղյանի հոբեկյանը կատարվել է երեք անգամ. առաջին անգամ նրա 25-ամյակի (1887 թ.), երկրորդ անգամ 35-ամյակի (1897 թ.) առթիվ՝ նրա աշակերտների ձեռքով, և երրորդ անգամ 30-ամյակի առթիվ 1892 թվի ապրիլի 9-ին Մոսկվայի հայ հասարակության նախաձեռնությամբ: Ճեմարանի աշակերտությունն ընդհանրապես սիրել և հարգել է նրան, իբրև մայրենի լեզուն իրենց սիրել տվող ուսուցչի և ազնիվ ու շիտակ մարդու: Ինքը Ծառագիղյանն էլ փոխադարձաբար սիրել է իր աշակերտներին: Ծառագիղյանի 30-ամյակի հոբեկյանը կատարվում է վայելուչ հանդիսավորությամբ, որի հետևանքը լինում է «Հոբեկյանի տարեգարձ» խորագիրը կրող շքեղ հրատարակությունը բանաստեղծի ութ նոր ոտանավորով (1893 թ.) և «Արավյան-Նաղարյան ֆոնդ»-ի կազմակերպումն այն գումարով, որ Մոսկվայի հայ հասարակությունը իր մեջ հավաքելով, դրել էր Ծառագիղյանի տրամադրության տակ՝ նրա հոբեկյանի առթիվ: Ֆոնդի սկզբնական գումարը եղել է հինգ հազար 705 ռուբլի, որ հետո լուծել դարձել է 10 հազար 138 ռուբլի, որի տոկոսները հոբեկյանի միջոցով բա-

Ժանվել է կարիրավոր գրահանագետներին: Շահագործվանի հորեկանին Մոսկվայն համալսարանի պրոֆեսոր Ներսես Ներսիսյանը ընդարձակ ճառ է ասում, իսկ Ալ. Մատուրյանը կարդում է հորեկարին նվիրած իր հետեյալ բանաստեղծությունը

Դա՛նն է մեր կյանքը, տխու՛ր մեր օրեր,
Զկա՛ մեզ հանգիստ, չկա՛ խնդություն.
Միայն տառապանք և անվերջ վշտեր,
Մեր հեգ սրտերից քամում են արյուն...
Նայում ենք վերև—ամպամած երկինք,
Նայում ենք ներքև—շիրիմ ոտքի տակ,
Նայում ենք մեր շուրջ—խռովահույզ մորիկ,
Իսկ մեր ձեռքերին, շղթա ու կապանք.

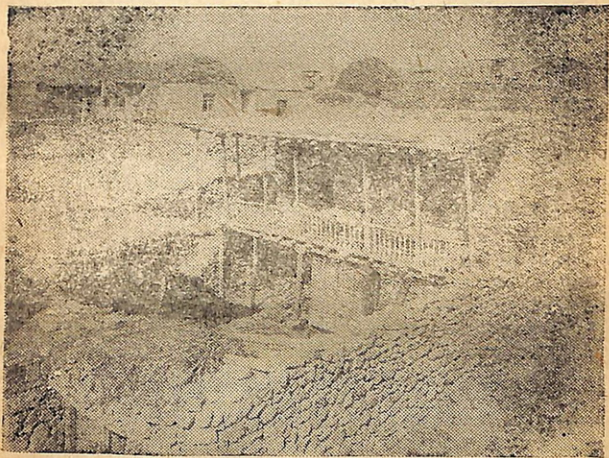
Եվ որպես խավար, մոռացված գիշեր,
Անզոր ողբում են մեր սիրտն ու հոգին.
Եվ քանի՞ ըղձեր, քանի խորհուրդներ
Ճնշված նիրհում են մեր կրծքի տակին...

Դա՛նն է մեր կյանքը, տխու՛ր մեր օրեր,
Մեզ կաշկանդել է թմրության շղթան.
Օ՛, երգի՛չ, երգի՛ր մեզ հզոր երգեր,
Բոցավա՛ռ երգեր, ոգևորության.
Երգի՛ր մեզ անահ, կորովի ձայնով
Փառք և հաղթանակ փայլուն գործերի.
Երգի՛ր, որ ազատ քնարիդ լարերով
Ցնցես թելերը թմրած սրտերի...

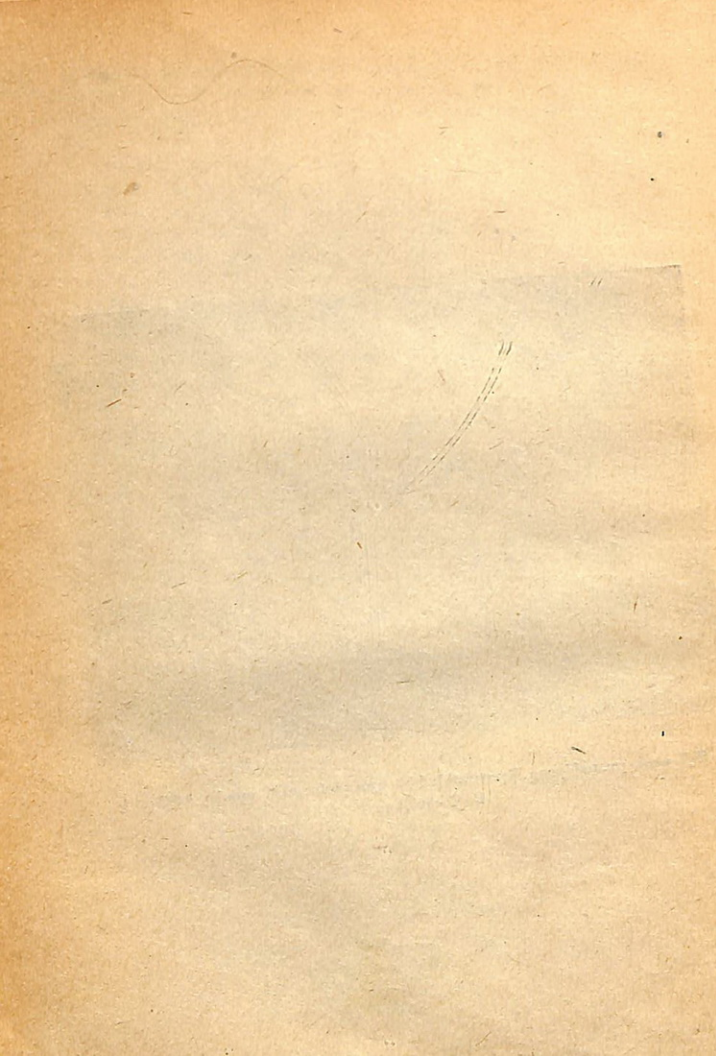
Երգիր մեզ այն հին երգը դարավոր,
Որ մի ժամանակ թնդալով ուժգին
Կովի փոթորկում՝ վսեմ փառավո՛ր
Դափներ էր ձոնում մեր քաջ պապերին...

Երգի՛ր... թող քո երգը անկեղծ, ոգելից,
Որպես ջերմ աղոթք հայրենասերի,
Ցրվե մոռյլը վհատ սրտերից,
Բանա մեզ աղբյուր ոսկի՝ հույսերի
Թող քո ոգեշունչ, կարող երգերով,
Մովի պես հուզվի հայրենի աշխարհ.
Թո՛ղ նորա մեր ծանր ուղին հարթելով,
Պատրաստեն մեզ մի նոր կյանքի համար...

Դա՛նն է մեր կյանքը, տխու՛ր մեր օրեր,
Մեզ կաշկանդել է թմրության շղթան.
Օ՛, երգի՛չ, երգի՛ր մեզ հզոր երգեր,
Բոցավա՛ռ երգեր ոգևորության...

Այն տան լուսանկարը Աշտարակի հին գյուղամասում, որտեղ ծնվել է
Ս. Շահապիզը

23. Շահադիզյանը մանուկ հասակում դուրս եկած լինելով Աշտարակից, իր ամբողջ կյանքը մնացել, անց է կացրել Մոսկվայում և միայն մի անգամ 1873 թվին նա այցելում է իր ծննդավայրը, և այդ էլ պառաված մորը տեսնելու համար։ Այդ հանգամանքը չպետք է մեկնել այն մտքով, որ նա չի սիրել իր ծննդավայրը և բնիկ երկիրը, այլ զուտ ընտանեկան հանգամանքներով։ Նա չեմք սիրով սիրել է Աշտարակը և իր հայրենիքը և միշտ էլ հեռու հյուսիսից ուրախակից է եղել նրանց ուրախությանը և վշտակից՝ նրանց վշտերին։ Նա սիրել է իր ծննդավայրը և նրան նվիրել իր «Աշտարակ» ոտանավորը, իսկ մորը նվիրել է իր «Երազ», «Սրտի կսկիծը» և «Էկերջին հրաժեշտը» բանաստեղծությունները։ Թե ինչպես է եղել նրա մուտքն Աշտարակ, նրա այդ առաջին և վերջին այցելության ժամանակ, կարելի է տեսնել իր բարեկամ Մելքոն Փանյանին 1873 թվի հուլիսի 17-ին Երևանից գրած հետևյալ սրտաշարժ նամակից։—

«Թե ինչպես եղավ իմ մուտքը մեր մայրենի աշխարհը,—գրում է նա,—մշտում է պատմել ինձ երես առ երես, երբ կհաջողվի հասնել այդտեղ, միայն այսքան ունիմ ասել քեզ, որ իմ մուտքն Աշտարակ այնքան տխրական և սրտաշարժ էր, որ շունչս սպառած դարձել էի ես մի արտասուքի ծով։

Վեհ, մեծ է սերը հայրենյաց, թեև տնանկության և թշվառության մեջ։

Բոլոր ճանապարհը Երևանից մինչև Աշտարակ լցված էին ձիավորներով, աջ ու ահյակ կտրելով առաջ և աշխատելով մի աջողակաշարժ ձիախաղությանը ցուցանել յուրյանց արվեստը։ Բոլոր Աշտարակի բուշաները և կտուրները լի էր կանանցով, երեխաներով և մարդերով, և դուք բոլորեքյան մի նազելի գլխաշարժությամբ, ասես, աշխատում էին մեղմացնել սրտիս կսկիծը, որ արդեն արտասովառն հոսում էր աչքերիցս։

Բայց, վեհ, բարեկամ, իմ մեջքս ու հոգիս բնավին կոտրվեցավ, երբ տեսա իմ աղեղարդ պառավ ու հալումաշ եղած մայրս ի մեջ բազմամբոխ գյուղացի կանանց, զրկված երեք վաղամեռ թագավորի պես որդիներից։ Զիս ուղղեցի մորս կողմը և կալա ձեռից. բոլոր հանդիսակիցը զարմացած մտառության, աղաղակեցին միաբերան. «Օրհնյալ զավակ և որդի»։

Տխրական է պատմությունս, տոշորյալ սիրտս, թառամյալ հոգիս, ողբալով ողբացի և արտասովելով արտասովեցի իմ երեք եղբարց գերեզմանը և ահա նամակս գրելիս տակավին գնում են այդ արտասուքն ողորմելի աչքերից... Այսպես մեծ է կորուստը և անդառնալի։ Սիրեցին ինձ իմ գյուղացիքս և մասնակից եղան իմ նվիրական արտասովաց։

24. Շահադիզյանը միակն է մեր նոր հեղինակների մեջ, որ ունեցել է իր սեփական կարողությունը, ապրել է իր ցանկացածի պես և չի կարոտել ոչ ոքի օգնության, այլ, ընդհակառակը, ինքն է օգնել ուրիշներին։ Ամուսնացած չլինելով՝ նա ունեցածը կտակել է ազգին՝ Գևորգյան ճեմարանին և մեր նախկին թեմական գալոցներին՝ յուրաքանչյուրին 20 հազարական ռուբլի։

Շահադիզյանի մահից հետո նրա թղթերի մեջ գտնվել է նրա ինքնաձեռագիր գրվածքը «Կտակիս շարժառիթը» խորագրով, որ անտեղի չենք համարում այստեղ մեջ բերել. — «Իմ առաջին ազգականն իմ ազգն է։ Որովհետև ազգը, ինչ-

պես հավաքական միություն ավելի երկար կյանք ունի, քան թե առանձին անհատը, այս պատճառով ես էլ իմ գույքիս մեծ մասը կտակել եմ իմ ազգիս: Եթե մի ինտելիգենտ կամ առհասարակ մի կրթված մարդ յուր հարստությունը կտակում է միայն յուր ազգականներին և մոռանում է հասարակությանը, այդ ասել է, որ նրա կրթությունը դեռ խոր արմատ չի արձակել նրա մեջ, այդպես է վարվում և ամեն մի անկիրթ կամ եսական կյանքով ապրող մարդ, թեև երբեմն այդ անկիրթների մեջ էլ տեսնում ենք այնպիսի անհատներ, որոնք իրենց բնական բարեսիրությամբ մեծամեծ գումարներ են թողել ազգի զարգացման համար:

Եթե իմ ազգակից ժառանգները անբավական մնան ինձանից, որ քիչ եմ կտակել նրանց կամ թե ոչինչ չեմ կտակել, փույթ չէ, ես ինքս բավական եմ ինձանից, որ այս տեսակ կտակ եմ արել:

Ինձ հարակավոր չէ ոչ մի նյութական արձան կամ պսակ, ես ինչպես իմ կենդանությամբ փախել եմ այդ ժամանակավոր ցույցերից, այնպես էլ փախչում եմ դրանից և մահից հետո, միակ արձանս, որ կարող էր ընծայել ինձ հասարակությունը,—այդ այն է, որ բարի մարդիկ հետևեն իմ օրինակին և զուհաբեր լինեն իրանց դժբախտ ազգի վիճակը թեթևացնելու:

Նս, ինչպես իմ կենդանության ժամանակ, այնպես էլ իմ մահից հետո ավանդում եմ իմ բազմաթիվ աշակերտներին այն համերաշխության պատվիրը, որով մենք շաղկապված ենք եղել Ճեմարանի հարկի տակ. աղաչում եմ անսոսաց, հիշել մարդասիրության սկզբունքը և աշակցել հասարակաց պահանջներին»:

25. Շահադիդյանն առողջանալով մարդ էր և երկարատև ու ծանր հիվանդություններ իր կյանքում չէր բաշել: Նա կանոնավոր կյանք է վարել, խուսափելով բոլոր շափազանցություններից: Ամառները միշտ ապրել է կամ Մոսկվայի շրջակա ամառանոցներում, կամ Բալթիկ ծովի ափին Դուբենոյում, կամ Կիրալովոդսկում և կամ Ղրիմի Յալտայում, Ալուպկայում և Գուրզուֆում: Նրան անհանգիստ է արել միայն խրոնիկական փորկապությունը, որի դեմ նա իր ամբողջ կյանքում մաքառել է և միջոցներ գործ դրել: Եվ զարմանալին այն է, որ նա այդպիսի եռանդով մաքառել է այդ հիվանդության դեմ, որ նրա կյանքին վտանգ չի սպառնացել, բայց ընհակառակը, չի նկատել, կամ, լավ է ասել, մի առանձին ուշադրություն չի դարձրել իր մեջ հետզհետե զարգացող սրտի հիվանդության վրա— Angina pectoralis, որը և վերջ ի վերջո նրան գերեզման տարավ:

26. Իր կյանքի վերջին տարիներին (1907) նա շատ ձախորդություններ է տեսել, շատ անախորժ պատահարների է հանդիպել և հուզումնալից օրեր անցկացրել: Ամենամեծ հուզմունքը պատճառել է նրա մտերիմ ընկեր Հովհաննես Տեր-Հակոբյանը, որը Շահադիդյանից ստացած լինելով «բարեկամական մուրհակներ», իր կարիքը լրացնելուց հետո, այդ մուրհակները չի վերադարձրել սիրողը, այլ ներկայացրել է դատարանին և պահանջել նրանից իր իր թե նրան տված պարտքը, մի վարմունք, որ մինչև սրտի խորքը վիրավորել է բանաստեղծին, վշտացրել, հուզել: Այսպիսի հուզումնալից կացության մեջ նա վե-

րադարձել է Մոսկվա և դեկտեմբերի 24-ին, երեկոյան ժամը 9—10-ի մեջ հանկարծամահ եղել իր բնակարանում՝ 66 տարեկան հասակում։ Դեկտեմբերի 29-ին, համալսարանի հերձարանին կից «գատական-բժշկական ինստիտուտում» կատարվել է դիակի հերձում։ Այդ մասին կազմված արձանագրությունից պարզվել է, որ Շահազիզյանի ուղեղի բաշը եղել է 1350 գրամ, սիրտը մեծացած է եղել, նրա երկարությունը եղել է 15, լայնությունը 14 սանտիմետր, իսկ բաշը 660 գրամ։ Դիակի արտաքին և ներքին հետազոտությունը երևան է հանել, որ մահը առաջ է եկել ոչ թունավորելուց կամ մի այլ բռնի պատճառից, այլ բնական ճանապարհով։ Նրա սիրտը չափից ավելի մեծացած է եղել, պատերը հաստացած, արյունատար անոթները կրակալած և պնդացած և մայր-զարկերակի ներքին մակերևույթը խոցակալած։ Այս հիվանդագին փոփոխությունները, բժշկի կարծիքով, բավական են եղել առաջ բերելու նրա անակնկալ մահը։

27. Դեկտեմբերի 30-ին կատարվել է փառավոր հանդիսավորությունը նրա հուղարկավորությունը և թաղումը, որի ամբողջ ծախսը հոգացել է Մոսկվայի հայ հասարակությունը, հավաքելով 1636 ռուբլի մի գումար։ Այդ գումարից է հիշատակ Շահազիզյանի փոխադրվել է Թիֆլիսի սովյալների նպաստամատույց հանձնաժողովին 400 ռուբլի, պատրաստվել է նրա մահվան դիմակը և մի շքեղ արժաթյա պսակ Մոսկվայի հասարակության կողմից, որ դրվել է նորա դագաղի վերա պատշաճ մակագրությամբ և հետո ուղարկվել է էջմիածնի թանգարանը։ Մահվան դիմակի-պատրաստողը եղել է արվեստագետ և հմուտ նկարիչ Տարագրոս Վարդանյանը, որ հետագայում նվիրել է այն Նրևանի թանգարանի գրական բաժնին։

28. Շահազիզյանը չի սիրել շքեղ, բազմամարդ հանդեսներ և խուսափել է ամեն մի հավաքույթից, որ հանդեսի բնույթ է կրել, ուստի և կտակած է եղել իր բարեկամներին՝ իրեն համեստ հուղարկավորությամբ թաղել—ոչ պսակ, ոչ դամբանական, այլ լուռ ու մուռ։ Սակայն հուղարկավորության և թաղման հանձնաժողովը չի կամեցել կատարած լինել նրա կամքը և, ինչպես ասել ենք, կազմել է այնպիսի մի շքեղ հուղարկավորություն, որին նա արժանի է համարել նրան։ Դրված են եղել նրա վրա շքեղ պսակներ, արտասանվել են թե եկեղեցում և թե դերեղմանի վրա բազմաթիվ դամբանականներ, որոնց մեջ աչքի է ընկել Գրիգոր Խալաթյանի դամբանականը եկեղեցում և Վեսելովսկու աչքերը լի արտասուքով արտասանած մի քանի թաղ խոսքերը գերեղմանի վրա։ Բայց դերանցից էլ ավելի սրտառու է եղել, երբ Ա. Մատուրյանը կարդացել է Շահազիզյանի «Զոհեր» բանաստեղծությունը։ Շահազիզյանը թաղվել է իր մտերիմ բարեկամ և ուսուցիչ Ստեփանոս Նազարյանցի կողքին։ Հետագայում, ժառանգների հոգատարությամբ, նրա դերեղմանի վրա դրվել է հայկական ոճով շինված մարմարիոնի նուրբ մահարձան, որ ներկայումս էլ զարդարում է նրա հողաթումը Մոսկվայի վազանկայում։

Ս. ՇԱՀԱԶԻԶՅԱՆԻ ՔՈՂԱԾ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Երբեք գրաբար ուսանալոր, գրված 1857 և 58 թվերին և տպագրված Մսեր Մագիստրոսի «Ճռարադի» 1859 թվի Բ. և ԺԲ տետրակներում:

2. «Ազատության ժամեր» Սմբատ Շահազիզյանց, աշակերտի վեցերորդ դասարանի կադարյան Ճեմարանի արևելյան լեզվաց, հատոր երկրորդ, Մոսկվա, ի տպարանի կադարյան Ճեմարանի, 1860 թ.:

3 «Լեռնի վիշտը», ժամանակակից վեպը չորս գլուխ բաժանված և զանազան բանաստեղծություններ; Մոսկվա, ի տպարանի կադարյան Ճեմարանի, 1865 թ.

4. Երբեք ուսանալոր, երկուսը տպագրված «Հյուսիսամիսլի» 1862 թվի ապրիլի և հուլիսի տետրակներում և մեկը՝ 1864 թվի հունիսի տետրակում:

5. Ութ ուսանալոր, տպագրված 1893 թվին «Հորեկյանի տարեգարձ» գրքում:

6. «Հրուպարակախոս ձայն» Մոսկվա, Կոդրյատեի տպարան, 1881 թ.:

7. «Մի պատասխան», գրված 1884 թվի օգոստոսի 10-ին և տպագրված «Մշակի» նույն թվի 161 համարի բանասիրականում, սեպտեմբերի 10-ին:

8. «Մի բանի խորհրդածություններ», տպագրված առանց ստորագրության «Մշակի» 1882 թվի 156 համարի բանասիրականում, օգոստոսի 26-ին:

9. «Ամառային նամակներ», տպագրված Մոսկվայում Քրիստինե Բարխուդարյանի տպարանում, 1897 թ.:

10. «Հիշողություններ Վարդանանց տոնի առթիվ», տպագրված Մոսկվայում, Ք. Բարխուդարյանի տպարանում 1901 թ.:

11. «Մի բանի խոսք իմ ընթերցողներին», տպագրված Մոսկվայում, Ք. Բարխուդարյանի տպարանում, 1903 թ.:

Շահազիզյանն առաջին անգամ սկսել է գրել ու տպագրել 1857-58 թվերին, երբ հինգերորդ և վեցերորդ դասարանների աշակերտ է եղել: Թե ո՞րն է նրա առաջին գրվածքը, մենք չենք կարող ասել, որովհետև այդ մասին ոչ մի գրավոր տեղեկություն կամ հիշողություն չի պահպանվել: Համենայն դեպս պետք է կարծել, որ նրա առաջին գրվածքը եղել է գրաբար և մտել այն գրքովածրների շարքը, որոնք կազմել են «Ազատության ժամերի» առաջին հատորը: Որ այդ կորած հատորիկը ամբողջապես բաղկացած է եղել գրաբար ուսանավորներից, այդ մենք գիտենք հեղինակի այն հայտարարությունից, որ նա տպագրել է «Ազատության ժամերի» II հատորի շապկի կողքին—«Առաջին հատորը (որ գրոց լեզվով է), եթե հաջողի, մի բանի ժամանակից դուրս կգա»:

29. Շահազիզյանի բոլոր առանձին գրքերով և գրքույկներով լույս տեսած երկասիրությունները, որոնք տպագրված են մարտի, թանկարժեք թղթի վրա, հրատարակված են իր ծախսով, բացի «Հրապարակախոս ձայնից», որ հրատարակված է Քաբվա արդո վաճառական Բ. Գ. Սարգսյանցի ծախքով: Նա շատ սիրում էր, որ իր գրքերը խնամքով տպագրված լինեն և շատ վշտանում էր, երբ տպագրվելուց հետո նկատում էր, որ նրանց մեջ այստեղ ու այնտեղ կետագրությունը խառնված է և սպրդած է այս ու այն

վիճակը: Մարուր տղադրութեան համար նա չէր խնայում ոչ դրամ և ոչ աշխատանք, ուստի և հաճախ ինքն էր հանձն առնում կատարել սրբագրութեան սրտամաշ աշխատանքը: Նա ուշ-ուշ էր գրում և երկար ընդհատումներով, բայց երբ սկսում էր մի բան գրել, կորցնում էր հանգիստն ու սրտի անդորրութունը, աշխատելով շարունակ և անընդհատ, որ ինչպես ինքն էր ասում, չսառի և մտքի թելը չկորցնի: Այդ ժամանակներն այնքան հուզված էր լինում, որ հիվանդի տպավորութուն էր գործում անձանոթների վրա. անդադար խոսում էր իր գրվածքի մասին, հատվածներ էր բերում նրանից և զբաղեցնում էր խոսակցին իր գրվածքի նյութով և բովանդակությամբ: Նրա այդպիսի հոգատարութունը մանավանդ սաստկանում էր, երբ գրվածքը վերջացնելուց հետո, ուղարկվում էր գրաքննչության. օրեցօր սպասում էր գրվածքի շուտ հետ ստացվելուն և, ուշանալու դեպքում, նամակներ էր գրում, հեռագրեր ուղարկում և շատ վախենում էր, որ գրաքննիչը կարող էր այս կամ այն հատվածը ջնջած լինել և իր մտքերը խանգարած: Եվ երբ կարողանում էր անփոփոխ ետ ստանալ ձեռագիրը և տպագրութեան հանձնել, պարծենալով ասում էր. «Ես գրել եմ այն, ինչ-որ կարելի էր և այն, ինչ-որ կարելի չէր»:

Տպագրութեան ժամանակ էլ նա չէր հանգստանում. արդեն գրաքննված ձեռագրի մեջ շարունակ փոփոխութիւններ էր մտցնում, հապավելով և ավելացնելով ոչ միայն առանձին խոսքեր ու տողեր, այլև ամբողջ հատվածներ ու պարբերութիւններ, որով և հաճախ հարուցանում էր գրաքննիչների դժգոհութիւնը: Իր գրքերը նա սովորաբար վաճառքի չէր հանում, այլ մեծ մասամբ ընծա էր ուղարկում իր բազմաթիվ բարեկամներին ու ծանոթներին, հայկական դպրոցներին և հիմնարկներին:

Նա պատվերով երբեք բան գրած չէր ու չէր գրում. մինչև իսկ իր հարազատ ու շատ սիրելի մոր համար տապանագիր գրած չէր, երբ այդ մասին Աշտարակից նրան գրել և խնդրել էին: Մի խնդիր պետք է շատ զբաղեցրած, ոգեվորած լիներ նրան, որ նա գրիչ վեր առներ: Մի անգամ միայն իր կյանքում նա մի տապանագիր էր գրել իր մտերիմ ընկերներից մեկի կնոջ խնդրանքով, խնդիրը, որ նա ոչ մի կերպով չէր կարողացել մերժել: Այդ մասին նա իր մի նամակում գրում է. «Այսօր նամակ ստացա տիկին Տեր-Հակոբյանից, որ խնդրում է իրանց վաղամեռիկ Մկրտչի վրա մի տապանագիր գրեմ ոտանավորով: Ուղիղն ասեմ. գլուխս ոչինչ չի գալիս. ես իմ կյանքումս մի ապսպրած բան չեմ գրած. հենց որ խնդրում են գրեմ,—մեխի պես «բանդ» է լինում. չգիտեմ ինչ անեմ: Մեջ ենք բերում այստեղ այդ «Տապանագիրը», որ նա ընծայել է մեզ Կիսլովոդսկում, արտագրելով բնագրից.—

Սիրասուն որդյակ, որ երազահույս
Ցնորքի նման անցան բո օրեր.—
Երկինքն ուղարկեց անգութ հրավեր
Եվ ծաղիկ կյանքիդ ծածկեց արշալույս:

Սիրո հիշատակ այս արձան տխուր,
Վշտահար սրտի ցողած արցունքով.
Դու միշտ բարեսիրտ և խղճով մաքուր,—
Ննջիր, ով ազնիվ, ննջիր անվրդով:

26 հունիսի 1901 թ. (Կիսկովոյսկ)

30. Աշխարհաբար գրելու ձգտումը նախապես արտահայտվում է Շահա-
դիդյանի աշակերտական անմեղ սրբաբանությունների և կատակների մեջ. նա
նվիրում է իր սիրած ընկերներին զավեշտական բառյակներ, նկատելով իր
դաստիարակ վերակացուների թույլ և ծիծաղաշարժ կողմերը, նրանց մասին եր-
գիծական ոտանավորներ է գրում, իսկ բարձր դասարանում (լիկեոնում) գը-
րում է մի ամբողջ կոմիդիա «Կուվարար Կիրակոս» խորագրով,—որ և աշա-
կերտները ներկայացնում են դասարանում: Նա միշտ հիշում էր այդ վաղ ժա-
մանակներում գրած մի ոտանավորը վերակացուներից մեկի մասին, որ սովո-
րություն էր արել հաճախ պարծենալով ասել աշակերտներին՝ «Мы и кометам
и планетам напишем инструкцию, нужно только узнать их положения»

Ասում են, որ կոմիտներ
Ճանապարհից են ծովել,
Արևսն ու Յուպիտերը
Պատերազմ են բաց արել:

Այսպես երևույթի հետ
Կարծեմ որ բաշ ծանոթ ես.
Չի՞ կարելի, ասողագետ,
Նոցա մի նոր կարգ գրես:

Փիլիսոփա, իմաստուն,
Պոչով ասողերի մեկնիչ,—
Սոքա են քո մականունը,—
Bravo, Ձախար Իսայիչ:

Իսկ «Կուվարար Կիրակոսից» նրա մտքում մնացել էր միայն մի երգ, որ
նա կոչում էր «Հյուանին կեկչու երգը», և, որ քեֆը տեղը հղած ժամանակ
հաճախ ասում էր իր ծանոթներին.—

Այս աշխարհում ամեն բան
Յուր կարգովը գնում է.
Ողորմելի է մարդն այն,
Որ յուր կյանքից գոհ չէ:

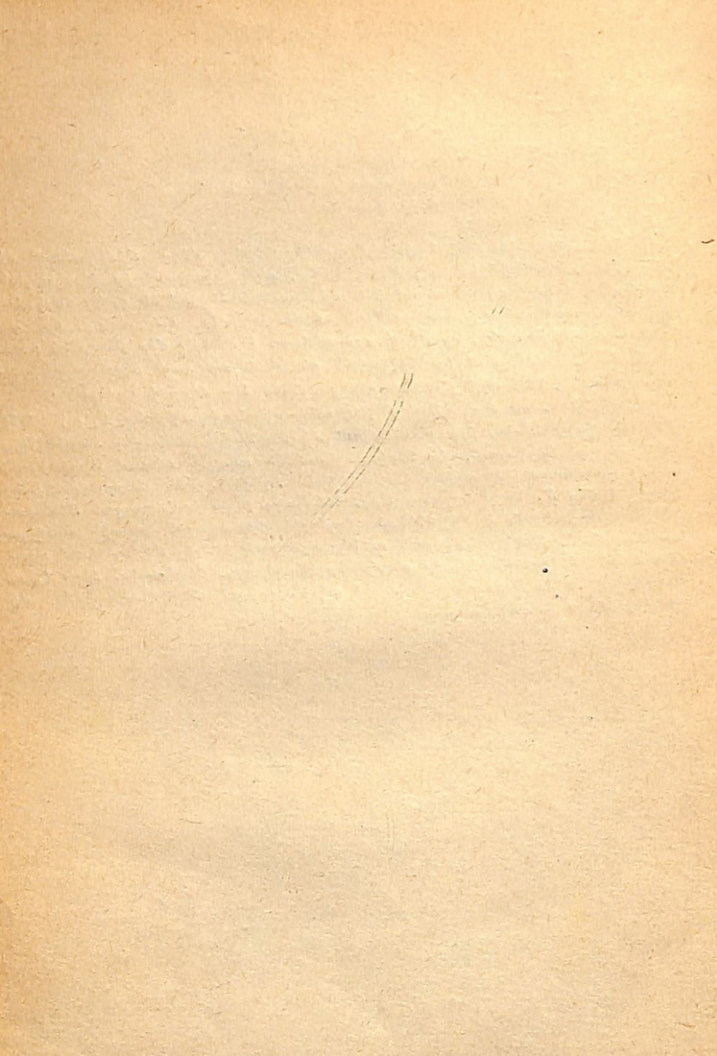
Մինը հարուստ, մյուսն իշխան,
Երրորդը փինաչի,
Մինը դալլաք, մյուսն չոբան,—
է՛հ, ես էլ կեկչի:

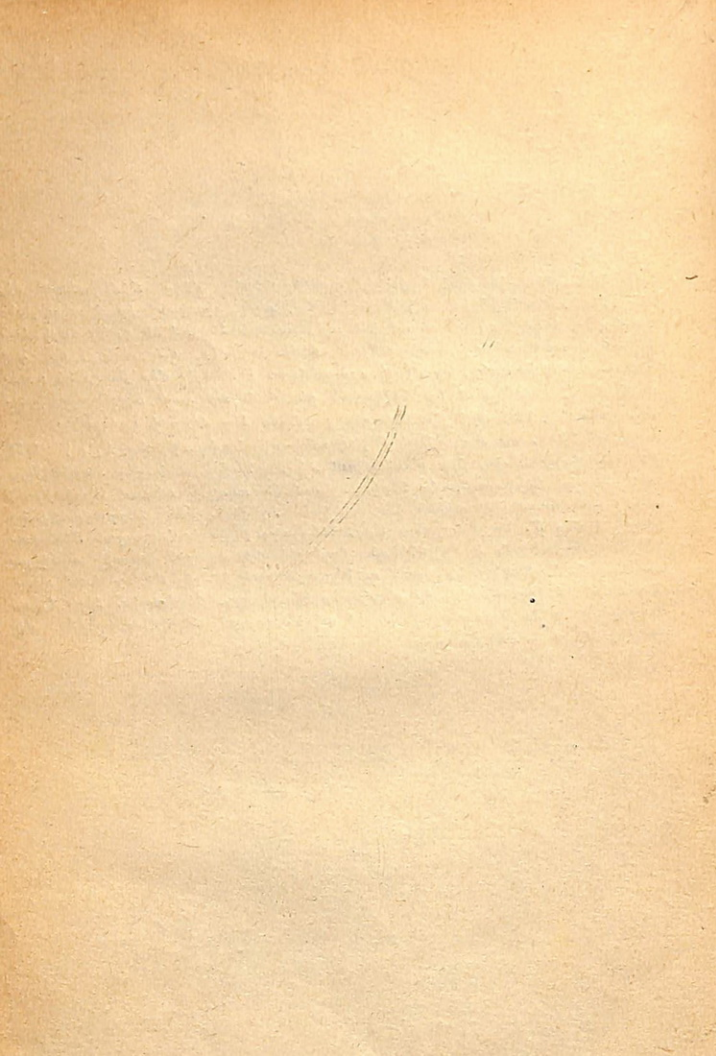
Հարրաշիդի պարկերը,
Դիտեմ, ոսկով լի են,
Բայց իմ բոնժոտ փուքսերը
Նոցանից պակաս չեն:

Այժմ շտապիր, երջանիկ,
Դու Հյուսիսն կլեկչի,
Մնաք բարով, պատվելիք,
Փլավը կսառչի:

Շահադիդյանին ժամանակակից աշակերտներից մեկը ճեմարանում մեր հայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանգինյանը, աշակերտական իր հիշողությունների մեջ, ի միջի այլոց, ասում է և այն, որ նրա ձեռքով են դրվել հայկական բեմական արվեստի սկզբնավորության հիմնաքարերից մի քանիսը, մի նոր փաստ ու հանգամանք, որ մինչև օրս անհայտ է մնացել մեր թատրոնի պատմության մեջ:—«Հիշում եմ հայկական բեմական արվեստի սկզբնավորությունը,—ասում է նա,—որի հիմնաքարերից ոմանք ձեր ձեռքով դրվեցան»:

Հայտնի է, որ Ռուսահայերի թատրոնի սկզբնավորությունը եղել է 1859 թվի հունվարի 27-ին, երբ Մոսկվայում մի մասնավոր տան մեջ ուսանողները 200 մարդու ներկայությամբ ներկայացնում են առաջին անգամ Ալադաթյանի «Կալի իմ կորած 50 ոսկին» կենցաղական ողբիկը, որի նկարագրությունը թողել է մեզ Մ. Նալբանդյանը: Արդ, հենց այդ թվին էլ Հազարյան ճեմարանի մասնագիտական դասարանների կամ լիկեոնի առաջին կուրսի աշակերտ ուսանող Ս. Շահադիդյանը դրած ու ներկայացրած է եղել ճեմարանում աշակերտների ներկայությամբ, իր «Կուլարար Կիրակոսը». հետևապես, ճիշտ է, որ Շահադիդյանն էլ Ռուսահայ թատրոնի սկզբնավորության հիմնաքարերից մե քանիսի դնողն է հանդիսացել:

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏ

Մարութիւն վտականի հոսին ի վիմաց
Յայն ի ծաղկազարդ դաշտ լայնատարած:
Մառը շուրջ խիտ առ խիտ կան տերևազգեաց,
Քաղցրաձայն երգեն երամբ կաքաւաց:
Ի ծերպլս ծակուց որջանան գազանը
Յորսողին ձեռաց գոլով անվրտանգ:
Սըփռեալք ի դաշտս ձիարձակ արանց
Ըղհետ մըտանեն բուլից վարազաց:
Ընթանան ի գետս մանկունը ձրկնորաց,
Դառնան խրախամիտ առ ծնողս իւրեանց:
Բարտիք երկնուղեշք անդէն ի յուժգին
Շարժին ի հողմոց, տերեւք տատանին:
Ի ծագել լուսոյ սոխակը անդադար
Երգեն հանգչելով ի թուփ եւ ի ծառ:
Միտք եւ ծիծեռունը անդէն անհամար
Ճըճուելով թրուշին ընդ օդս տարմաքար:

1857 թ.

ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿ ՅՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ

Պ՛հ, ե՛րբ եկից ես ՚ի դրախտ եղեմայ,
՚ի ծաղկածաւալ տունըդ թորգոմայ
Քղբարինսըդ քո ե՛րբ համբուրեցից,
Ջրբ ողողլալ են արեամբ վկայից.

Ե՛րբ ճաշակեցից յանոյշ պաղոց բոց,
 Ո՛րք հասեալ փայլին ՚ի վերայ ծառոց,
 Ե՛րբ արբից արդեօք ՚ի բոց աղբերաց,
 Ո՛րք խոխոջելով հոսին ՚ի վիմաց:
 Ա՛հ, նման ծաղկանց անկեալ թարշամիմ
 Յայս Հիւսիսային երկրիս ոխերիմ:
 Զի՛ր ինձ որ ծանօթ, չի՛ր որ ազգական,
 Ընդ որում լիզուաւ խօսեցայց Հայկեան:
 Հայաստան թշվուռո, դժբա՛ղդ Հայրենիք,
 Հայեա՛ց յո՛ր վայրս են ցրուեալ բոյգ որդիք:

1857

ՈՂՋՈՒՅՆ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՀԵՏ

(Նվեր Կ. Սադունյացիին, ուսանողին Մոսկովական
 Կայսերական Համալսարանի)

Վերջին անգամ ես ճեմում եմ
 Քո ծաղկազարդ ամերում,
 Վերջին անգամ ես շրջում եմ
 Քո բարետես վայրերում:

Հեռանում եմ ես քեզանից
 Դեպի հեռու երկիրներ,
 Թո՛ղում եմ քեզ արտասովալից,
 Խոսք մի տալով ողբանվեր:

Որ ես երբեք չեմ մոռանալ
 Քեզ, բո դաշտերն սիրելի,
 Որ բո խնամք չեմ ուրանալ,
 Խնամք ասեմ մայրենի:

Այլ հանապազ քեզ կառաքեմ
 Որդիական նամակներ,
 Եվ ստեպ ստեպ քեզ կնվիրեմ
 Մխիթարական իմ ժամեր:

Քասա՛խ, Քասա՛խ իմ սիրելի,
Քասախ պայծառ պերճասակ,
Վերջին անգամ ահ ողբալի
Խմում եմ ջուղդ անուշակ:

Ո՛հ, Աստվա՛ծ իմ, ընչո՛ւ համար
Պատկերահան չեմ եղած,
Որ այս վայրերս ծաղկադալար
Նկարելի շքեղացած:

Ընչո՛ւ համար նրկարչական
Վրձինը չէ իմ ձեռին,
Որ այս ջրերս Շվեյցարական
Գծագրելի քաղցրագին:

Շնորհակա՛լ են սիրտն և հոգիս
Քեզնից, բնություն անվախճան,
Որ շնորհեցիր Քասախ գետիս
Այսպես շքեղ տեսարան:

Վերջին անգամ, ով գյուղ սիրուն,
Ողջունում եմ քեզ սիրով,
Եվ դռնում եմ ես բարձրաձայն.
«Տեղի՛ր ծննդյանս, մնաս բարով»:

Ահա եկավ, ահա հասավ
Հրաժարական ժամանակ,
Ո՛հ, կանչում է ինձ շտապով,
Ների՛ր, ների՛ր, Աշտարակ:

1857 թ.

ԻՄ ՎԻՃԱԿԸ

(Նվեր վեցերորդ դատատան աշակերտներին)

Չորս պատի մեջ փակված եմ ես
Ամբողջ տարին, պարոններ,
Գլուխս ծռած լուիկ և հեղ
Անկած եմ այստեղ անտեր:

Անկած եմ ես անհայր, անմայր, անծանոթ,
Աստվա՛ծ, ծագի՛ր ինձ նոր, պայծառ առավոտ:

Քեզ ի՞նչ անեմ, ա՛հ իմ բաղդիկ,
Ընչո՞ւ համար վճռեցիր
Ինձ այսպիսի դառն վիճակիկ,
Կյանք և օրեր տրտմալիր:

Անկած եմ ես անհայր, անմայր, անծանոթ,
Աստված, ծագի՛ր ինձ նոր, պայծառ առավոտ»

Ահա Զատիկ—ըղբերկյանք
Ձեռն ձեռն բռնած, անխափան
«Եկե՛ք, եղբա՛րք, եկե՛ք զնանք»:
Ասեն միմյանց և զնան:

Ահա ծնունդ, Բարեկենդան,
Ողջ ընկերներս զարդարած,
Վազում են տուն, վարդանման
Ուրախ, շքեղ, զվարթացած:

Անկած եմ ես անհայր, անմայր, անծանոթ,
Աստված, ծագի՛ր ինձ նոր, պայծառ առավոտ»

Միանգամայն ասել, աշխարհ
Ձայն է տալի խնդուքյան,
Եվ երգեռն ուրախարար
Հնչում է խիստ բաղդրածափն:

Միայն անբաղդս լըռիկ մընջիկ,
Անկյունում մի նստելով,
Խիստ ցավում եմ ես անզրուցիկ,
Փռչի ժանտախտ կուլ տալով:

Անկած եմ ես անհայր, անմայր, անծանոթ,
Աստվա՛ծ, ծագի՛ր ինձ նոր, պայծառ առավոտ»

1857

Ե Ր Գ

Էանց ձմեռն՝ խամրիչ ծաղկանց,
Փախեաւ ցուրտըն խստաշունչ.
Եհաս գարուն՝ բընուկյան թագ,

Յարեաւ և օդ բարեխառն.
 Նորափետուր զարդարեցան
 Մարդիկ, այգիք և պարտէզք.
 Զմրխտագոյն վայրք զգեցան
 Բզպերճ հանդերձ, շքնաղիկ:
 Սոսիրն ուղեշք և սրբազգեաց
 Արմենակայ դիւցազն
 Ժպտին տեսլեամբ բաղցրահայեաց,
 Մափս հարկանեն ընդ գարնան.
 Երամբ Հաւուց ճշիւ գողտրիկ՝
 Հնչմամբ անոյշ, բարձրաձայն,
 Երգեն, խօսին յոյժ գեղեցիկ,
 Իբրև բնարն Մուսայից:
 Զփիւռն անտի մեղմիկ գոլով
 Հնչէ, փչէ անուշակ,
 Յանդ զտերևս տատանելով
 Յոգունց տընկոց սրբազան:
 Հմայք Հայոց պերճապսակ
 Ընդ սաղարթուց սօսաւին,
 Բաղմեալ դժառոց դասակ դասակ
 Ծիշտ հըմայեն զապագայս*:

1858

ՀՐԵՇՏԱԿ-ՊԱՀՊԱՆԻԶ

(Ռումանս)

Դուք տեսե՞լ եք գեղեցկավառ
 Ա***) իս իմ ման գալիս,
 Դուք տեսե՞լ եք նորա պայծառ
 Գըլիս զարդը փայլելիս:

*) Այս է, զի հեթանոսական ժամանակս 'ի Հայս մարդիկ ցանկային գիտել զապառնի վիճակ իւրեանց, ոյր աղագաւ երթային և հարցանէին 'ի ըրմաց կամ հմայից, որք 'ի մեհենեաց շաստուածոց տային նոցա պատասխանի: Սոյնպես էր և 'ի Յոյնս. ըստ խոխոջմանց աղբերց և ըստ սօսաւին սրբազան եղեւնեաց, իսկ 'ի Հռովմայեցիս ըստ հաւուց թոշմանց:

1858.

Ինչպես շքնա՞ղ և սիրո՞ւն է,
Երբ որ, բացված վարդի պես,
Նա շարժվելով, հեղ ժպտում է,
Անուշ, քաղցրիկ, պարզերես:

Ինչ տեսարա՞ն և ինչ պատկե՞ր
Նկարվում է երեսին,
Երբ նա, ցըցած երկինք աչեր,
Օրհնվում է յուր արարչին:

Կարծես անմեղ հրեշտակ արդար,
Իջած դրախտից երկնային,
Պետք է լինի մեղ մխիթար
Նվ խնդություն մեր կյանքին:

Դուք տեսե՞լ եք գեղեցկավառ
Սիրեկանիս ման դալիս,
Դուք տեսե՞լ եք նորա պայծառ
Գլխի զարդը փայլելիս:

1858

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐԶ ՆԵՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

(Նվեր Հ. Շահագիրջանցիին):

Ես քեզ երբեք չեմ մոռանալ,
Ո՞վ իմ եղբայր թանկագին,
Քեզ փա՛ռք, պատի՛վ պայծառափայլ,
Քե՛զ, մեկկենաս իմ անգին:

Միտք քո բացված մեծ է եղել,
Մե՛ծ ես եղել, Հովակիմ,
Բայց չիմացա ես գնահատել,
Ների՛ր, ների՛ր, եղբայր իմ:

Մանուկ էի, տըգետ էի,
Անվարժ, անկիրթ գլխովին,
Ի՞նչպես թշվառս կարող էի
Ճանաչել քեզ, ո՞վ անգին:

Այժմ զգացի ըո անմոռաց,
 Քո երախտիքն անսահման.
 Այժմ ողբադին, գլուխ խոնարհած,
 Կզղշամ ես հավիտյան:

Այժմ իմացա, որ առանց ըեզ
 Պիտի հովիվ լինեի,
 Հովիվ ասեմ, որ սևատես
 Թափառում է խղճալի:

Բայց դու եղբայր, ձայնիս լսի՛ր.
 Ա՛հ սկսում եմ ողբալից
 Հյուսել ըեզ թագ, թագ վարդալիք
 Նվաստ քնարիս տողերից:

Թո՛ղ գեղգեղեք բաղցրահնչյուն
 Քնարիկս իմ լսելի
 Քո սրբազան անմահ անուն,
 Անուն անուշ, մաքրալի:

Ահա, հոգյակ, իմ նվաստ տողեր,
 Վեր կա՛ց, կանգնի՛ր դադադից
 Ա՛ռ եղբայրիցդ թշվառ վանտեր,
 Նայի՛ր երեսս ողբալից:

1858

ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆ

(Ռումանս)

Ըստ եղանակիմ

*Гляжу как безумный на черную шаль,
 И холодную душу терзает печаль.*

(Пушкин).

Այսօր գնացի տուն իմ սիրեկանի,
 Երկու վարդ և մի նուռն ես իմ հետ տարա,
 Սենյակն երևեցավ. մըտա շուտ այնտեղ,
 Ուր հանգիստ քնած էր հոգյակս երկնագեղ:
 Շըրթունքները էին վարդագույն, կարմիր,

Մարմինը թրվում էր համեստ, գեղալիր.
 Անմեղուկյան նըշան փայլում էր վառված,
 Չբքնաղ երեսին նորա գեղեցկացած:
 Ձարթեցընե՛լ, թե ոչ. ես մտածեցի,
 Բայց սիրտըս ինձ ասաց. թե չէ՛, թող նընջի՝
 Նընջի՛ր դու, ասեցի, նինչ բաղցր է, աճգին,
 Մուսայր և դիցուհի՛ր ընդ պարզեցին.
 Դըրի վարդը և նուռն սեղանի վրա,
 Եվ, խոր հառաշելով, լուռ մուռ դուրս ելա:

1858 թ.

ԻՂՁ ՍՐՏԻՍ

Տո՛ւք ինձ ճերմակ ճախրասըլաց,
 Օդապարիկ երիվար.
 Տո՛ւք, զի սլացյալ թռեայց ՚ի բաց՝
 ՚ի շքնադիկն իմ աշխարհ:

Այո՛, սլացայց յիմ Հայաստան,
 Յերկիր յաւերժ ծաղկազարդ,
 Ուր խոխոջան անմահութեան
 Գետը եղեմայ ալեզարդ:

Ուր բարձրանայ խըրոխտ ՚ի վեց
 Արարատն իմ օրօրան.
 Ուր հոռ բուրե խնկանըւի.
 Հոռ զուարթարար Հայութեան:

Ուր և երբեմն պայծառացեալ
 Քաջ բանաստեղծը թորդումեան,
 Քնարօր իւրեանց ոսկեւարեալ
 Գեղգեղեին սրբաբան:

Ո՛հ, ածե՛ր ինձ զիմն սիգաբայլ,
 Սիրտ իմ մաշեալ նուազի.
 Քանի՛ ա՛մբ են՝ զի շեմ տեսեալ
 Բղճայրենիս ցանկալի:

Հայաստան իմ, սո՛ւրբ Հայաստան,
 Հո՞գույս պայծառ յիշատակ,
 Է՞ր թողեր գիտ ՚ի բացական
 Վայրս դառնաշունչ, դժնդակ:

Մաշիմ մաշիմ ես աստանօր,
 Ընդ աստեղօր Հիւսիսի.
 Հալիմ. աւա՜ղ ես չքաւոր...
 Ո՛հ, Հայրենիք բաղցրալիւ...

1859

Ե Ր Գ

(Նվեր Գ. Տեր Մարտիրոսյանցին)

ըստ եղանակին

*Кубок янтарный
 Полон давно,
 Пеною парной
 Блещет вино !
 (Пушкин)*

Խնդրեմ վեր կացե՛ք,
 Եղբայրք անդին,
 Դուս դաս կանգնեցեր
 Ուրախագին:

Ահա բաժակներ
 Ոսկեղօծած
 Առեր, ընկերներ,
 Իմ զվարթացած:

Ահա խնդության
 Եվ գինիներ,
 Գուլն գուլն, դանադան
 Շամպայն, Մադերա:

Ահա Կախեթին
 Կովկասյան մեր,
 Ահա թանկագին
 Խերես, Սոտերն:

Առեք բաժակներ
Ուրախալի,
Լցնենք ի նըվեր
Մեր հայ ազգի:

Կեցցեն, երգեցեն՝
Հայ աղջիկներն,
Կեցցեն, հնչեցեն՝
Հայ զավակներն:

Լցրեն՝, կոնծեցեր
Դարձյալ, կրկին,
Է՛լ մի՛ խնայեր
Պաշտովոդ փողին:

Խմեցեն՝ խնդագին
Սիրո համար,
Սե՛րն է ձեր հոգին,
Ձեր բաղդն պայծառ.

Երգած է վաղուց.
«Կյանք մեր կարճ է,
Այսօր կանք—էգուց
Կըմենենք գուցե»:

Այսօր կենդանի—
Եգուց գետնում,
Անեկանելի
Պինդ դադաղում:

Ուրեմն դավաթներ
Շխկացնելով,
Առեն՝, եղբայրներ,
Անուշ պաշով:

1859 թ.

ՆՎԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱՂԶԻԿՆԵՐԻՆ

(Ռումանս)

Հայ աղջիկներ նորածաղիկ,
Հայոց բընքուշ սիրուններ,
Առեք, խնդրեմ, իմ նվաստ փունջիկ,
Առե՛ք, հոգուս հատորներ:

Զեզ համար ես միայն անքուն,
Զքնաղ կույսեր, նքստել եմ
Եվ ողմանսներ փափկահնչուն,
Զեզնից վառված, երգել եմ:

Բնդունեցե՛ք, ուրեմն քնարիս
Զնշին վաստակ ի սրտե,
Որ Զեր ձայնիկ միայն լսելիս
Հոգևորված հընչում է:

1860 թ.

1 հունվարի.

ԱՌԱԶԻՆ ՏԵՍՈՒՅՈՒՆ

(Հետևողություն իտ. պոետի Պետրարկայի)

Օրհնյա՛լ լինի այն սուրբ օրը,
Երբ նորա մոտ նստած էի,
Եվ իմ սրտիս խորհուրդները
Մի մի նորան հայտնում էի:

Ես օրհնում եմ այն սուր նետը,
Որ նա ցըցեց սրտիս խորքում,—
Եվ այն բաղցր սիրո թույնը,
Որ նա թափեց հոգուս միջում:

Օրհնյա՛լ լինի այն ստեղծված,
Այն սիրուն կույսն, հրեշտակ պայծառ,
Որի առաջ, ծունըր դրած,
Ողբում էի այնքան հրկար:

1861 թ. հունվարի 5.

ՕՐԻՈՐԴԻ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ

Հանգի՛ստ իմ անուշ,
Անցար, գնացիր,
Միայն վերք անբույժ,
Սրտումս թողեցի՛ր:

Սոխակ գեղեցիկ
Կանաչ պարտեզում
Երգելով բաղցրիկ,
Ինձ չէ գրավում:

Քեզանով միայն
Երջանիկ էի,
Տիկին ինքնիշխան
Ինձ կարծում էի:

Յերեկը մեհակ,
Փակված սենյակում,
Ողբում եմ անհագ,—
Ոչ ոք չէ լսում:

Գիշեր է գալիս—
Մահիճ եմ մտնում.
Տրտո՛ւմ է հոգիս,
Քունս չէ տանում:

Ո՛հ սիրտըս ալրված,
Ողջ ըեղ է կանչում,
Ողջ ըս անմոռաց
Անունդ է հիշում:

Մագեր թո՛ւիս երկա՛յն,
Աչեր գրավիչ
Ի՛նչ հասակ, ի՛նչ ձայն,
Ի՛նչ հոգի կտրիճ:

Անգո՛ւթ, ինձ խաբեց,—
Ուրիշին սիրեց.
Ա՛խ, նա դեռ ինձ վաղ
Պատրաստեց դագա՛ղ:

1861 թ. հունվարի 20.

Գ Ի Շ Ե Ր

Սիրո՛ւն պատկեր: Պարզկա գիշեր:—
 Եվ օդեղեն օվկիանոս
 Փայլում էին անթիվ աստղեր,
 Եվ ուրախ էր սիրտըս զարկում:

Ամբրոսական ծաղիկներ վառ
 Անուշություն էին բուրում,
 Եվ երկնքի ցող կենարար
 Բնությունն էր զովացնում:

Եվ ես անխուով երգում էի,—
 Եվ իմ երգըս խիստ մաքուր էր.
 Ազատություն էի երգում,
 Հայրենիքի պարծա՛նք ու սե՛ր:

1861 թ. փետ. 15.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ

Հաւա՛ջ հայություն, հաւա՛ջ ազգություն,
 Հուսովոր դարուս գաղափարներով.
 Ատի՛ր, ազգ անգին, խավար տգիտություն,
 Մի՛ տար քեզ խաբել խարդախ խոսքերով:
 Կորի՛ր դու խավար և տգիտություն,
 Կորե՛ք գարշելի ձեր ծնունդներով.—
 Մինչ ե՛րբ մեր վրա այս վայրենություն
 Պիտի բռնանա գոռոզ ճանկերով:
 Եզրայր է նա մեզ, որ ճշմարտության
 Զինվորված այսօր զորավոր սրով
 Կամի քայքայել կապանք գերության,
 Խավարի բանտը փլատակելով:
 Բավական է մեզ, որքան բթացած,
 Արհամարհեցինք մարդկության բարիք.—
 Այս՛, բավական, որքան կուրացած,
 Կտրեցին կյանքից մեզ անկյանք մարդիկ:
 Այսուհետև սեր դեպի գիտություն,
 Որ առհավատչա է բարօրության.

Այսուհետեւ Կամբ և Աշխատութիւն,
 Որ մի ծնունդ է առաքինութեան:
 Հանդիսացեալ լույս և ճշմարտութիւն,
 Թո՛ղ փախչի գիշեր մռայլած սրտերի,
 Հաղթի՛ր, խորտակի՛ր, բանականութիւն,
 Մռլար կարծիքներ, որդիք խավարի:
 Ազգ բազմաշարչար, դու ա՛զգ թորգոմբան,
 Թո՛ղ անշարժութիւն այդ քո մահակիր.
 Դե՛պի ասպարեզ առաքինութեան.—
 Մոտենում է բեզ ավետյաց երկիր:
 Աստվածեղեն աշ մարդկութեան Փրկչին
 Լինելու է բեզ առաջնորդ հզոր.
 Դեպի կրթութիւն հանուն սուրբ հաշին.—
 Ա՛յդ է պահանջում դարձն լուսավոր:
 Մա՛հ Զոհիներին, նախանձով վառված,
 Աքսոր ու կորուստ Վեստ-Սարգիսներին.
 Դոցա համար լույս տղիտահալած
 Դարձել է մի ժանտ դահիճ դառնագին,
 Դոքա անձնական օգտին պարապած
 Իրավունքն ազգի զարկել են դետին.
 Եվ սուտ հայութեամբ դիմակավորված,
 Փոսեր են փորում բարի մարդերին:
 Առողջ մտածողն—աղանդավոր է:
 Ճշմարիտ խոսողն—հայի ռիսեւիմ:
 Ինչ որ Հային է—այն երկնքից է,
 Դա՛տ արա սոցա, Տե՛ր իմ, Աստված իմ:
 Միայն կաշառվածն անարգ արծաթից,
 Կարող էր այդպիս խորհել ու մտածել,
 Միայն մոլորվածն կեղտոտ ակտերից
 Կարող է այդպես յուրյան փայփայել:
 Նզովլալ է նա և միշտ նզովլալ,
 Որ բարոյել է սուտ ազգայնութիւն,
 Որ ազգի առջև դարձն լուսափայլ
 Խաւար է կռել և տղիտութիւն:
 Թունավորված են օրերս վշտալի
 Ազգիս անզգա շահամոլներից.
 Տեսնելով ձեր դորձը, ո՛վ ծնունդ իժի,
 Արյուն է կաթում իմ խարշած սրտից:
 Սրբութիւն պղծած, հավատ կաշառած,
 Ազգ ու հայրենիք անարգ վաճառված.
 Կա՛րգ, օրե՛նք, պատի՛վ—բոլորն ոտնակոխ,
 Ամեն տեղ դժոխք, մատնութիւն ու ոխ:
 Հուսահատութեան սեւամած ամպեր

Ալեկոծվում են իմ սրտի վերա.
Ո՛հ, ի՛նչ դառն վիճակ, ի՛նչ տխուր ժամեր,
Անիծյա՛լ լինիք, մարդի՛կ անզգա:
Ո՛ւր որդիական արտասուք ու սեր,
Ո՛ւր ցավակցության դառն հառաչանքներ.
Մի՛թե ձեր խեղճ մոր գիտության շղթան,
Զգալի չէ ձեզ, որդի՛ք շարության:
Ա՛յս եթե, հայ ազգը, մի օր կամ մի ժամ,
Աստված պարգևեր բեզ միտք խելացի—
Դու կտեսներ, որքա՛ն անզգամ
Մարդիկ կան քո մեջ, անկյա՛նք, անհոգի՛:
Դու կտեսներ, որ քո շորս կողմում
Օձեր են բնակվում, դահ՛ի՛ճը կորստյան,
Որ անխիղճ որդիքդ արյունդ են ծծում,
Մահ բեզ խնդրելով, անբա՛ղդ Հայաստան:
Նյութապաշտությունն մահու կապանքով
Խեղդել է դոցա ծանրը լժի տակ.
Չեռներն ու ոտներ պինդ կաշկանդելով,
Վարում է անգյուտ կորստի հատակ:
Ոսկի ու արծաթ, արծաթ ու ոսկի—
Ահա՛ մտածմունք քո քնտրյալների.
Սոքա են նոցա էության կենտրոն,
Կյանքի նպատակ, Աստված ու Կրոն:
Ո՛վ ազատություն, սուրբ արքայական,
Զոհելու եմ բեզ իմ անձս հավիտյան:
Թո՛ղ ստրկացած դարերով մարդիկ,
Դնեն իմ վերա նշովքի կնիք:
Թո՛ղ սրե շար լեզուն անզոր թշնամին,
Թափելով վերաս թունավոր սլաքներ.
Ես պիտի խնդրեմ, ա՛ղգ իմ լալա՜քին,
Ոտնակոխ եղած քո իրավունքներ:
Ոչ որ չէ՛ կարող հոգուս նպատակ
Ծնշել, խորտակել բռնության զենքով.
Ոչ սո՛ւր, ոչ արյո՛ւն, ոչ բա՛նտ, ոչ կայծա՛կ,
Ոչ նո՛ւյնիսկ գեհ՛են մշտավառ բոցով:
Թո՛ղ անմիտ մարդիկ փրփրան ու գոչեն—
Անվեհեր հոգին կմնա միշտ ազատ:
Թո՛ղ ալիք ժայռը զարկեն ու կոծեն—
Նա, ծաղր առնելով, կմնա միշտ հաստատ.
Բայց սպասեցե՛ք, որդի՛ք խավարի,
Կգա ձե՛ր վերա ահեղ դատաստան.
Նորան գրավելու չեն ոսկելի
Դանձերն ու պարկերն սև հարստության:

Պերթան, կանցանհն այս դառն օրերը,—
Կգա երևան նոր ազգ, նոր կյանքով,
Նա կդատն ձեր վատթար գործերը,
Ամոթ ու արձան ձեզ նվիրելով:

1861 թվին նոյ. 25.

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐ

Ճրեկ տեսա քեզ պարտեզում.
Ծաղկած էիր վարդի պես,—
Եվ ըստ պատկերդ հոգուս միջում
Նկարվեցավ լուսատես:
Այնտեղ, ո՞վ կույս ինձ գերեցիր,
Այնտեղ ես քեզ սիրեցի,
Այնտեղ հոգիս ջերմ, սիրլիր
Ես քեզ ընծա բերեցի,
Այժմ շունիմ մի ուրախ ժամ.
Տխուր է սիրտս իբրև դադաղ.
Ես մեռանել մինչև անդամ
Ցանկանում եմ, ո՞հ, ավա՜ղ:
Որպես օձից ժանտ, թունավոր,
Դու ինձանից փախչում ես,
Տեսանելով ինձ սգավոր,
Ծիծաղում ե՛ս, խնդում ե՛ս...

1861 թվին.

ԱԶԱՏ ՄԱՐԴ

Մարդ, դու պատկեր ես և նմանություն
Այն վեհ Արարչին, որ խնամում է քեզ.
Սիրիր ուրեմըն միշտ ազատություն,
Հոգով անպղտոր, սրտով սուրբ և հեղ:

Նա՛, ո՞վ ազնիվ մարդ, կարող է միայն
Քո կյանք ու վախճան վերհամբարձ առնել.
Նա՛ միայն հոգին Քրիստոնեություն,
Կարո՞ղ է ըստ մեջ սփռել, ծավալել:

Ազատութիւնն է կյանք և զորութիւն,
Թագաւոր, իշխան, և հարստութիւն,
Ազատութիւնը—դուատըր սրբութիւն,
Փրկիչ ազգերի, աստված մարդկութեան:

Նա սեր է մարութ և երանութեան հույս,
Առաքինութեամբ և շնորհով լի:
Նորա մեջ պայծառ ծավալվում է լույս,
Կաշառել նորան չէ կարող ոսկի:

Նա, որ չէ շնչում սեր ընկերութեան,
Հարգելով օրենք մեծ և առաջին.
Որին չեն շարժում հուղմունք սրբազան,—
Ազատ չէ նա, այլ սպասավոր Դիւին:

Ազատ չէ այն մարդն, որ հասարակաց
Արհամարհելով բարեբաղդութիւն,
Ասել է սրտում. ի՞նչ գործ անմոռաց.
Փո՛ղ է հարկավոր և հարստութիւն:

Այն մարդն է ազատ, որ անձնանկեր
Զոհել է յուր կյանքն ազգին, անխռով,
Որ հարուստներին չէ ծխել խունկեր,
Մարդահաճութեան տաղեր երգելով:

Ազատ այն հոգին, որին չէ դաւել
Անմիտ ամբոխի ծափահարութիւն.
Որին բնավին չէ վշտացրել
Կոպիտ մարդերի շարագործութիւն:

1862 ապրիլ.

ԱՌ ԳԵՂԵՑԿՈՒՇԻ Կ...

Ես չկամիմ, որ իմ վիշտերս
Չար մարդիկը իմանան.
Ո՛ւմ եմ սիրում, ո՛վ է իմ տերս,—
Աստված գիտե այդ միայն:

(Բասիլիոս Լուսինյան)

Երբ նայում ես դու իմ վերս
Տխրութեամբ լի հայացքով,—
Ես տանջվում եմ, Աստված վկա,
Խորին լուսթիւն պահելով:

Բնության որդիք բաղցր ձայնով
Ուրախութիւնն են հընչում.
Սիրուն առվակն մեղմ խաղացքով
Յուր ալիքն է թափալում:

Անտառումը ման կմ դալի,—
Գլուխ են տալիս ինձ ծառեր,
Սոխակները ուրախալի
Ողջունում են իմ քայլեր:

Սակայն ի դուր. սիրո ցնորներ
Խոտովում են իմ հոգիս.
Այդ քո կրակոտ զույգ աչեր
Նկարվում են առաջիս:

Եթե հարուստ ես լինեի,
Գոհարներով և ոսկով,
Քեզ մի պալատ կշինեի,
Ադամանդյա դռներով:

Աթոռ պաշտառ, ոսկուց ձուլած,
Պալատի մեջ կդնեի,
Եվ քեզ, ո՞վ կույս, առջևդ շորած,
Մինչև ի մահ կպաշտեի:

Քաղցրահոտ ես իբրև ծաղիկ,
Վայելապեղ քան էրոս,
Սեր ես շնչում, ով գեղեցիկ,
Վարդ ես բուրում և ամբոս:

1862 թվակ. 20 հուլիսի.
Ամառանոցում Դավիթովկա գյուղի մեջ:

Ե Ր Ա Ձ

Ես լսեցի մի անուշ ձայն,—
Իմ ծերացած մոր մոտ էր—
Փայլեց նշույլ ուրախության,
Բայց ամսո՞ւ, որ երազ էր:

Կարկաշահոս աղբյուր այնտեղ
Թափալում էր մարգարիտ.—
Նա հստակ էր, որպես բյուրեղ,
Այն երա՛զ էր ցնորամիտ:

Եվ մեղեդին տխուր, մայրենի
Հիշեց մանկության օրեր.
Մորըս համբուլուն ես զգացի,
Ա՛խ, ամիսո՛ւս, որ երազ էր:

Կուրծքին սեղմեց կարոտագին,
Աչքերս սրբեց—շատ թաց էր,—
Բայց արտասուքս զնում էին...
Ա՛խ, այդ ինչո՞ւ երազ էր...

1864 թվին
Հունվարի 2.

ՃՄԱՐՏԱԽՈՍ

Եվ ինձ այն օրից, երբ շրթունքս հայտնի
Օրհնեցին անունը՝ արդարության,
Ատեցին տգետք, դատապարտելի
Ինձ փոս փորեցին,—գործի՛ չարության:

Ոխ ու նախանձ, որպես փոթորիկ,
Նոցա կուրծքի մեջ ալեկոծեցավ,
Կուրացա՛ն մարդիկ, սիրեցի՛ն մարդիկ
Խավարի դևը—լույսը ծածկվեցավ:

Շատ բան լսեցի նոցա բերանից,
Շատ արքորանքի տարա ես հարված.
Բայց սուրբ դատավորն օրհնեց վերևից,
Վահա՛ն հովանի ուղարկեց Աստված:

Ես խոսք տվեցի մարմնով և հոգով,
Արյունով, սրով նորան կնքեցի,
Եվ խաչ առնելով և կուրծքս ծածկելով,
Երկինք և դժոխք վկա կանչեցի:

Եվ այն վայրկյանից դեի փորձություն
Իմ համար, եղբայրք, չնչի՛ն խաղալիկ,
Ոչն ժամանակից քաջալերություն
Աջակից ունիմ.—անգոր են մարդիկ:

Ես լավ հասկացա կյանքի նպատակ,
Բարվո և Չարի դանաղանություն.
Ասացի. թող շա՛րն առնե ոտնատակ
Բարին... սա ունի մի ա՛յլ հաղթություն:

1864 թվին

ապրիլի 3.

ԱՌ ՀՐԱԺԱՐՎԱԾԸ

Կյանքը—դեղեցիկ պարզև աշխարհում,
Եվ կյանքից հեռու ի՞նչ ճանապարհ կա.
Ո՞վ մարդ, քո սիրտը ո՞ւր է վերանում,
Կապած, կաշկանդած երկրիս վերա:

Ինչպես կարող ես նորա կապանքից
Եվ ծանրությունից դու ազատ մնալ.
Հող պիտի դառնաս, ծնել ես հողից,
Թե ստեղծողին կամիս հավատալ:

Հողից կարող ես դու նորից փոխվիլ
Սողուն կամ զեռուն, երեխի կամ ծծմակ,
Ցեցի պես շարժվել, դարձյալ հող լինել,
Մեղ ցեխ պատրաստել—ծնվել պատ ու ծախ:

Նայի՛ր լուրջ աչքով, ահա անապատ.
Ի՞նչ պիտի գործես, որ Տիրոջ առջև
Ստանաս դու վարձ:—Անմիտ հուսահատ,
Զուրկ ես աշխարհից և շունիս պարզև:

Հավատը գործով միայն է հանո,
Եվ առանց գործի շունիս դու հավատ.
Քարոզի՛ր անխոնջ գործը Աստուծո,
Եվ մի՛ հեռանալ անմարդ անապատ:

Կարդա՛, ահանջ դիր Ավետարանին,
Եւ նրա տողերն ձգիր աչքիդ տակ.
Տե՛ս, ի՞նչ է ասում քեզ աստվածային-
Արյունով բրտնած բագմաշխատ մշակ:

Ա՛ռ վիշա պսակ և մտի՛ր աշխարհ.
Այդտեղ է, ո՛վ մարդ, Աստուծո Տաճար.
Այդտեղ բո կյանքը վաստակո՛ւ վարժիր,
Այդտեղ սրբությամբ դու գո՛րծ կատարիր:

Այդտեղ ասպարեզ քրիստոնեության,—
Այդ կյանք բարութրող մեծակշիռ ուսման,
Թե ունիս ահանջ լսելու—լսի՛ր.
Թո՛ղ մքի՛ն այրիք, ճգնաժող, փախի՛ր:

1864 թվին

Մայիսի 6

Ռուս ուխտատեղում.

Պ Ո Ե Տ

1.

Պոե՛տ, հեռո՛ւ կաց ծափից ամբխի,
Երբ քեզ տիրում է ոգևորություն.—
Նա ծանր ցնորք է մի հիվանդ սրտի,
Մի խախտւտ խելքի թելադրություն:

2.

Դու պաշտոնյա ես վերին սրբության,
Որ նվիրել է Աստված աշխարհին.—
Դու պիտի հերքես հասարակության
Կանխամուտ կարծիք, դու սաստես չարին:

3.

Մի՛ մեծարիր դու կուռքը հարստի,
Ոտնակո՛խ արա, փշրի՛ր և անց կաց.
Տաճար Աստուծո—հոգին Պոետի,
Թե մամոն իշխեց—դժոխք է պղծած:

Եվ այն ժամանակ, եւր քեզ հաննին
 Կախաղան կամ սյուն նշավակելի,
 Եվ անփառք ճակատդ մրով ծեփենի,—
 Արժանի՛ ես դու, թշվա՛ռ, արժանի:

5.

Ահա՛ ձիթենին կանաչ ճյուղերով,
 Շնորհակալ սրտի զոհաբերություն—
 Պոե՛տ, զարդարիր ճակատդ նորանով,
 Թե սիրել ես ազգդ և արդարություն:

6.

Ահա՛ երջանիկ առաջին հայեր
 Քեզ շիրիմներից ողջուն են տալի.
 Ահա՛ գալոցքի հեռավոր թոռներ
 Երգում են սաղմոս գործիդ պատվելի:

7.

Օծյա՛լ աստուծո, եղիր դու թարգման
 Այն մեծակշիռ դադափարների,
 Որ կարող էին անունդ անսահման
 Դարերին բաշխել, փա՛ռք կներել բարի:

8.

Ո՞վ են մեր օծյալքս—Ռայց լեզու լո՛ր՛ր,
 Ո՞ւմ հետ է քո խոսք, ունա՛յն քո խրատ,—
 Միայն բամբասանք, միայն ախտակիր
 Հիշոցք որպես ծով կը թափվին վերառ:

9.

Մտած են նորա բորբոսած բանտում
 Տաղաչափության: Հուսահատություն
 Ուտում է նորանց: Լույս չէ թափանցում
 Այդ մեռած կամքի գերեզմանատուն:

Լուծվե՛լ է, լուծվե՛լ նոցա խելքն իսպառ,
Ո՞ր բժիշկ հմուտ, որ առնէ մի ճար.—
— Խթան զարթուցիչ և ճշմարտություն,
Սո՛ւր որպէս նշտար, կծո՛ւ որպէս թույն:

25 մայիսի 1864 թ. Մոսկվա

ԿԵՑՑԵ ՍՈՒՐԲ ԳՈՐԾԸ

Եվ ես երբեմն երգում էի
Անհոգ քնարիս լարերով
Գեղեցկություն միայն սերի,
Վառված նորա հուզմունքով:

Եվ իմ մուգաս ինքնահավան
Կամեր այդպէս ինձ պահել,
Եվ միշտ երազ, ցնորք թաղցրության
Հոգուս առջև ժողովել:

Ես զորացա... խորտակեցի
Այդ մուգայի բռնություն.
Եվ սիրտ սիրով ողջունեցի
Քրտնաջա՛ն աշխատություն:

Ես լսեցի խոր հառաչանք,
Եվ վիշտ հոգու, և գանգատ,
Եվ լաց, և սուգ, և աղաչանք,
Այն էր ա՛ղգ իմ հաւազատ:

Ես ուխտեցի լինել մշակ
Հասարակաց պիտույքի.
Երգե՛լ ուսա դործ և վաստակ,
Արդար հացը այս կյանքի:

1864 թվին.
Հունիսի 1.

ՄԻՋԻՆ ՏԻԳՐԱՆ

I.

Տիգրա՛ն, փառահեղ հայոց թագավոր
Եվ աշխարհակալ անթիվ ազգերի,
Ո՛ւր է կալվածքը քո հանդիսավոր,
Ո՛ւր է պետութիւն քո հրաշալի:
Ո՛ւր Տիգրանակերտ, մեղ պատասխանի՛ր,—
Այդ ճոխ բաղարը, առլցած դանձով,
Որ հափշտակեց բազուկդ հաղթակիր
Եվ մի հազվագյուտ զարդարեց հրաշքով,
Ո՛ւր գնաց, ասա՛, քո կարողութիւն:
Դու վե՛ր կաց, կանգնի՛ր,—ի՛նչ ենք տեսնում—
Այստեղ փլատակ, այնտեղ պղծութիւն,
Միայն բուերի ծա՛յն ենք մենք լսում:

II.

Ո՛ւր արեւարբու կարող քո սուեր,
Որով ճնշվեցան Փոքրը Ասիան,
Մենք չենք գտանում անգամ ինչ ստվեր,
Բայց. թե ավերակ տրված կորստյան:
Եվ դո՛ւք, փառասեր որդիք Հոռմա,
Դո՛ւք, ո՛վ կուկուլոս, Կռաս, Պոմպեոս,
Ո՛ւր ձեր քաջութիւն պսակը դափնյա,
Որով պճնում էր Հոռմը գոռող:
Դուք խրոխտաւով թափեցիք արյուն,
Ծածկեցիք դաշտերն փշրած զներերով,
Որ այսօր մի ծանր և մի հաւիերժ բուն
Ամփոփե ձեր փառք, դադաղի փշով:

III.

Ահա ձեր զենքի մեծ հանդիսարան,
Ուր ժողովելով վառ լեզիոններ,
Կամեիր նվաճել զորավոր Տիգրան
Եվ նորա վերա տարածել ստվեր:
Այստեղ Միհրդատ խորտակված թույնով,
Այնտեղ Բարդաբեան հաղթութեան փողով,
Այստեղ դուք իշխան և հրամայող.—
Բայց այժմ տեսե՛ք... բլուրներ բարձրացած:

Շիրիմներ ճնշված... այստեղ և հաղթող,
նվ տեր, և ծառա մի հողով ծածկված,
Եվ Հա՛յն, և Պարթև՛, և Հոռո՛մայացին
Նս՛յն անարգ կորուստը ընդունեցին:

1864 թվին.

2 հունիսի.

ԱՇՏԱՐԱԿ

Գեղեցկանիստ է Աշտարակ.
Շատ այգիներ նա ունի.
Այնտեղ երկինքն է կապտտակ,
Այնտեղ օդն է քաղցրալի:

Մեծ, ընդարձակ, կանաչ դաշտեր
Լի են ծաղկով քաղցրահոտ.
Մարդահասակ, խնկանըվեր,
Բարձրանում է այնտեղ խոտ:

Այդ սիրուն գյուղն ունի մի գետ,
Եվ այն լի է ձկներով.
Այնտեղ իշխան և կառմախետ
Խա՛ղ են կապում խայտալով:

Եվ հարազատ այգիներից
Տարածվում է քաղցրութուն,
Եվ Քասախը ուրախալից
Բերում է ձեզ յուր ողջույն:

Բայց այդ բոլորն ստրկության
Կաշկանդած է կապանքով.
Ժողովուրդը թշվառական
Խեղդված է մեծ խավարով:

Եվ տխրությամբ ևս կանգնած եմ,
Եվ ողբում է իմ հոգիս.
«Ո՛վ Աշտարակ, բեզ սիրում եմ,
Ո՛վ բեզ սիրեց, որպես ես»

Կես գիշերին, երբ քնով խոր
Հանգստանում է աշխարհ,—
Վեր եմ կենում ես սգավոր,
Աղոթում եմ քո համար:

1864 թվին

հունիս 2.

Բողոքողսկ.

ԻՆՁ ՄԻ՛ ՍԻՐԻՐ

Ինձ մի՛ սիրիր, ինձ մի՛ սիրիր.
Ես շատ և շատ փոխվել եմ.
Ա՛ռ թաշկինակդ—աչերդ սրբի՛ր,
Ես քեզ սիրել կարող չեմ:

Գնացին անդարձ անհող օրեր,
Գնաց և վառ մանկութուն.
Կուրծքս ճնշվեց և մեռավ սեր...
Եվ նա շունի ալլ գարուն:

Դու մի՛ ողբար, իմ սիրելի,
Ինձ նոր դու սեր տալու չես.
Կա՛պ է հոգիս կնիքով մահի,
Թեև ողջ քեզ ինձ զոհես:

Խալար եմ ես, որպես գիշեր,
Իմ չորս կողմին փոթորիկ.
Չունի՛մ քեզ սեր, չունի՛մ քեզ սեռ,
Ես սիրո՛ւմ եմ հայրենիք:

1864 թվին.

հունիսի 19.

Ամարանոցում.

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ

I.

Ի՛նչ անուշությամբ սահում են ժամեր
Գեղեցկատեսիլ, խնկահոտ գարնան.
Ո՛րքան ոգելից վառվում են սրտեր,
Անձնատուր եղած քաղցր անդորրության.
Եվ բնությունը ոսկի ժպիտով,
Զգեստավորված վարդազեղ բողով,
Հանդիպում է օրս Նորեկ առավոտ:
Ցույուն շաղ-գոհար. ճոճում է արոտ:
Եվ ծածանվելով կայտառ շատրվան,
Ցայտում է շիթերն յուր ադամանդյան.
Եվ նորա տրտունջն այնքան սիրելի
Գրավում է աչերդ և սիրտ, և հոգի

II.

Երկինք կապուտակ Առողջ, զովարար
Շնչում է դեփյուտ Գառներ և հորթեր
Խաչում են դաշտում: Թնդում է անտառ:
Երգում է սոխակ: Դողում են թփեր:
Ամեն մի թռչուն, ամեն մի էակ
Վերածնվում է այս շնորհաբեր
Ավազանի մեջ, և ձոր բնդարձակ
Եվ հովիտ կանաչ, և վառ բլուրներ:
Թեև խոռված լինիս, ո՛վ օտար,
Հակառակ կամբիդ, այդ կանաչավառ
Տեսարանները քեզ կհրավիրեն,
Որ քաղցր ստվեր վերագ տարածեն:

III.

Չորս կողմից դարձնո՞ւն կանաչ կատարով
Հողաբլուրների հառաջ են դալի.
Եվ խաղաղ, անուշ, հանգուցիչ քնով
Մոռանում ես դու վիշտը աշխարհի
Վարսագեղ տնկած ծառերի շարքեր
Մեղմիկ շարժվում են: Ուրախ և զվարթ
Վազում է անվակ:— Սիրելի՛ պատկեր.
Ծղած կոկոնից դուրս նայում է վարդ.

Կարմրում է վարդ, վառ արշալուսի
Չքնաղ դուտորը, բայց համաձայն չեմ,
Որ դա սքողեր ամոթխած կուսի
Գեղեցկութունը, որին սիրել եմ:

IV.

Սիրո համբույրներ նորա շրթունքին
Ծաղկում են գարնան հոգելից կլանքով,
Կարծես, սաստում են երիտասարդին,
Երբ կամեր քաղել դորանց հայացքով.
Եվ մարմարիոնը նազուր ձեռներին,
Եվ իբրև փրփուր լանջքը ձյունափայլ,
Եվ այն շողշողուն մետաքս մազերի,—
Անհոգ թույլ տված ուսերի վերա—
Առնում են նորան հրեշտակ կատարյալ,
Որ ամոքում էր վիշտերդ դժնյա.
Եվ տղայական մաքուր ցնորքով
Բացում էր ձեզ կյանք անվերջ հոսանքով:

V.

Ես կարող էի այն սիրողային
Հարմարել դորան խոսքերը լորդի,
Որ նա տալիս է լեզի Յանթային*,
Նախերգանքի մեջ պանդուխտ Հարուդի.
Ո՞վ Բա՛յրոն, Բա՛յրոն, դա ոգևորեց
Քո կարող գրիչ: Դա քեզ ներշնչեց
Այն վերին թռիչքը բանաստեղծության.
Երկյուղած սրտով քնարիդ մեծության,
Եվ անբռնադատ քո հոգու զեղման
Պետք է նախանձեն բոլոր պոետներ,
Որպես հանճարիդ մի համեստ նվեր:—
Երկա՛ր կը պատվեն հիշատակդ ազգեր:

VI.

Համաշխարհական պո՛ետ պանծալի,
Դու քեզ կանգնեցիր երկնահաս արձան.
Ի՛նչպես մոռանանք, փա՛ռքդ Անգլիայի

*) Լեդի Շարլոտտան, Հերլե Օքսֆորդյան Կոմսի դուստրը, որ այդ ժամանակ (1812 թ.) գեռես տասն և մեկ տարեկան էր:

Որ բարձրագույն է, քան սարերն Ալպյան.
 Փա՛ռք—որ ծնել է ըո անդին քնար,
 Որ ավերակներ երգեց Հույների,—
 Ո՛րպես Հելլադա է հրաշափառ:
 Ո՛վ Բա՛յրոն, ասա՛, ո՞վ ըո մեջ դրեց
 Այն վսեմ քախիծն հուսանատուրյան,
 Ի՞նչպես ըո հոգին յուր մեջ ամփոփեց
 Այն խավար դժոխք ամենակործան:

VII.

Եվ ես զմայլած, շատ տեղ ման եկա,
 Հանդիսարաններ շթողի մարդկան.—
 Գեղեցկութունը մի անգամ գտա,
 Երբե՛ք չտեսա գեղեցկիս նման:
 Ոչ երազի մեջ, ուր վառուն հոգին
 Հրաշագործում է պայծառ տեսիլներ,
 Ո՛չ գարնան շունչը, ո՛չ հարավային
 Խնձ չստեղծեցին այդպիսի պատկեր:
 Նորան ավանդել ես ձեզ չգիտեմ,
 Դուք ինչպանք տեսեք—ես ինչպե՞ս ասեմ:
 Մեծ գեղեցկությամբ—առավել հոգով,
 Եվ պայծառացած գիտության լույսով:

VIII.

Լսեցի և ես խոսքերի հնչյուն,
 Երբ ոգնխառնված երկու սիրահար
 Խոսակցում էին. բայց այն շնչյուն,
 Գրավիչ լեզուն այն կենդանարար
 Արդյոք, դոցա հետ կը հավասարե՞մ:
 Եթե իմ կյանքում մի ես նշմարեմ
 Այն աստվածեղնն ներդաշնակութուն,—
 Խլեցի՛ երկնքի ես արքայութուն.
 Այն խոսքերի մեջ կար ամենայն բան,
 Ե՛վ զրախտ անուշ, և կյանք անսահման,
 Ափսո՛ս, որ չունիմ խոսք բացահայտիչ.
 Կարո՞ղ եք զգալ—ոչի՛նչ է գրիչ:

IX.

Գարուն է: Սիրտ իմ, ի՞նչ ես հառաչում,
 Մի՞թե չկամիս ողջունել նորան.

Քանի՞ տարի է դու չես շոշափում
 Նախկին օրերի շունչը բաղցրութեան.
 Քանի՞ տարի է, որպես թշնամի,
 Չկամիս հաշտվել բո վիճակի հետ.
 Ինչո՞ւ կծու վիշտ—որպես մտերմի,
 Օրով, գիշերով է բեղ կարապետ,
 Գարուն, ո՞վ գարուն, ո՞րքան ծանրութուն
 Ածում ես վերաս, ո՞րքան տխրալի
 Հիշո՞ւմ ես րոպեք:—Ո՞վ դառն հայտնութուն,
 Նիհրած է հոգիս, նա կը նորոգվի:

X.

Բայց գյուղական կյանք բնության ծոցում,
 Քանի՞ պարզութուն և գեղեցկութուն.
 Եղեմա դրախտն է այնտեղ փայլում,
 Նորից ծնում ես—և նո՛ր մանկութուն:
 Մարդաշատ աղմուկ մայրաքաղաքի,
 Իմ բարեկամներ, չեք լսում աչտեղ,
 Ոչ դժգոհունը վազող կառերի,
 Ոչ խոշոր հիշոցքը ամբոխի տգեղ:
 Խորհուրդ եմ տալի, և այն փրկարար,
 Եվ այն մի խորհուրդ բաջառողջութեան,
 Երեք ամսով—թե ունիք հնար—
 Դուրս գալ քաղաքից դեպի ծոց բնության:

XI.

Այնտեղ ծաղիկներ թեթև շրշունով
 Թափում են ամբոս և բուն փափկութեան.
 Եվ ժրագլուխ մեղուն բզզալով,
 Գնում է գործել մեղր պատվական.
 Այնտեղ մանկաքեղ, ժամն առափոտյան
 Վարդյա ձեռներով հանդիստ է սփռում,
 Եվ սիրտդ հեռու աշխարհիս ունայն
 Նենգից, կույր բաղդից, սեր է ճաշակում,
 Բայց ավա՞ղ ե՛ղբարբ, չլինի՞ կարծեք,
 Որ ես իմ ներկա կյանքն եմ նկարում.
 Այդպես չէ, ե՛ղբարբ, ինձ հավատացե՛ք.
 Անցած, գնացած օրերս եմ հիշում:

XII.

Բողոքո՛ղսկ, գիտե՞ս, ո՛վ գեղեցիկ դյուղ,
Ակամա գործըս մի կողմ դնելով,
Երբ եմ բերել քեզ. թույլ տուր ինձ մի ճյուղ-
Քաղեմ բերյովից քնարիս ձոնելով.
Նա մյուս անգամ գուցե փչափի,
Տեսնելով այդ շուղն ու՛ր կանաչ թփեր,
Ստվեր տվեցեր մի օտար Հայի,
Որ այց է գալի ձեզ օր ու գիշեր:
Բայց, ո՛հ, չեմ տեսնում ես ուրախություն:
Ժա՛մ մի չղագցի նորա արձագանք,
Ճեմում եմ ձեր տակ, բայց ո՛չ հաճություն
Գգվում է կուրծքս. ո՛չ. սե՛ օձ, կապա՞նք...

XIII.

Գիտե՞ք, ես կյանքից այլ չեմ սպասում
Ոչ հաջողություն, ո՛չ պերճ ապագա,
Ես խանգարվում եմ և չեմ ափսոսում.
Ոչե՛նչ չեմ թողնում աշխարհիս վերա...
Ես դեռ մատղաշ եմ: Բայց մտածելով
Մաշել եմ կյանքս, ունայն ապրելով,
Արդեն իմ կուրծքը այլ բարձրանում չէ,
Եվ առաջվա պես չգիտե շնչել.
Հանգիստ է խնդրում, բայց կրգտանե
Նորան հողի տակ... նա կամի՛ ննջել...
Այսպես նավորդը կոծելով երկար,
Ալիքների մեջ գանում է դադար:

XIV.

Վաղ առավոտուց մինչև խոր գիշեր
Ես թափառել եմ ուռիների տակ,
Երբ բոլոր լուսին գեղեցկացնում էր
Ամպերի միջից: շնչում էր սոխակ.
Երբ ոսկենշույլ ալիքն առվակի
Թավալվում էին մանկական խաղով,
Քաղցր բան ձայնը արծաթի զանգի,
Յուրյանց հոսանքից խոխոջ հանելով.
Եվ բնությունը այս պատկերներից
Կարծես նոր ծնավ Արարչի ձեռից,
Երկինք ու երկիր նույնպես գեղեցիկ.
Անտառի խորքում բնուշ դայլալիկ:

XV.

Եվ այստեղ ես շատ երգեր եմ հյուսել
Հայոց բարբառով և հայոց խոսքով.
Ես Հայաստանի կսկիծն եմ լսել,
Այրվել եմ սրտով, այրվել եմ հոգով.—
Ես մտածել եմ երկրիս երեսին
Թե այս ազդը յուր պահեց գոյութուն
Այնչափ վտանգից, անշափ մոլեղին,
Ունի մի խորհուրդ վերին և թարուն:
Ի՞նչ է, ո՞վ հալ մարդ, զարմանում ես դու:
Որ հյուսիսային մութ երկրի տակ
Հանդիսանում է հարազատ լեզու:
Երբ քո գերության զգում եմ կապանք:

XVI.

Երբ օրհասականդ դամբանի ծոցից
Ներկայանում է հոգուն առաջև,
Երբ արտասուրբ Հայիդ աչքերից
Թափում է երկիր, որպես հարդ անձրև,
Երբ հուսահատված սովից մահաբեր,
Ժխտում ես կրոն և կնիք ազգի:
Երբ վատիկանի հրապուրիչ օձեր*
Առաջարկում են քեզ թունոտ ոսկի,
Ոսկի, որ գին է մարդասպանության
Վերջին հացի գին խեղճ ժողովրդյան,—
Եվ այդ անունով Ավետարանի:

XVII.

Ո՞վ կաթոլիկյան կուրությամբ խոցված
Չար քարոզիչներ երկպառակության,
Ո՞վ մոլի Հոռոմ, ո՞վ Նեոն ավերած
Մեծին Պետրոսի առաքելության,
Ինչո՞վ, ասացե՛ք, ձեր անմիտ ծեսեր,
Կարկատած շրով հեթանոսական,
Նախամեծար են, քան խաղաղասեր
Դավանությունը լուսավորչական.
Եվ ամո՞թ չէ ձեզ, ազգ խեղճ, ազգ անմեղ
Փոխել կրոնից, որ Հիսուսի էր:—
Ձեզ խեղդելու չէ՞ արդյոք ջրհեղեղ:

* Այսպես է կոչվում պապի վեհաբանը:

Ո՛չ Քրիստոսի, այլ սատանայի
Դայթակղության եր աշակերտներ.
Ի՞նչ է պատվիրում ձեզ Գողգոթայի
Անմահ նահատակն—Ատելությո՛ւն, թե սե՛ր
Եվ այդ նահատակ, որ Այնտարան
Յուր մահի գնով կտակեց աշխարհին.
Եվ լուսավորիչն—դո՛հ ճշմարտության—
Ո՛չ դույն խի ուսումն ավանդեց Հային.
Ո՛չ Թադևոսի աթոռ նստելով,
Նմանեցավ նորան խոսքով ու գործով.
Չարե՛ր, լսեցե՛ր ձեր խղճի ձայնին:

XIX.

Ժայց զգո՛ւշ կացեք դուր փարիսեցոց
Խմորից, այն է կեղծավորություն,
Որոնք բառնալով և կական և կոծ,
Կամին ցուցանել բարեպաշտություն,
Որ խոնարհում են առաջի մարդկան,
Արդար միամիտ յուրյանց կարծելով,
Բայց մեռյալների խի են գերեզման,
Նի ապականյալ, այլի՞ծ ոսկրներով:
Այսպես Քրիստոս հրեան վշտացած,
Դարձավ կեղծավոր Հրեից ցեղեն,
Այսպես և այսօր մենք վիրավորված,
Դառնում ենք խարդախ Եղվիտներին*:

XX.

Դոցա բերանից մենք լսելու չենք
Սուրբ սիրո ուսմունք և ճշմարտություն.
Դոքա պիտո է—մենք այդ լավ գիտենք—
Միշտ կեղծավորվին և մնան սողուն.
Դոքա պատրաստ են առնել ամեն բան,
Երբ զորավոր էր արծաթ և ոսկի,
Երբ փաղաքշելով, մի պատվի նշան
Պարգևեց դոցա պապը Հռոմի,
Բայց ձեր լեզուրը թո՛ղ չհանդգնին

*) Մեր խոսքը եղվիտների հետ է, չարահոգի Քարոզիչների, և ո՛չ Ընդհանուր կաթոլիկ քրիստոնեության:

Օրենքը սիրո այլապես հնչել.
Թո՛ղ անմեղ զոհից երկինք չփակվին,
Որպես սովորեր ձեզ աշակերտել:

XXI.

Եվ դու, հա՛յ կղեր. բավական է քեզ.
Նաչի՛ր դու, Հա՛յր իմ, ի՛նչ մեծակշիռ
եկել են օրեր. դու այդ չգիտե՛ս.
Մի բա՛ց աշերդ և լավ քմբունի՛ր
Թե կենդանի է դեռ քո մեջ հոգի,
Թե քո կուրծքի մեջ չի մա՛րել աստված:
Թե դու տեսնում ես լույս արեգակի,
Չէ՛, դու չես կարող մնալ քնեած.
Թե կամակոր ես, քեզ կորո՛ւստ թշվառ.
Իսկ թե ուշադիր, քեզ կյա՛նք մեծափառ.
Գո՛րծ ենք պահանջում, գո՛րծ, արիությո՛ւն,
Ո՛չ անփույթ հանգիստ և զրպարտություն:

XXII.

Բա՛րձր քարոզիր սուրբ Ավետարան,
Որպես ճանապարհ դեպի գիտություն.
Թո՛ղ լցվին սրտերն մխիթարության
Սուրբ աղաղակով: Եղիր դու արթուն,
Որպես արթուն էր Միածին Որդին,
Յուր անմեղ կյանքը տալով աշխարհին:
Քե՛զ եմ բարրառում, որ աշակերտ ես
Այդ մեծ Ուսուցչին. դու ինձ լսո՛ւմ ես:
Ո՛վ կղեր, կղեր, ծանր է քո բեռն
Աստուծո առջև, եթե դու այսօր
Հոգի չզգենուս, չպարզես քո ձեռն
Դեպի սուրբ վաստակ, որ կյանք տա ձեզ նոր:

XXIII.

Մի նաչի՛ր, անբաղդ քո ազգի վերա,
Տե՛ս, ի՛նչ ալեկոծ ծովի մեջ է նա.
Առաքառտ պատռած, կայմը խորտակած,
Շանթեր, կայծակներ մահո՛ւմ զինվորված:
Վե՛ր կաց հոգևոր Հայր վերավորի,
Ո՛ւր ես դու, ձա՛յն տուր, թո՛ղ լսե՛նք քո ձայն,
Լսե՛նք քո քարոզ հայրենասերի,

Որի համար սուրբ է խեղճ Հայաստան:—
Ձայն չկա, ավա՛ղ: Եղբարք, ի՞նչ անենք.
Ի՛նչպես դարձանենք այս մեր վտանգիս,
Եվ հոգևորի սիրտը զղրդենք,
Եվ հասարակին կարդա՛նք ավետիս:

1864 թ.

Հունիս հուլիս

Քոզորոզսկ

ՃՄԱՐԻՏ ԿՐՈՆ

Мышление есть любовь.

Спиноза

Только свободное наслаждение созерцания и жизни, стремящийся в безконечное и к безконечному направленное дает сердцу безграничную свободу; только религия спасает его от тяготеющих оков мнения и желаний.

Шлейермахер.

(Истор. филос. Куно-Фишера.)

I.

Մտածո՛ւմ եմ ես—և կարծիրս մոլար
Անհետանում են. ես կամիմ գրկել
Այն մեծ Օրենքը, այն վեհ Կառավար,
Որ գիտե տիեզերք դաշնավոր կշռել:
Պարզ մտածությունը ինձ հայտ հանդիման
Հավերժ օրենքը հառաջ են բերում,
Իմ գոռոզ եսը յուր ինքնահավան
Եվ մոա՛յլ ախտով է փլատակվում.
Մեծ ուրախություն, և այն անվրդով,
Իմ ձգտողությամբ ես գտնում եմ,
Եվ Աստուծո հետ մտածող հոգով,
Եվ հաղորդվում եմ, և միանում եմ:

II.

Եվ ներդգավով Մշտնջենալորն,
Անմահանում է Կրոնը հոգուս,

Եվ ծաղաղվում է, այնքան փառավոր,
 Նորա շորս կողմին աստվածեղեն լույս:
 Եվ բաղխում է սիրտս առավել սիրով
 Դեպի գոյական արարածները,
 Ընչասեր կրթից նա ազատվելով,
 Օրհնարանում է Զորավոր Հայրը:
 Բացվում է այգտեղ անխախտ սրբազան,
 Ուր թագավոր է խաղաղական Սեր,
 Ուր անմահ Օրենք համաշխարհական
 Բուրում է հոգուս հաշտո՛ւրյան վարդեր:

III.

Ես բարձրանում եմ.. և ինձ փայլում է
 Սուրբ նախապատեհոն աշխարհ ստեղծույթյան,
 Ինձ Հավերժ Կարգը առաջնորդում է*
 Դեպի տաճարը ինքնագոյության:
 Ես սկսում եմ նոր—նորից ապրել,
 Եվ դադարում եմ մտքով վշտանալ,
 Եվ այդ վայրկենից կամիմ մտածել,
 Այն է հանաչել Որ են—հավատա՛լ:
 Ճանաչել Որ են—է այն վերին Սեր,
 Որ շաղկապում է ընդհանուր տիեզերք,
 Եվ պատրաստում է մարդեղեն սրտեր,
 Քաղցր սաղմոսով հնչել Նորան երգ:

IV.

Զգում եմ Կրոն ես ճշմարտապես,
 Եվ գիտակցությամբ սերտում եմ նորան.
 Եվ ինձ շին ճնշում մի հավատի ծես,
 Եվ ոչ կուսակիցը մի դավանության,
 Սուրբ է Կրոնըս, և նա ոչ որի
 Զէ բերում վնաս կամ նախանձ կամ ոխ,
 Նա ծնանում է մի մաքուր ոգի,
 Եվ խաղաղության է նա ավետող:
 Նախանձ են նորս և չար ոխակալ,

*) Հավերժ Կարգ ասելով, հասկանում ենք նույն իսկ Աստված, որ ճար-
 տարապետական պատճառավորությամբ արարչագործելով տիեզերք, ինքը որ-
 պես Կարգ ու Օրենք տնօրինում է նոցա:

Որանց իշխում է մի մեռած հավատ,
Որոնք խախտեցին սրտեր անարատ,
Եվ մարդիկ դարձան դահիճ կատարյալ:

1864 թվին հուլիսի 1.

Բողոքողակ

XIX ԴԱՐԻ ԿՐՈՆԱՍԵՐԸ

(Գիշերով)

I.

Հա՛մբ չ լեզուս, որպես գիշերով
Երկնքի կայքը և տարածություն.
Ես մտածում եմ երկյուղած սըրտով,—
Եվ հե՛տզհետե խորհրդածություն:
Ամեն տեղ կյանք է, ուր և անկանի
Քո տեսությունը: Լեռների շղթան,
Ծաղկազարդ բլուրներ, ժողովք ջրերի,
Ջեզ բարոզում են փառքը բնության.
Եվ շշնջում են մի խորհրդավոր
Զորության վերա. և շես շողափում
Այդ զորությունը, միայն հոգևոր
Քննության ա՛ռջ և է ներկայանում:

II.

Ա՛խ անեգրական՝ անվերջ զորություն
Տիրում է մարդուս այդ բոլորին,
Նա տեսանում է այն ճշմարտություն,
Որ ավանդեցավ դարերից դարին.
Այն սուրբ գաղափարն Աբարչագործության,
Գաշնավոր հյուսած գեղեցկության հետ.
Այն Հավերժ Հոգին անհատ գոյության,
Անկույժ գաղտնիքին Տե՛ր և վարդապե՛տ:
Դու լսում ես ձայն—և շփոթվում է
Քո սուր զննություն, բո վերծող խելքը
Երկյուղածությամբ հնազանդում է,—
Այդտեղ հնազա՛նդ և շրջակայքը:

Եվ մի՞թե, մի՞թե, երբ խանդարելով
 երկրի կապանքն ապականության,
 Եվ հողեղենն նյութը թոթափելով,
 Պիտո է լինիմ որս ոչնչության.
 Մի՞թե այն պարզեւ, որ տված էր մեզ,—
 Պարզել ծածուծկը, ըմբռնել զաղտնիք,
 Մի՞թե, ասացե՛ք, պետք է ծուխի պես,
 Անցանի մի օր, այդ ինչպես կարծիր,
 Բայց ինչո՞ւ իմ մեջ հավերժ խաղացրով
 Խոսում է բանը առաջնորդական.—
 Ո՛չ, բնության հետ ես միանալով,
 Ես մեռնելու չեմ, և ե՛ս անվախճան:

1864 թվին

Հուլիսի 2.

Բոգորոդսկ

ՕՐՇՆՅԱԼ ՀԱՆԳԻՍ

Օրհնյա՛լ հանգիստ, ողջուն, ողջուն
 Քո կենսաբեր գալստյան,
 Յորա՛յ սև օձ—անհունություն.—
 Ծնշող կապանքը բռնության:

Երկար միջոց ես թագուցի
 Ծռուն ոխը իմ հոգուս.
 Ես շներին նախանձեցի,
 Եվ չո՛ւնեի մի այլ հույս:

Ահա այն տուն, այն բանտ խավար...
 Քանի՛ սև սև հիշատակ...
 Այնտեղ էր այն դահիճ վատթար.
 Տո՛ւն դու, դարձի՛ր փլատակ:

Թող քո հիմը մինչև անգամ
 Փոխվի, որպես մի տխուր գաշտ.

Թող անկասկած ես հավատամ,
Որ ճնշեցավ Չարն անհաշտ:

Քանի դառնն ես արտասուք
Թափել եմ իմ աչքերից,
Քանի՛ հոգեցք, ցուրտ, որպես թուք,
Քանի՛ սրտի և կսկիծ:

Ո՛վ մանկություն, իմ կանաչ վարդ,
Որպես ծառա վշտացար,
Թառամեցար—և կորում զարդ...
Քո հորիզոն չէ՛ր պայծառ...

1864 թվին
Հուլիսի 5.

ԲՈՆԱՎՈՐ ՍՈՒԼՔԱՆ

I.

Ահա արևի արյունոտ դնդակ,
Ոսկեզօծելով կողմն արևմուտքի,
Ծածկվում է իսպառ: Երկնի կապուտակ
Լցվում է աստղով անչափ հրաշալի,
Սպիտակափա՛ռ է երկնականմար,
Երկրի վերա դժբխտյա՛ ամառ.
Աստղը աստղի հետ խաղ է հորինում,
Ծաղիկը ծաղկին հանդիստ է ասում.
Ո՛ր թշվառական, ո՛ր մահկանացուն
Կարող է խախտել այդ անդորրություն,—
Պոհաի հոգին, որ վերավորված
Ճեղքում է շղթան բռնի կաշկանդած:

II.

Եվ այժմ պոհուն այլ երազում չէ,
Որ նա ուղի էր վերին երկնքի,
Եվ նորա հոգին պիտո է լնե,
Ուր բան էր վատթար խեղճության ազդի.
Եվ թե ծնել էր, որ լինի թարգման

Քաղցր մեղկության և անգործության,
 Եվ, ոգևորված, քնարի հետ խոսեր,
 Երբ նա երգում էր միայն զիւնի և սեր,—
 Ո՛չ, նա փոխել էր այդ ծուռ գաղափար,
 Նա բաժանորդ է ազգի ցավի հետ,
 Եվ ահա այս խոսքս թնդում է Քնար.
 Նա՛խ ֆաղափացի, և ապա՛ պոետ:

III.

Ո՛հ, ստրկութիւն, և բանտ և դաճաղ,—
 Նույն անարդ կորուստ, այլ միջոց չկա,
 Եվ թե բռնավորն աներկյուղ, անվախ
 Ձգում է յուր լուծ՝ բոլորի վերա,
 Իբրև թե կամեր բարեբախտութիւն
 Դորանով շնորհել յուր ժողովրդյան,—
 Այդ փորձիչ—օ՛ճն է, այդ սոփեստութիւն.
 Մենք ճո՛րտ ենք նորա, նա կամքիս իշխան,
 Երանի՛ նորան, որ սուրը ձեռին,
 Ազատ գտել է և մահ, և անուն.
 Անմա՛հ, օրինակ եղավ յուր թողին,
 Նա լավ ըմբռնեց Չարի նենգութիւն:

IV.

Բայց երբ ազգերը ուսում կստանան,
 Երբ այդ առողջ մարդն կսկսե մտածել,—
 Այն ժամանակը կարող է միայն
 Ազատութիւնը յուր դանձը հանել.
 Այն ժամանակը միայն մարդկութիւն
 Կարող է կյանքը իմաստասիրել
 Եվ հասարակի բարեբախտութիւն
 Անխախտ հիմքերով արարչագործել:
 Ինքնակալութիւն Բռնավորների*,
 Որպես թե մի ծուխ ցնդելու է վեր,
 Ինքնակա՛լ է ազգ, ինքնակա՛լ բարի,
 Ինքնա՛կալ նորա հոգու օրհնքների:

* Այս՝, այստեղ մեր խոսքը անհոգի և անաստված բռնավորների մասին է, Թե բանի տարել են այդ բռնակալութիւն լուծը մեր Տաճկաստանի հայ եղբայրակիցները—գիտե՛ ամեն ոք:

Լուռ սենեկիս մեջ, ես կես գիշերին
 Նստած միայնակ, սովոր եմ ըննել
 Այսպիսի հարցեր, բայց միշտ վշտագին,
 Ելք չգտնելով, տխուր եմ մնացել.
 Այս մտածմունքով իմ նվիրական,
 Եվ այս հոգևոր ցավի կսկիծով,
 Կարծեմ, կիջանեմ հավերժ գերեզման,
 Մի բարի վիճակ մարդին ցանկալով.
 Ծն հավատում եմ, ես հաստատում եմ,
 Որ սեփական էր այդ վիճակ մարդին,
 Եվ գալու է ժամ, երբ ուրախադեմ
 Նախանձելու չէ այլ նա դրախտին:

1864. Հուլ. 11.

Բողոքողսկ գյուղում

Դ Ա Վ Ա Ճ Ա Ն

Վարպետ տնային եւ ընդհանրապես, ան-
 ծամբ առեալ պատիւ եւ ոչ Առեւածոյ կոչե-
 ցեալ, արծարով ընտրեալ եւ ոչ հոգով.
 ոսկեւեր, նախանձոս, բողեալ զնեզու-
 րիւն, յորում Սոսուած բնակե, եւ գալի
 եղեալ՝ զիւրեանց հոսս զիւսեւով:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՒՆԱՅԻ.

I.

Տխուր է, եղբայրք, տխուր է մեր դար.
 Հայի վիշտերից և անարդանքից
 Քառամեկ եմ ես, նա, որպէս թշվառ,
 Ազատվելու չէ երբեք կապանքից:
 Նորան յուր հովիվք, յուր առաջնորդներ
 Մինչ հոգեվար ժամն պետք է կեղերեն,
 Եվ եզվիտական, անփառք թակարդներ

Օտարի առջև այդ խեղճին դնեն:
Հովիվ դառնալով ազգին հոգեւոր,
Մի սարսափելի նպատակ ունին.
Որպէս մոլեռանդ, դահիճ թունաւոր,
Զրկել, պատառել յուր ժողովրդին,
Եվ բողոք կարդալ, և դաւաճանել,
Բն այդ զրկեալքը կամենին խոսել:

II.

Արդա՛ր դատասան, ո՛ր է քո պատիժ,
Ո՛ւր է երկնակառք վրեժխնդրություն.
Մի՞թե մի անմիտ, մի դարշնլի իժ
Պետք է նվաճե քո արդարություն:
Մի՞թե դու այնքան թույլ ես և անզոր
Այս աշխարհիս մեջ, այնքա՛ն անհաստատ,
Որ դեպի դադաղ պիտի գնաս այսօր,
Եվ խեղդես մեր մեջ ամենայն հաւատ:
Յո՛ւյց տուր մեզ, ջո՛ւյց տուր, որ կենդանի են,
Կաշկանդի՛ր ձեռներն այդ հանցաւորի,
Թո՛ղ այդ Աղվեսը, որպէս սևերես,
Ստանա սև վարձ—վա՛րձը Հուդայի:

III.

Գգլած գորգմնազարդ, փափուկ բարձերով—
(Մածկոցն է թաւիշ, կապույտ—ծիրանի)
Առք և փառք մորուք շփելով,
Սերտում է անվանք հարգո սրբերի.
Նա մտահույզ է. ի՛նչպէս իմանանք,
Ո՞րպիսի ճնշված դաւի դղրողյուն,
Ո՞րպիսի եղեռն նենգության կապանք,
Սեւմած թախիժ, մթին ցանկություն,—
Վարագուրում են խորամանկ ճակատ,
Ուր թագուցած է մահապարտ հանցանք
Եվ մի վասակյան ապերախտ գանգատ:

1864 թվին.

Հուլիսի 15.

Բողոքողակ.

ԱՅՆ ԵՐԱԶ ԷՐ

Եվ ծանր է վիշտս, և ես քնում եմ,—
 եվ ահա երազ խորին գիշերով.
 Այն մեծ երազ է, ես տեսանում եմ.
 Հայի մութ աստղը փայլեց մի լուսով:
 Եվ ահա հայերն, նախանձով վառված,
 Դիմում են հառաջ, որպես այլ ազգեր,
 Եվ մտանում է նոցա մեջ Աստված,
 Բերելով յուր հետ միավորիչ սեր:
 Եվ կարծես, այդ սերն պետք է հաստատվի,
 Որ վարձատրե արշունով հոսած
 Նոցա արտասուր, և ոգևորվի
 Անծաղիկ կյանքը Հայ-հասարակաց:
 Զարթնում եմ քնիցս.—ինձ պաշարում են
 Նույնիսկ հոգեկան ցավի սև օձեր,
 Եվ Հային շար բաղդ ինձ դուշակում են.
 Ցավեցե՛ք, Հայեր, տեսածս—երա՛զ էր:

1864 թ.

Հուլիսի 15.

Բողոքողսկ

* * *

Ես տխուր եմ և չգիտեմ,
 Ի՞նչպես կանցնե իմ դարը.
 Ես կարծում եմ, որ բանտում եմ.—
 Հեղձամաղձուկ է օրը:
 Եվ հանգչում է կյանքիս հոգին,
 Իմ նազելի մանկություն,
 Եվ տալու չէ այս աշխարհին
 Շնորհակալ յուր ողջույն:
 Նա կմեռնի, և ոչ որ ձեռն
 Պարզելու չէ դեպի նա:
 Առե՛ք իմ բեռն, իմ ծանր բեռն,—
 Կամ հո՛ղ, մոխի՛ր իմ վերա:
 Զէ՛, պայծառ չէ՛ իմ հորիզոն,
 Հառաջ նայել չկամիմ.
 Այնտեղ միայն մե Աբերոն,
 Բայց կազմ նավակ ես շունիմ:

Հոգիս անգոր, հոգիս համբը,—
ն'կ և սորան դիմացի'ր,
Խաչըս դժվա'ր, խաչըս ծա'նրը.
Կյա'նք, ինձ ինչո՞ւ խաբեցիր:

1864 թ.

Հուլիսի 15.

Ռոգորոդսկ.

Հ Ո Վ Ի Վ

Մառի հովանին, տերևի շրշումն,
Տխուր ողբերգակ աղբյուրի շաշումն,
Հաճելի դիրքը զմրուխտ կանաչով,
Մի սրանչելի գեղեցկութենով,—
Միշտ ասում եմ քեզ. ո'վ դու անցավոր,
Ո'վ ինքնահավան դու ճանապարհորդ,
Ինչո՞ւ չես գալի այս հաղարավոր
Բարության լինել մասնակից, կցորդ:
Եվ ահա հովտից մի քաղցր բամի
Քերում է յուր հետ աննշան ձայներ...
Լա'վ ալանջ դի'ր դու... այն խաշնարածի
Թութակի երգն է: Եկել է գիշեր:
Կանչում է գառներն հանգչել խաղերից,
Եվ պատասպարվել պատառող գայլից:

1864 թվին.

Հուլիսի 19.

Չերկիզով գյուղումը.

ԱՌ ԻՄ ԸՆԿԵՐԸ

I.

Սեր և մանկություն,—կայտառ երկվորյակ,
Միմյանց գրկող անմեկին ընկեր,
Որպես գարնան հետ և վառ ծաղիկներ,

Որպէս պարզ օրով և վառ արեգակ...
 Սերն է, սի՛րելիք, չկամիմ խաբել,
 Որ ձեր տրտունջը մեղմացնում է,
 Եվ, թե ծերությունդ դեռ չէ ժամանել,
 Որպէս մի թռչնակ ձեզ միշտ ժպտում է:
 Սորա համար չէ՞, երբ դուք տեսնելով
 Երկու սիրահար գգված, ճնմելիս
 Ըզգում եք ձեր մեջ մի ժամ անխոռով,
 Իբրև բերում էր ձեզ մեծ ավետիս:

II.

Թե վերաբերել այդ ինձ կամեի,—
 Ես զմալելով նայում եմ նոցա.
 Նոցա կեցությունն է նախանձելի.
 Բաղդավոր ըոպեր թափում են ահա...
 Մեր մահկանացու աշխարհն անպակաս
 Լի է ամենայն տհաճութունով,
 Ուր մեկին մեծ շահ, մյուսին մեծ վնաս,
 Գանգատ, հայհոյանք զրախոս լեզվով:
 Բայց այդ ամուլը,—այդ սիրո որդիք,
 Հեռու այս կյանքի շարություններից,
 Միշտ բավական են և միշտ երջանիկ,
 Դոցա վերա է ծաղկում սե՛րն անբիծ:

III.

Միայն երբեմբն նախանձի ոգին,
 Որպէս մի շար դե մեր մեջ շրջելով,
 Բերում է կասկած սիրո աշխարհին,
 Մինչ նորա կապը իսպառ լուծելով:
 Բայց դո՛ւ, իմ ընկեր, գիտե՛ս ինչ է սեր,—
 Երկու կողմերի համակրություն.
 Իսկ թե առավել,—երբ երկու սրտեր
 Ունին մի վերին զուգավորություն:
 Առանց այդ կապին սերը կյանք չունի,
 Եվ այսօր, էգուց պիտո է մեռնի.
 Ուրեմբն սիրի՛ր, քանի սիրում է,
 Եվ խեղդի՛ր քո սերն երբ նա մենակ է:

IV.

Եվ դու այդ օրից կորուսանում ես
 Զո իրավունքը, որ դու ունեիր,

Բայց անկման խաչը,—էթե խեղոք ես—
 Եվ վերադ շառնել դու կարող էիր:
 Միայն մտածի՛ր, մենք բաղդավոր ենք,
 Երբ կառավար է աղատ կամբը մեր,
 Իսկ թե մենք նրան բռնաբարեինք,
 Մեր կյանքը սաստիկ պէտք է նվազեր:
 Եվ քո սիրածը բաղդավոր յուրյան
 Հաշվում էր մինչև սերդ սիրում էր քեզ.
 Այդ սերը անցավ—և նա ինքնիշխան
 Գնաց—նո՛ր բաղդի կազմել ասպարեզ:

1864 թվին.

Հուլիսի 21.

Բողոքողսկ

ՍՐՏԻ ԿՍԿԻԾ

Քանի՜ ժամ է, օտարության

Տվել եմ անձս վշտալի.

Ինձ թվում է, որ հավիտյան

Մածկվեցավ հողն հայրենի:

Ես, համարյա՛, ցնորված եմ,

Ես հիվանդ եմ միշտ հոգով.

Բարի՛ մարդիկ, հանգիստ չունեմ,

Ես մեռնում եմ սիրելով:

Ա՛խ մա՛յր, ասա՛, քանի՞ կսկիծ

Դուրս է թափվում քո կուրծքից,

Ո՛ւր այդ կսկիծ... դեպ ա՛յն աշխարհ...:

Այդ բողո՛ք է, ո՛վ մեծ հայր:

1864 թվին

Օգոստոսի 3.

Ես այն օրից, երբ քո պատկեր
Շիջավ, որպես մի ճրագ,—
Տաղտկանում եմ ողբանքովեր.
Անմահ է քո հիշատակ:

Ես այց եկա դերեզմանիդ,
Շատ արտասուք թափեցի.—
Թող ճաշակե մարուք հոգիդ
Խաղաղություն, ասացի:

Եվ թացում են ինձ արտասուք,
Առատ որպես մի առու,
Ախ, հասկանալ կարող չեք դուք.
Ո՞ւնիք սիրտ մի ղեալու:

Եվ հնչում է իմ ախանջին
Սիրո երգը կախարդիչ:
Ո՞ւր ես հրեշտակ իմ երկնային,—
Իմ տրամոթյա՜ն միտփիչ:

1864 թվին.
Օգոստոսի 3.

ԵՎ ԴՈՒ ԱՅԴՊԵՍ

I.

Ո՛վ իմ մտերիմ ընկեր մանկության,
Դու մտածում ես ինձ դավաճանել,
Եվ իմ սիրտ սիրո ոգեխառնության
Այլևս չկամիս համազգաց լինել:
Եվ ահա շրթունքդ «ներիր» շշնջեց—
Եվ ես աշխարհում մնացի մենակ.
Եվ իմ կուրծքիս մեջ սիրտըս նվաղեց.—
Իմ ծաղկած այգի, դարձար փլատակ:
Կանա՞յք, ձեր սիրտը ես լավ զննեցի,

Եւլ այսուհետեւ հազիւ թե խարվեմ,
Եւլ թե մանկութունս հավիտյան ծածկվի,
Չեր նենգ արվեստը աշխարհին կպատմեմ:

II.

Ի դեպ է այստեղ, երիտասարդներ,
Որ դեռ նվիրված չեք կնոջ սրտին,
Որ, դեռ ցնորված, չեք ճանաչել սեր,—
Լսել խորհուրդս: Թե այդ խրատին
Ականջ դնեիր—դուք կարող էիր
Լինել բաղդավոր և սիրո աշխարհ
Ոտք կոխել հասոտատ—Ո՛վ դուք պատանիք,
Խեղդեցե՛ք կիրքը ձեր իշխանաբար,
Թեև բորբոքվեր սիրո կրակով
Չեր բոլոր կյանքը: Արձակ նայեցեր
Սիրած քնկերիդ աչքերին. տեսե՛ր—
Չվառվին նորա մեղմ աղաչանքով,
Եւ հավատացե՛ր. ախտեր կսկսեն
Նս գալ նոցա մեջ—և ձեզ կսիրեն:

1864 թվին
Օգոստոսի 5
Բոգոբոգսկ

ԱՌՏԱՎՈՐ ԺԱՄ

Ինչո՞ւ այդպես արտասվալի
Դու նայում ես իմ վերա.
Քեզ չե՛մ սիրում, իմ սիրելի,
Ի՞նչ է քո միտքը, ասա՛:

Ի՞նչ ես կարդում իմ աչքերում,
Մի՞թե սիրո հավաստիք—
Ո՛վ խեղճ աղջիկ, ի՞նչ ես անում,
Ի՞նչ պիտ, ասեն քեզ մարդիկ:

Մազերը կախ, և շրթունքներ,
Լի ցանկությամբ ախտավոր,

Խոնարհում են համբույրներ
Ինձ տալիս է նա անզոր...

Ո՛հ, փրկիչ եմ ես բո, ո՛վ կույս.
Ես խնայում եմ բո տարիք...
Խեղդի՛ր այդ շար և անմիտ հույս,
Հետո կլինես երջանիկ...

1864 թվին
Օդեսսոսի 8.
Չերկիզով գյուղում.

ՀՈՎԻՏ ՏՐՏՍՈՒԹՅԱՆ

*О родина моя! я вижу стены, вижу
Колонны, арки, башни и дворы,
Что были наших предков достоянием,
Но славы их, но лавров их не вижу.
Но горе, горе израна она!
(Стихот. иностранных поэтов)*

I.

Հովի՛տ տրամոթյան, անհա՛յր հայրենիք
Հին աշխարհների արդո ալեոր,
Կապանքների մեջ—վայ բո վիճակիդ—
Խեղդվե՛լ է կյանքդ ընով դարավոր:
Միթե, ինձ ասա, նո՛րա համար էր
Քո արյունահեղ նահատակություն,
Քո ընտրյալների զոհած դիակներ,
Որ գոռոզանա այժմ բռնություն.
Նո՛րա համար էր, որ Ավարայրը
Քնդունեց յուր ծոց բաշ բաշ վկաներ,
Որ ճնշե հային գերության բեռը,
Որ դժո՛խք փոխվին նորա պարզ օրեր:

II.

Այսպես տրամոթյանս միակ առարկա,
Աշխարհ՝ Վարդանա, աշխարհ՝ Սահակա.

Բաբբարոսների անհագ ձեռներից
 Զրկվեցա՛ր վերջին ազատությունից:
 Անմեղ գառներիդ դադարեց արյուն,
 Որով ներկվեցան դաշտերն ամայի,
 Եվ անհետացավ նետերի շաշուն,
 Որպես և ուժը բռնավորների:
 Մի դամբանական խորին լուսթյուն
 Սփռել է վերագ մահի վարագույր,
 Միայն երբեմն ազուավ սևաթույր,
 Հերձելով անրնակ բո տարածություն,
 Խնդում է յուրյան ալդտեղ կերակո՛ւր,

III.

Այսպես ոսկրներ, աղղությամբ կներած,
 Դարևոր փոշու թումբերով ծածկված,
 Մարտիրոսներիդ պայծառ մահարձան,
 Եվ հերոսներիդ պանծալի դամբան,
 Եվ վերջին շունչը հարազատ կյանքի,—
 Բոլո՛րք կորավ առանց մի հետքի:
 Կորավ արդարև Այսպես Հայաստան
 Վաճառեցին քեզ որդիք չարության,
 Որպես անպատիվ մի կալանավոր,
 Խաղալիք դարձար աղգերի ձեռին,
 Որպես խավար բանտ սևացավ բո օր
 Ամո՞թ առնողին, ամո՞թ տվողին...

IV.

Այժմ կարող ես, որպես դադաղում,
 Հանգիստ որոնել անընդմիջելի.
 Քո նավը ջարդվեց—և ալիք ծովի
 Իսկույն լուեցան, այլ չե՛ն կատաղում:
 Ահա նենգավոր նախանձի ոգին,
 Մի դժոխային ծիծաղ երեսին,
 Նայում է վերագ,—և փլատակներ
 Տխուր պատկերով հառաջ են գալի.—
 Հրո՛վ ու սրո՛վ ածել է ավեր,
 Եվ ոչինչ չկա, որ նորից շարժվի,
 Եվ Հայ կյանքի մեծամեծ շինված,
 Որպես անապատ անշքեղացած:

Սևարյուն հետքով ամենայն մի բար
 Նշանակված է. տատասկով, փշով
 Մածկած պալատներ, ապարանք, տաճար...
 Անգամ շները կատաղի հաշով
 Չեն խանդարելու նինչ քո ծանրագին.
 Մնաց քո մեջ գեշ, որ լափլիզեմն:
 Ո՛հ, թե ձեր սիրտը խիստ տաղտկացած է
 Մեծ աշխարհային գործավոր կյանքից,
 Եկե՛ք Հայաստան. նա ձեզ կսփոփե,
 Թեպետ և ձեր մեջ մի ծանրը թախիժ
 Պիտո է եռա, թեև, ո՛վ օտար,
 Պիտ գոչես, ո՛վ ազգ, դու ինչպե՞ս ընկար:

VI.

Դու տեսանո՞ւմ ես քո տխուր վիճակ,
 Դառն արտասուքի արժանի դավակ.
 Դառն արտասու՛քի... Հարադույժ ազոավ,
 Անգղ գիշատիչ քո ջութատակ աչիւր
 Սրածայր ճանկով շուտով կփորեն,
 Եվ տարածելով հաղթական թևեր,
 Հիշատակիդ հետքն անգամ կտանեն:
 Եթե քո այգին դալար չծաղկե,
 Թե չկանաչի ծառը գիտության,—
 Ավե՛ր օրհասի բեզ պիտի ճնշե.
 Այսպես է անբխտ հայիդ ապագան,
 Անհա՛յր, անտերո՛ւնչ և թափառակա՛ն:

1864 թվին

Օգոստոսի 10

Քոգորոդակ

ԻՍ ՎԻՃԱԿԸ

Ես գրում եմ կշտամբելով
 Անխիղճ մարդի սև գործեր.
 Բոլոր կարծիքն պարսավելով,
 Վկայել կամիմ նորան սեբ:

Եւ փշյա է իմ ճանապարհ:
Ամբողջ դժոխք և բողոք
Ինձ լարում են կորուստ վատթար:
Ինձ բարեկամ—և ո՛չ ոք:

Հաստատ ոտով ևս դնում եմ,
Ճշմարտությամբ ևս զինվորված,
Անկեղծ բնարով ևս օրհնում եմ,
Եւ թշնամիքս և Աստված:

1864 թվին
Սեպտեմբերի 11.

ՍԻՐՈ ԿՅԱՆՔԸ

I.

Ո՛վ իմ սիրելի, ես սիրող սրտով
Խաղաղ ժամանակս կամիմ բեզ զոհել,
Եւ հոգուս մաքուր, սուրբ զգացմունքով
Հրաշալի պատկերդ կենդանագրել
Կամիմ հավատալ, որ այսուհետև
Անունդ տվեցի ևս ապագային,
Տվեցի եթե աշխարհիս առջև
Քեզ ճիշտ նկարեց պոետի վրձին:
Պոե՛տ, դիցուք, դու փոքր ինչ հայտնեցիք
Նորա արտաբին գեղեցկությունը,
Բայց դու, ո՛վ պոետ, ինչու՞ լռեցիր
Եւ հոգու կյանքը և մեծությունը:

II.

Ես խոնարհում եմ, որպես թե հաղթված,
Ծունր եմ կրկնում որպես հաղթողի,
Դափնի պսակով, երեք կարգ հյուսած,
Ես բոլորում եմ ճակատն նոր երզնի,
Թե դա կարող էր երևան հանել
Այն աստվածեղեն հոգու հատկություն,
Եւ այն սրբության եղեմ նկարել,

Որ երբեք չմտավ ոչինչ նենգութուն:
Կույսե՛ր հյուսիսի, ճանապարհ արեք,
Ահա ձեր պարծանք—սա ձեր թագուհին
Պետք է ճանաչեք. մի՞թե չգիտեք,
Որ Սիրո տաճար սորան ասեցին:

III.

Նա ման է գալի—և սիրո հոսանք
Առատ թափում է յուր ճանապարհին,—
Եվ ձեզ գրկում է մի վերին հրճվանք
Եվ հաղթակա՛ն է շքեղ թագուհին:
Բարձրագե՛ղ հասակ, հրաշալի կազմված.
Եվ օրորվում է և բեկբեկվում է,
Որպես մի ծաղիկ, գեփյուռից շարժած,
Եվ աչեր կյանքո՛վ փայլատակում է:
Մանո՛ւկ դու սիրո և գեղեցկության,
Թող խաղաղ սահեն քո անմեղ օրեր,
Թող աճե միտքըդ լուսով գիտության,
Մարուր, անարատ, որպես պարզ եթեր:

III.

Նա ման է գալի և մատուղ սրտերն
Ահա մաշվում են սերից կաթոգին.
Նա ծիծաղում է—և սիրո մատներն
Գծագրում են նորա շրթունքին
Մի ամբողջ դրախտ քաղցր համրույրի,
Որ ես կարծում եմ ձեռք Արարչի
Մի անգամ ստեղծեց Ադամի համար,
Որ եվայի սեռն սիրով բարձրանար:
Դու գեղեցիկ ես, ո՛վ թե առավել
Ուսման շնորհով գեղեցկանայիր,
Եվ քո բույրերիդ, այդ քեզ խիստ վայել,
Առաջնորդուհի հանդիսանայիր:

IV.

Թե սպիտակափառ շուշան ձեռներով
Առնեի՛ր այս թերթս—քո սիրով գրած,
Թե հոգի բերող կապույտ աչերով
Նայեիր սորան,—ո՛վ իմ մեծ Աստված,
Ո՛րքան հոգևոր ինձ հանգստություն,

Ո՛րքան բազդ, և հույս, և երանութուն
 Կարող էիր դու ինձ հասուցանել:
 Ո՛վ կույս նազելի, թե ցանկաս հիշել
 Պոետի անուն, ինչպես մտածեց
 Եվ ինչպես մեռավ—կարդա՛ այս տողեր—
 Թո՛ղ ևս հնչեն պապանձած լարեր.
 Իմ քնարն կյանքըս բեզ ընծա՛ր բերեց:
 1864 թվին.

ՍԻՐՈ ԿՈՐՈՒՍՏ

Այն ըտպելից, երբ Սերբս մեռավ,
 Աշխարհիս վերա շատ օրեր անցան,
 Բայց երբեք հոգիս չծիծաղեցավ.
 Տխո՛ւր երազներ ինձ երևեցան:

Եվ շնչեց ղեփյուռ,—և սոխակն երգեց
 Խոր լուսթյան մեջ, և թնդաց անտառ.
 Իմ անդամներից ցուրտ սարսուռ վազեց,
 Եվ սոսկալի վի՛շտ և մաշի՛չ խավա՛ր...

Եվ այժմ շթալքն անհաստատ էյանքի
 Տանում եմ վերաս, հնազանդ նշան,
 Եվ ես շեմ սպասում, որ ձեռն կույր բաղդի
 Սփռեր առաջիս ոսկի մեծություն:

Ոսկի մեծություն... և ինչո՞ւ ինձ այդ,
 Միթե դորանով կղարթնի հոգիս.
 Ա՛խ, շուտով շուտով մահվան որոգայթ
 Կծածկն ամպով հորիզոն կյանքիս:

Կհանդի առողջ... կծածկվի արև
 Մայր մտանելով: Հավիտենական
 Կհափշտակն ինձ քուն ծանրաթև,—
 Եվ շվարում եմ... որպիսի՞ վախճան...

Գիտեմ. կկանդնի կյանքիս զորություն.
 Կմեռնի մարմին, կփախ գիակ,
 Եվ անվերջ է այս հեղափոխություն...
 Բայց դու ո՛ւր, հո՛գի, սփիլեֆս անգուշակ...

Կհիշե՞ս երգչիդ, Կտխրե՞ս ծածուկ,
Ծագանակահե՛ր Կույս Կապուտաշյա,
Կուղարկե՞ս նորան երկու արտասուք,
Իբր հավերժ սիրո սուրբ առհավատչա:

Մոսկվայի մեջ, մի դաստակերտում,
Գուցե, փայլում ես անհոգ հրճվանքով,
Բայց դու չես զգում, բայց դու չես լսում
Երգչիդ մրմունջը, շաղախվա՛ծ թույնով:

1864 թվին.

ԵԶՎԻՏՆԵՐ ԵՎ ՁԵՅՔՈՒՆ

Վայ ձեզ դպրաց եւ փառիսեցւոց կեղծա-
ւորաց. զի յածիք բնդ ծով եւ բնդ ցա-
մաք առնել եկամուտ մի. եւ յորժամ լի-
կիցի, առնեմ զնա որդի զեհեհի կրկին եւս
քան զձեզ:

Աւետարան.

I.

Անա՛րգ ծառաներ, որ Քրիստոսի
Աննախանձ ուսման խեղդել եք հոգիին,
Որ երանությունն հանդերձյալ կյանքի
Տալիս եք միայն սուրբ Կաթոլիկին.—
Արդյո՛ք, կբախե՞ն կուրծքըդ կաշառած
Մարդասեր դարձիս առողջ հոսանքներ.
Կփշրե՞ն մտքիդ կապանք ժանգոտած
Եվ ժամանակը, եւ նորա փորձեր:
Բայց պատրաստ է նալին. արդեն, լողալով,
Օվկիանոսի հերձոմ է ալիք,
Եվ սպիրտակափայլ առադաստներով
Թռչում է ձեր հետ,—բայց ո՞ւր, չար մարդիկ:

II.

Ձեյթո՛ւն, սրբազան մնացորդ անցյալի,
Տալրոս լեռների Հայ ազգ բնակիչ,
Արթո՛ւն կաց.—գիտե՞ս, վերադ է գալի

եզվիտ ամբոխը, գայլեր գիշատիչ,
 նոքա յուրջանց հետ շատ ոսկի ունին,
 նոքա կշռում են դարանով կրոն...
 Ականջ չդնես դեռնաբար լնդվին,
 թրի՛ր լրտեսին,—գինվորվի՛ր, Զեյթո՛ւն:
 Լայուլի ստորուկ, բարեպաշտ քսոն
 Պիտի նախատես քո Լուսավորիչ,
 Որ կյանքիդ համար շինալեց արյուն,
 Իմ բազմաշարժար եղավ բեղ փրկիչ:

III.

Հարազատ եղբայր, որդի բաշության,
 Թո՛ղ չխառսես եզվիտի ոսկին
 Քո սուրբ հավատը, քո նրվիրական
 Ավանդություններ, քո հկեղեցի՛ն:
 Կարմրի՛ր, եթե պապի արբանյակ,
 Յուր ամոթապարտ որոգայթներով,
 Կարաց բեղ որսալ. կարաց խայտառակ
 Հաղթություն կանգնել, և, ծաղր առնելով,
 Կործանել ամուր քո բնակարան,
 Ուր հազարավոր Սուլթանի դորձեր
 Սրով մաշեցան և սնտանեցան.—
 Այսպե՛ս պիտի լինի եզվիտի նեւեր:

IV.

Շատ ժամանակ է, որ եվրոպայից
 Այդ ազվեսներն արտաքս հանվելով,
 Եկել են ձեր կողմն—շահվել ձեզանից,
 Առկածախնդիր եզվիտ մնալով:
 Ո՛ւր Զեյթո՛ւն, Զեյթո՛ւն, չիբջին շո՛ւնչ զոհիր.
 Զո՛հիր քո երկրին ո՛չ ամբարշտին,
 Ո՛չ քո թշնամուն սատանայակիր.—
 Սուրբ անկախության, ազդիդ պարծանքին
 Թե՛ր դորան, Զեյթո՛ւն.—թող գերեզմանի
 Տարածվի վերագ ապականություն.
 Ազատ ծնել ես,—թո՛ղ ազատ մեռնի
 Զեյթունի որդին, բեղ անմահությո՛ւն:

V.

Կդտնե՛նք ձեր մեջ մենք Հայաստանի
 Ախոյանները, որ կյանք կնքեցին

Անմահ պարծանքով, և բռնավորի
 Շղթայք ու կապանք գոռոզ փշրեցին,
 Ո՛վ արդյո՞ք ձեր կուրծքն առաքինական
 Կխանձե հրով, կարո՞ղ եք մեզ տալ
 Մի Ավարայրի նահատակ վարդան,
 Կամ թե մի Վահան, առյուծ կատարյալ,
 Բն սորա ինքյանք պետք է դադաղից
 Նորից դան հանդես, որ ստրկության
 Խորտակվին պարիսպը, որ Հայի կուրծքից
 Բխում է հորդառատ աղբյուր քաջության:

VI.

Ո՛վ ազատություն, դու սպառազեն
 Տալրոս լեռներից մեզ երևեցար,
 Եվ արենարբու Ազիզն անօրեն*
 Տարավ նշավակ, անկալի շարաշար:
 Ա՛խ, պահի՛ր և այժմ քեզ ծանոթ Զեյթուն:
 Տե՛ս, որբան վերքեր և որբան հարված
 Ցուր մեջքի վրա տանում է մաշված,
 Եվ շունի ոչ որ ո՛չինչ օգնություն
 Եղևոնագործ են իշխանք աշխարհի.
 Դորա չեն լսում մուրճերի դարկեր,
 Որից գոռացած և արտասովալի
 Փշում են հոգին այդ անմեղ զոհեր:

VII.

Երբ պետք է լուս Անարդարություն,
 Ճնշող, խարշամող մտքի ծաղիկներ,
 Ե՛րբ գոռոզների խոլամտություն
 Պիտո է գրկե կորստյան ստվեր,
 Մինչև ե՛րբ պետք է մնա զորավոր
 Չարության կազմը, որ վանդակներով
 Կապել է մեր խելքն, մեր հանճարն հզոր,
 Որ պետք է լցներ աշխարհ հրաշքով.
 Մե՛զ, որ միությամբ ձեռք ձեռքի տրված,
 Գիտություն գրոշով մի սուրբ դո՛ւդ կազմած,—
 Պետք է լուծհիսք անլուծանելին,
 Եվ աստվածանա՛ր մեր աշատ հոգին:

*) 1862 թվին, օգոստոս ամսին, Զեյթունցիք ջարդեցին տաճիկ զորապետ
 Ազիզ փաշայի կանոնավոր զորքը և շատ թնդանոթներ խլեցին:
 Այս հաղթությունը պիտո է տոնախմբվի հայրենասեր շրջաններում, որպես
 փառավոր առհավատչյա հայկական քաջասրտություն:

Բայց ահա շատ մոտ արձակ ասպարեզ
 Բացվում է աչքիս: Խոնում են ազգեր
 Ուրախ երգերով: Նոբա պառզերես
 Չգիտեն, ի՞նչ է կապանը, շղթաներ...
 Աղատ են նոբա... և ամենայն բան
 Շնչում է միայն սուրբ աղատություն:
 Եվ չէ երևում բնության նշան...
 Սեր, և Արդար գործ, և Նղրայություն
 Իշխում են դոցա.— և առհասարակ
 Ծաղկում է հանդիստ, և Բաղդ, և Վաստակ...
 Այո՛, սերմերը, կարծեմ, աճում են,
 Երբ ազգե՛րն յուրյանց պիտո՛ կառավարեն:

1864 թվին..

ԱՆՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

I.

Ո՛վ անհոգ տգետ և թեթևամիտ,
 Ե՛րբ պետք է դուրս գաս ուղիղ ճանապարհ,
 Ե՛րբ պետք է զարթնի բո անգործ հոգիդ,
 Ինչպես ես տանում այդ լուծը վատթար:
 Չէ՛, բո նպատակ պախարակիլի,
 Եվ շունիս աւջեդ մի այլ նպատակ:
 Ճակատիդ վերա ես նախատինրի
 Կարդում եմ միայն զգվիլի՛ կապանը:
 Այսպես է պտուղ, ո՛վ թշվառական,
 Երբ անարդեցավ Աստուծո պատկեր,
 Երբ սուրբ հանճարը բանականության,
 Ապականեցին ճճի՛ր և ցեցեր:

II.

Ո՛վ տգիտություն, դազան ահալոր,
 Գու, միշտ փոխելով բո կերպարանքը,
 Թեալորվում ես և ես զորավոր,—

Որ թունավորես մարդկեղեն կյանքը:
 Եվ բո խորամանկ, բո շար մեքենան
 Գիտե գրավել շողուն ճաճանշով
 Թուլների սրտեր, որոնց կրթության
 Տաճարն չկարաց ծավալել լուսով:
 Եվ ինձ շատ անգամ դու փորձ փորձեցիր
 Գրել պաշտոնյա բո անփութ կուսքին.
 Դու, որպես պարզ օր բեզ ցույց տվեցիր,—
 Բայց շատ վստահ էր իմ մատաղ հոգին.
 Նա դիտաց պատժել քաղցր առաջնան—
 Եվ նա որդեգիր գնաց փրկության:

III

Բացվի՛ր քնդարձակ, իմ հոգու տաճար,
 Կամի՛մ քաջությամբ դնալ ճանապարհ.
 Եվ շահեղանչել խղճիս սրբության:
 Սրբի՛ր իմ առաջս. թող պարսավական
 Զրախոսությունը ինձ չխափառեն,
 Եվ դիմիս ուղեղն թող չապուկանեն:
 Մաքրի՛ր, մշակի՛ր իմ լայն առելարեզ, —
 Կեցցե՛ Գիտություն—պաշտոնյա եմ բեզ:
 Խոստովանությամբ ծունր եմ խոնարհում,
 Որ դու ես միակ Արարիչ լուս.
 Խելիս բանալին բեզ եմ նվիրում.—
 Արա՛ ինչ կամիս—եղիցեն կամք քո:

IV.

Երբե՛ք և երբեք խոնարհելու չէ
 Իմ պարանոցը աշխարհիս առաջն,—
 Թեև շարչարվեմ, թե օրս հառաչն.
 Ազա՛տ թող փայլե իմ կյանքի արև,
 Կեղծավորություն, անարժան գործեր,
 Հողիս կաշառել ոսկով կամ գանձով,—
 Նս պետք է խեղդեմ այդ անարգ կիրքեր,
 Որ կյանքին նայեմ համարձակ աչքով:
 Հաստատ բայերով գործս կսկսեմ,
 Թեև փշով լիք լինեք ճանապարհ.
 Արդար բրտիներով ինձ հա՛ց կճարեմ,—
 Եվ ա՛յնտեղ ինձ վարձ—բարի և ո՛չ չաբ:

Խ Ր Ա Տ

Ես ձեզ ցափում եմ. դուք մի հետևե՛ք
Գիշերաշրջիկ անառակներին,
Որոնց մեռելոտ անձը կիսաբեկ
Լողում է անկյանք ախտերի ծոցին.

Որոնց արհեստն է նշավակ հաղթություն,—
Խլիկ ամոթը ողջախոհ/կուսի,
Եվ որոնց կշանքի գործունեություն
Անմիտ ցնորք է—հավասար զրո՛յի:

1864 թվին

Կուսկով՝ դաստակերտում.

Որքան և պերճ չգարդարվես,
Բուտրն զուր է, սիրելի,
Որքան հասակդ չբծամբոհես,—
Այդ շորերն քեզ չեն գալի:

Գեղեցկությունը չէ կարոտում
Փայլողության արտաքին.
Միայն չտեսն է պահանջում,
Որ աղքիկներն զարդարվին:

Եվ մեզ շուտով հավանելի,
Թե ներկա էր պարզություն,
Թե ըղանցքը բո մենթանի
Չլիներ այնպես ուրույն:

Եզի՛ր այնպես, ինչպես որ կաս.
Քո գործը չէ գրավել:
Ապա թե ոչ—ևս հանապազ
Կամիմ ա՛նձըդ պարսավել:

1864 թվին.

Ամառանոցում.

ԱՆՏԱՌԻ ՄԵՁ

Քիւղ գու վաստակած օտար անցավոր,
Ե՛կ, հանգստացի՛ր. այստեղ կեցութիւն
Կարող ես գտնել. քեզ հովանաւոր
Կլինեն ծառեր, և մի զվարթուն
Ոգի կստանաս:—Արբի՛ր, ներշնչի՛ր
Քարեխառն զեփյուռ և օդ քաղցրութեան:
Թե հիվանդ ես գու—ինձ հավատացի՛ր—
Քո զգայարանը և քո գոյութիւն
Եւ կնորոգվեն և կառողջանան:
Եւ մի բարի քուն այնքան անդորրիկ
Կփակեն աչերդ, մինչ վարդանման
Այգը կըշողա, և նորածաղիկ
Կավետե քեզ օրս Այստեղ, սիրելի,
Թռչում են ժամերն աննկատելի:

1864 թվին.

Ամարանոցում.

ՄԵԾ ԹԱՏՐՈՆԻ ՄԵՁ

I.

Նաչեցե՛ր նշ կողմ—առաջին հարկում:
Դիտակ ուղղեցե՛ր. մաքուր աղաւնին
Անզույգ շնորհով է գեղեցկանում.
Ծաղկում է գարուն նորա շրթունքին:
Զկարծե՛ր, որ սա լինեի նոցանից,
Որոնց բարքն ու վարքն է կասկածելի,
Որ խորհրդավոր այն բողի տակից
Աչքեր առնելով շատ ամոթալի:

II.

Որ վաճառելով և խիղճը և սեր,
Աշխարհիս վերա այլ արվեստ չունին,
Միայն զգվելի անպարկեշտ հույսեր

Յուրյանց գլխի մեջ պտըտվում էին,
Որոնք պատրաստ են որոգայթ լարել
Եվ փորձանքի մեջ ձեր անձը ձգել,
Որ ընդդեմ կոշման գեղեցիկ սեռի
Մեղրեր են գործել ձեզ անբուժելի—

III.

Ո՛ւլ, թե մեկի մեջ այս կարծիքս ծագի,
Նա ինքը պիղծ է և շուռի հոգի.
Ազնի՛վ պատանիք, անեցե՛ր դորան—
Այդ գունատ ժառանգ հեշտասիրությամբ
Նա, աչքերը ցած, այնքան երկչոտ էր,
Որ թե անցնելով հայացք ձգեիր,
Որպես մի սալուր, շառագունում էր.—
Անբարբա՛ս էին շրթունք գեղալիր:

IV.

Համեստ է բարբը և քաղցր շարժված,
Նորա պարանոցն է շուշանագեղ.
Աչքեր կենդանի, սիրով ներշնչած,
Եվ նորա վերա ամեն բան շքեղ:
Շատ ախտաբորբոր երիտասարդներ,
Ծաղկած մանկության վառուն շնորհով,
Եվ շատ մեծատունք, և շատ հարուստներ,
Ոսկու բռնություն դավաճանելով,—

V.

Բախտավոր էին, թե այդ կախարդիչ,
Այդ մաքուր կույսը մի ժպիտ բաշխեր,
Եվ նորա պատկերն, այնքան դրավիչ—
Ամեն ո՛ր յուր մեջ դրոշմած ուներ:
Ահա վարագույրն ընկավ թափոռնի,
Ողբերգությունը վերջացավ ահեղ,
Բայց ոչ որի սիրտն ուրիշ վիշտ շունի,
Թե և՛ս տեսներ աղջիկդ անմեղ:

I.

Բայց դուք իմացե՛ք, որ այս օրինակ
 Իմ սովորութիւնս—անդադար շրջել,
 Անընդել ձորին, անմարդարնակ,
 Որպես սիրելուս այցելու լինել,
 Աղբյուրի կողքին նստել խոխոջլուն,
 Եվ լսել նորա տրտում շնջլուն,
 Արմանալ Հովիւի սրտաշարժ սրնգին
 Եվ գգվել սիրով մայրդ դառներին,
 Հեռանալ մարդից, անտառ երազել,
 Օրով տաղտկանալ, գիշերով սթափվել,—
 Իմացե՛ք, դեռ այդ չէ՛ նշանակում
 Որ ես անգործ եմ, մեճակ աշխարհում,—
 Ո՛չ, այդ այն է, որ վառ է միշտ հոգիս
 Եվ շատ ցավո՞ւմ եմ քեզ, ծիծաղելիս:

II.

Բայց դու, որ անարգ ճանապարհներով
 Հուսահատվել ես աշխարհի կյանքից,
 Որ Կայենի պես ահով ու դողով
 Փախչում ես արդար ընկերութիւնից,
 Որ օր ու գիշեր ցուրտ, որպես դամբան,
 Հաշիվների մեջ թաղված ես հոգով,
 Որ անզգա ես և, որպես անբան,
 Չկամիս գրկել ընկերդ ջերմ սիրով,
 Կեղծավոր, խավար և արծաթասեր,
 Դո՛ւ ես խորթ որդին, դո՛ւ ես անընկեր:
 Տե՛ս, ի՛նչ անտառ է, ի՛նչ արձակ հովիտ,
 Ի՛նչ անեմ, ո՛վ մարդ, անկյանք է հոգիդ:
 Ա՛խ, բնության հետ, և բաղդավոր եմ—
 Իմ տխուր տաղերս թո՛ղ ես կցորդեմ:

III.

Եվ նյութապաշտը չունի պատանխան.
 Մեռած է հոգին. միտքը գոսացած
 Խավար ախտերից ընշասիրության,
 Պատճառ, փողն է նորա մեծ Աստված:

Նստած է պոետն և մտածում է.
 Առվի ալիքը, մեղմ թափարկելով,
 Նորն մտածմունքն հափշտակում է,—
 Եվ նա երգում է առվի հետ սիրով:
 Բայց ահա կյանքի դորձերից բռնած,
 Եվ հասարակի օգտին պարսպած,
 Հռոպ է գալի ժիր Փաղարացին,
 Առողջ, անտրտուն և հաղթամարմին:

IV.

«Ո՛չ Դու և ո՛չ Նա որդի բնության,
 Եվ փայլելու չէ ձեր գլխի վերա
 Սուրբ արեղակը բարերախոսության,
 Ձեր համար, ասեմ, պայծառ օր չկա
 Ես եմ հաւազատ մշակն աշխարհի,
 Եվ իմ կյանքի մեջ ամեն մի վայրկյան
 Չափած կշռած է և յուր տեղն ունի.
 Ես անձնագոհ եմ հասարակության.
 Ե՛կ, Պոետ, բաղար, այնտեղ դո՛րժ գո՛ծիր,
 Հասարակի բաղդն ու օգուտն երգի՛ր.
 Դու այն ժամանակ անդամ ես ազգի,
 Եվ արժանի ես մեր սուրբ հարգանքի—
 Այս Փաղարացին ասաց պոետին,
 Շտա՛յք բայկերով գնաց յուր գործին:

1864 թվին

Բողորոգակ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՆՈՐԱ ՈՐԴԻՔԸ

Եվ գեղեցիկ է Հայաստան աշխարհ,
 Բայց գեղեցիկ չեն նորա բուն մարդիկ
 Հայաստան կանաչ, Հայաստան դաշտը,
 Բայց չոր ու ցամաք նորա խնդճ որդիք:

Ահա սթափված ազգեր ամենայն
 Դիմում են առաջ հզոր բայկերով,
 Ահա՛ բարձրացավ գրողը ազգության,
 Բայց Հա՛յն ընած է կորստյան ընով.

1864 թվին

Ամառանոցում.

Ա Ն Ա Շ Ի Տ

Ո՛վ դու Անահիտ, դուստր ոսկեծին,
Ո՛ւր է քո զարդերն, գործած գոհարից:—
Ճակատը սեղմած ծունկերի միջի՞ն,
Արյունո՛տ շիթեր ծաղկում են աչքից:

Ո՛ւր թաղավորներ հարազատ զորքով
Սուրբ հանդստույթանդ արթուն գ. հաղան,
Նորա ծածկվեցան մահի խավարով,
Քեզ միայն մհաց թախիժ անվայս՝ ճան:

Ո՛վ դուստր լուսո, չքնա՛ղ արեգակ,
Այդ ինչպե՛ս եղավ, որ անխն քաղցր
Դավաճանեց քեզ, երկնի կապուտակ
Զլացավ քո փառք—անկար գո՛ւր բանտի:
1864 թվին.

ՈԳԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

(Երևակայական)

Ո՛վ կույս մանկագեղ, կո՛ւյս արեւելի,
Հրեշտակ սիրո—բայց ո՛չ թեալո՛ւր:
Մի հատիկ գոհար փշոված թաղի,
Կույս ես իմ հոգու, տաճա՛ր փառավոր:

Անմեղուքենով փայլում ես պայծառ,
Որպես շուշանը հայոց դաշտերի,
Քեզ այդ շուշանից, հոգո՛ւս սիրահար,
Հյուսում եմ պսակ անթառամելի:

Առաջին անգամ ես այն անմարմին
Քնքռվյունը տեսա կանացի,
Ա՛խ, տեղատու է շրթունքիդ վարդին
Նրբագեղ քո՛ղը արեւբացի:

Ես շատ նայեցի խաղաղ աչքերով
Զմայլիչ սերիդ փայլատակույթան,

Վիշտրս փարատեց գարնան զեփյուտով
Վա՛ն ծաղկահասը վա՛ն գեղեցկության:

Ես աշխարհիս մեջ շատ կանայք տեսա,
Եվ շատ կանանց հետ ես սիրանվեր
Զգացմունքներով ոգեխառնեցա,
Բայց այժմ նորա—նորա մի ստվե՛ր:

1864 թվին.

Ամառանոցում.

ԵՎ ՆԱ ՄԵՌԱՎ

Ո՛վ դու նազելի, որ երգիչն այնպես
Այրվում էր անտով զրկախառնել բեզ,
Որին անկաշառ պարգևել էր սեր,
Անտ՛ես արեցիր քո ոսկի հույսեր:

Երբեմն հրեշտակ, երբեմն շար դե
Զեացար նորան անհաստատ սիրով.
Շատ վշտացրիր աշխարհիս առջև,
Վշտացա՛ր և դու, բայց մահի գնով:

Մինչդեռ փերոսը ոսկեվառ կառքով
Նոր արշալույսի բացում է դռներ,
Դամբանիդ վերա չերմ արտասուքով
Թացում է Երգիչն թարշամած վարդեր:

Դու դաճաղումն ես—քո պատկերն պայծառ
Կրում եմ իմ մեջ, որպես սրբություն,
Ո՛վ այսուհետև իմ սրտի համար
Կարող է բերել նոր հիշողություն:

Ո՛վ նախամեծար ընկեր սիրելի,
Ինչո՞ւ փոխեցար դու այս աշխարհից,
Ինչո՞ւ իմ կուրծքը այնքան ցավալի
Ճնշում է մի նոր, մի կծու թախիծ:

Գեղեցիկ է կյանքն, բայց, ա՛խ, նա չունի
Ո՛չ հաստատուն կայք, ո՛չ տեղություն.
Ա՛խ, թե նազելիս մնար կենդանի,
Եվ չցամաքե՛ր նորա զորություն:

Մպիտակ սալանք եղ Վերջին ընծա՛,
Եվ խոնավ դամբա՛ն և մի հավերժ բուն.
Կարծեմ, սոցանից ավել բան չկա,
Թեև, ասում են, կա այլ դրուժյուն ...

Եվ դո՛ւ, մեզ երգող այս տխուր խոսքեր,
Շուտով կստանաս բո կյանքի վախճան.
Շուտով կլունն բնարիդ լարեր,
Որ այնքա՛ն հնչեց մեզ տա՛ղ տրամուլթյան:

1864 թվին.

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սո՛ւրբ արեւցոյթյան անմեղ տարիներ,
Մաքո՛ւր հրճվանքի դու անհոգ օրեր,
Ձեզ երգել եմ ես. երբ աննշահոտ
Ժպտում էիր ինձ, որպէս առավոտ:

Պայծա՛ռ մանկութիւն, ո՛ւր է ներդաշնակ
Քո մեղեդիքը, բո բնրուշ վիշտեր.
Եվ հով, և արև, և սեր անուշակ,
Եվ երջանկութիւն, և դալար վարդեր:

Թե դուր գնացիր, անցար հավիտյան,
Եվ դառնալու չես, իմ քաղցր երազ,
Ա՛խ, մի՛թե, Աստված, ալիք ծերության
Պետք է ծածկեն ինձ,—ո՛վ դառն պատուհաս:

Ա՛խ, մի՛թե և ես մահի գգեստով
Պիտո է կաղամ մի ոտի վերա.
Մի՛թե վիզըս ծուռ, դողդոջուն ձեռքով
Նեցուկ պիտ' առնեմ, որ փոքրիկ ուժ տա:

Արի՛ մանկութիւն, արի՛ և այսօր.
Թո՛ղ մի ժամ ես լինեմ բախտավոր.
Ծաղկազարդ դարնան ուտիների տակ,
Թո՛ղ դարձիդ կենաց լցնե՛մ ես բաժակ:

Յոլացե՛ր փոքր ես, բոպե՛ր անդին,
Այցելո՛ւ եկեր նմաւ ձեր երդին,
Հոգուս նպատակն փառո՞ւմ կնքեցեր,
Եվ այն ժամանակ բարձրա՛վ մնացեր:

1864 թվին.

Ս Ի Ր Ա Վ Ե Պ

Նա սեղմում էր ժպտալով,
Կուրծրի վերա իմ ձեռք,
Եվ խիստ ազնիվ դարձվածով
Պատմում էր. ի՞նչ է սերը:

Նա ասում էր. սերն է կրակ,
Որ, թե վառիչ նյութ շտան,
Նույնպես հանգչում է արագ,
Որպես կայծ մի էլեկտրոջան:

Սերն է աղբյուր բաղցրութեան,
Սիրող սրտի արշալույս.
Սե՛րն—վառ լապտեր մանկութեան,
Մատաղ կյանքի ոսկի հույս:

Սիրո ձայնն է կախարդիչ,
Նորա հնչմունք խանդակաթ,
Բայց առավել զմայլիչ
Սրբ լեզվով է հարազատ:

Սիրի՛ր, որքան կարող ես,
Որքան փալում է արե
Կյանքիդ օրերն նետի պես
Թռչում են արագաթև:

Կգա մի օր, մի սև օր,
Երբ մեր այգը ոսկեշող
Կխավարվի,—և անդոր
Մեզ կծածկե մի բուռն հող:

Իմ սիրելի, զգո՛ւյշ կոյց,
Որ լեզուդ շար շխոսե,
Պատճառ, ոչինչ դեռ չատած,
Բնկերդդ արտասվում է:

1864

Մ Ա Յ Ի Ս

Երկինքը պա՛րզ, օրն մայիսյան.
Նս ճեմում եմ բուրաստանում,
Սիրտս ուրախ է. ես, ժպտալով,
Վարդ եմ բաղում, փունջ եմ հյուսում:

Թեթև զեփյո՛ւտ. կանաչ արիեր
Անուշության հոտ են փչում,
Եվ սոխակի դալլալիկը
Քաղցր ափանջիւ է հասանում:

Նա մի վարդից զեպի մյուսն
Ուտոտում է ուրախալի,
Նա հեշում է դաշնակաձայն.—
Ինչ յուր արվե՛ստն է ցույց տալի:

1864 թվին.

ԱՐԱՐԱՏԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ ԵՎ ՆՈՑԱ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

I.

Քաղցրը բամբիռով ալստեղ վիպասանը—
Այդ մեծ սոխակներ հին Հայաստանի—
Երգեցին Հայի և փառք, և պարծանք,
Եվ հաղթանակներ թաղավորների:

Այդ վայրենացած քարանձաւներում,
 Ուր այժմ միայն բուեր են կենում,
 Հսկում էր թնդչուն կորով նետերի
 Հայոց մեծամիտ, դյուցազն Մեծերի:
 Ա՛հ, օրեր դնացիր և այդ խորշերին
 Մնաց մի տխուր տպավորութիւն...
 Նորա հիշեցին յուրյանց ցանկալին...
 Բայց ձմեռն փշեց, ծածկվեցաւ դարուն:

II.

Այդ լուռ տեղերում կարող եր կարծել,
 Որ դեռ չէ անցել մարդկութեան համար
 Դյուքական դարը. և չե՛ն առասպել
 Առասպելները, որ հրաշարախ
 Ավանդեցին մեզ անցած է մարդիկ,
 Երբ գերբնական երևոյթներով
 Երևան եկան հաղարավոր դիւ,—
 Որոնց պաշտեցին երկուդած սրտով,
 Այստեղ բնութիւնն է ամենախշտան,
 Եվ շատ նման է այն բռնավորի,
 Որ անգութ լախտով հարստահարութեան
 Կամեր խլիւ կամք հպատակներին:

III.

Բարձր տարերի ձյունապատ շղթան,
 Ուրպէս մի տիտան երկինք վերուղղած,
 Եվ խոր անդունդներ, ուր հաղարամյան
 Անշունչ լուսնիւն թևեր տարածած
 Թաքավորում է և քարուտ ձորեր,
 Ուր, որպէս առլուծ, բաշ ծածանելով:
 Վաղում են արագ, փրփրադեղ գետեր,
 Դիպշելով ժայտին և փշրվելով,—
 Այս բոլորն, ասեա, հափշտակում են
 Անկախութիւնը ազատ էակի.
 Նա պիտո՝ հաւատա, պաշտե կուրորեն,—
 Այստեղից աղբջուր տգետ խավարի:

1864 թվին

Ամասանոցում.

ԻՆՔՆԱԳԵՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Կան ընկերք, երբ ամեն բան
Ենթարկելով ըննության,
Երկմտում եմ, և, համարյա,
Վարարմունքիս ելք չկա:

Ես պնդում եմ, որ կանխակալ
Մտքիս կարծիքը հերքեմ,
Եվ գիտությանը հանդիսանալ,
Որ իմ աճն ճշման աշխարհում:

Առանձնացած ես մտածում եմ,
Որ գոյությունս զարգանա,
Այդտեղ ես եմ, այդտեղ ես եմ,
Այդտեղ չկան դու և ես:

Ես եմ էակ, և իմ մեջ կա
Տիեզերքի մեծություն,
Իմ մեջ Աստվածն այն գերակա,
Այսինքն ճշմարտություն:

Իսկ մտնում եմ սուրբ տաճարը
Առաքյալին մտածությամբ,
Եվ ըննում է իմ ճանաչող
Անշարժ օրենք գոյության:

Ես չեմ նայում նյութի վերա,
Որպես ծնունդ դիպվածի
Ես խնդրում եմ պատճառ նորա—
Հնդհանուր կապ տիեզերքի:

Եվ տիեզերքն է գիրք անագին.
Ես սերտում եմ արվարեստ,
Որ վանկ կապն իմ սուրբ հոգին,
Որ զրուցեմ նորա հետ:

Մե՛ծ է իմաստն այդ մեծ գրքի,
Մե՛ծ է նորա շեղիմակ,
Ես անցավոր—օրդի հոգի.—
Նա Անանց—անժամանակ:

Նա պառհառ է ինքը յուրյան,
Միշտ Զստութիւն գործունյա.
Նա ներքին հիմք և հաստատւան
Եւ ևս շինված եմ Նորա:

1864 թվին

Ամառանոցում.

ՄԻ ԶՎԱՐՔ ՄԱՆԿԱՆ

Ուրախութիւն բեղ անպակաս,
Ո՛վ դու մանուկ սիրելի.
Մըն՛ս, ծաղիկն՛ս և ծերանա՛ս,
Տալով պտուղ արմանի:

Որպէս ծաղիկ, մանուկ, բաղցր ես,
Եւ շնորհագեղ, որպէս օր:
Սանո՛ւկ, մանո՛ւկ, ինձ չխաբես,
Մի՛շտ կաց աշգպէս լուսավոր:

Նայի՛ր վերեւ տե՛ս. ի՛նչ սիրուն
Այնտեղ փայլում են աստղեր,
Եւ անթի՛վ են, և շողշողո՛ւն,
Որպէս երկու բո աշեր:

Այնտեղ, հոգիակ, բնակվում է
Մեր սուրբ Հայրը երկնքի,
Նա՛ է, որ մեզ ուղարկում է,
Եւ Կյանք, և սեր, և հոգի:

Նա ծագում է յուր արեգակ
Ամենայն օր բո վերա,
Որ զխարճանաս, որպէս թռչնակ,—
Օրհնի՛ր Անուն սուրբ Նորա:

Ունի Որդի մի Միածին,
Նա՛ է փրկիչ աշխարհի.
Նա խաչ ելավ, ավեց հոգին...
Որ դու լինիս մա՛րդ բարի:

Նա սիրելով յուր թշնամիք,
Օրհնեց խաշին և ներեց,
Եվ մեզ գրեց յուրյան որդիք,
Սիրե՛լ միմյանց պատվիրեց:

Նա հեզությամբ հաղթեց Չարին,
Եվ մեզ ասաց, որ և մենք
Հետեւենք այդ օրինակին,—
Չհպարտանա՛նք մենք երբեք:

Մանո՛ւկ սիրուն, աղոթք արա՛,
Երբ գու գլուխդ խոնարհած,
Համբուրում ես պատկերդ ահա՛,
Ոսկենկար զարդարած:

Եվ ժպտում է, որպէս շուշան,
Անհոգ մանուկն մօր գրկին.
Այսպէս թռչնակը ճյուղի վերան,
Օրհնում է յուր հրեշտակին:

Եկե՛ք Հայոց Եկեղեցի.
Այնտեղ կտեսնես զմայլված
Պայծառ դեմքը այդ երկնացի,
Կարնա՛ն վարդը կիսաբաց:

1864 թ.

Ա Ն Բ Ա Ղ Դ

Նա աղջիկ էր այնպէս կայտառ,
Լի մանկական աշխուժով.
Նա նայում էր այնպէս պայծառ,
Մի շա՛տ պարկեշտ հայացքով:

Նա անմեղ էր. անդորրութուն
Միշտ ողջունում էր նորան.
Նա ծաղկում էր ուրախ, անհոգ,
Որպէս վա՛րդը մայիսյան:

Մինչ ծագում էր արեգակը,
Մինչ ժպտում էր առավոտ,
Երգ երգելով նա ճեմում էր
Ծաղկոցի մեջ բաղցրահոտ:

Նա թափում էր սիրո շունչը
Մանուշակների վերա,
Անփորձ սիրտը թրթռում էր,
Որպես թռչնակն մոտակա:

Բայց այժմ տեսե՛ր, ի՛նչ հոգու վիշտ
Նշմարվում է աչքերում.
Քնքո՛ւշ էակ, թառամել է
Այդքան մանուկ հասակում:

Գուշը թռած, անբախտության
Կնիքը դրած է ճակատին.
Կյա՛նք չեն խոսում անմահո՛ւթյան
Շրթունքը այն երկնային:

Շատ կուսական, անմեղ հույսեր
Խավարված են և շիջած,
Շատ պարզամիտ զգացմունքներ
Նորա՛ մեջ թունավորված:

Այսպես լինում է մահապարոտ,
Երբ, հանելով խոր հոգոց,
Դահճի կացնին նա լուռ, հանդարտ
Խոնարհում է պարանոց:

Ա՛խ, ո՛ւր գնացին, իմ գեղեցիկ,
Խաղաղության վարդերը.
Այդ ի՛նչ բույրեր շարաբաստիկ
Խլեցին քո հանգիստը:

Եկեղեցում լուռ կանգնած է,
Անշարժ, որպես գերեզման,
Փեսայացվի խելքը գնում է,
Ձեռը բռնած աղջկան:

Այդ փեսա՛ն է, ա՛խ, այդ փեսա՛ն,
Որ տխրում է աղջիկը.
Նորա սիրտը, նորա կամքը
Վաճառե՛լ են ծնողքը:
1864 թվին

ՀԱՆԳԻՍՏ ԻՄ

Դու իմ Հանգիստ, Հավատ և Հոյս,
Մով անսահման բարության,
Դո՛ւ, դո՛ւ դարձյալ սաղը հոգուս
Կյանք ևս ցողում հարության:

Ցողա՛, աղբյուր կենդանության,
Ցողա՛ առատ հոսանքով.
Եվ իմ ժամերը դառնության
Թո՛ղ խորտակվին քո շնորհով:

Ե՛կ պոետի անկեղծ աշխուժ, -
Նվ ապաքա օրերին
Ես կավանդեմ անուն անո՛ւշ
Կապուտաշյա գեղեցկին:

Այն գեղեցկի, որին այնքան
Դափնի պսակ հյուսեցին,
Եվ պատանիք ախտաբորբոք
«Պարտեզ փակված» կոչեցին:

Որի աչերն շողշողում են,
Որպես աստղերն երկնքում,
Հայացքի մեջ աստվածեղեն
Բոլոր դրա՛խտն է ցոլանում:

Մե՛ծ են երկինք, մե՛ծ է աշխարհ,—
Բայց սիրտս մեծ է նոցանից,
Եվ առավել իմ սերս պայծառ
Այն լուսավո՛ր աստղերից:

Շատ գանձեր կան, շա՛տ և ակներ
Օվկիանյան հատակում՝
Շատ զգացմունք կան, շատ խորհուրդներ
Սիրո՞վ վառվածի սրտում:

1864 թվին.

ԵՐԳ ՄԵՌԱՆՈՂ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ

Նմանողութուն Դոբրոլյուբովի „Милый друг я умираю“, ութ տող ստանալորի:

Ազնի՛վ ընկեր, մեռանում եմ,
Բայց հանգիստ եմ ես հոգով.
Իմ թշնամիքս ես օրհնում եմ,—
Օրհնո՛ւմ եմ քեզ Աստուծով:

Հեռանում եմ, անգի՛ն ընկեր,
Չգնահատած ոչ որից.
Բայց հավաստյալ անձնանվեր
Ազգիս մշակ կհաշվիմ:

Ազնի՛վ ընկեր, շնորհանաս.
Անդավաճան, չեմ սիրով
Ես սիրել եմ իմ հայրենիք,—
Դեռ՝ և դու նույն շավղով:

Խեղճությու՛նը հայոց ազգի
Կարեկցաբար մտածի՛ր.
Ոսկեգրքույկն Նղիշի
Քաջ առաջնորդ քեզ ընտրի՛ր:

Այնտեղ սուրբ կրոն, ազգ միաբան
Ազատ կամբով և խիղճով.
Այնտեղ վարդան, անմահ վարդան,
Յուր խնկելի քաջերով:

Հայրենի՛ք,—սեղան սրբության—
Ես Աստուծո առաջե
Շատ կաղաչեմ, շատ կարտասվեմ,
Որ ծագե քեզ նոր արև:

Իմ մտերիմ, մահըս մոտ է,
Բայց հանգիստ եմ ես հոգով,
Որովհետև խիղճս արդար է,
Ճշմարտությա՛ն ջատագով:

1864 թվին.

ԳԵՐԻ ՀԱՅԻ ԱՂՈԹԲԸ

Գո՛հ ենք Քեզնից, ո՛վ Բարերար,
Օրհնյա՛լ լինի միշտ Քո անուն:
Թո՛ղ արդար արեւոյ այդ լուսավառ
Բերե յուր հետ մեզ փրկութիւն:

Ո՛հ, ուրախ օ՛ր շնորհիր, Տե՛ր,
Մեր խղճալի հայրենիքին:
Նորա սիրուն սարեր, դաշտեր
Օրհնում են քեզ եռանդադին:

Մի տար, Աստու՛ծ, որ կործանվի
Կուսակըրտն Հայոց աշխարհ.
Թո՛ղ քաղցր անուն Հայաստանի
Մնա կենդան միշտ մեր համար:

Բա՛ց մեզ դուռն բո ողորմության,
Հեռու, Մովսէս մեզ ուղարկի՛ր,
Ուր այս դժնյա Եդիպոսից
Ավետա՛յց մեզ տանեն երկիր:

Ո՛հ, այն աշխարհ, ուր առաջին
Քարոզեցաւ Ավետարան.
Փայլեց դիոշք ծիրանածին,
Կանգնեցաւ Խաչ քրիստոսական:

Ուր նվիրական Նահատակներ
Դեմ վիշապին զինվորեցան
Պատերազմի կանաչ դաշտեր
Նոցա աբյուռնո՛վ ներկվեցան:

Ուր հայրեր մեր երանելի.
Գրիգոր, Ներսէս, Մեսրոպ, Մահակ,
Մեծարեցին անուն ազգի,
Եվ ննջեցին ծաղկապսակ:
1864 թվին.

Մ Ի Հ Ր Դ Ա Տ

I.

Ահա գեղեցիկ մի թերակղզի
Լի հարավային տեսարաններով:

Աւերիդ առաջն կապույտ դաշտ փովի,—
 Դաշտը ծածկված է անթիվ նալերով...
 Եվ ես տրտում եմ, բայց իմ տրտմութունն
 Անհետանում է չգիտեմ ինչո՞ւ.
 Ճակատս պարզեցավ, և ուրախութուն
 Տեսե՛ք, դալիս է, կարծեմ, այցելու
 Ծանոթ է այդտեղն մեզ պատմութունից.
 Ալևոր դարերն չեն համարձակվել
 Ջնջել հիշատակն երկրի երեսից
 Եվ ավերակի ոտի տակ դնել:

II.

Այստեղ Պոնտացին—փառավոր հերոս,
 Նենգության նյութը կարող Հոռժի,
 Մեծ հակառակորդ, որով Կեսարոս
 Չկարողացավ ստանալ դափնի.
 Այստեղ Միհրդատ, հորա կեզեռն,
 Պատերազմի փառք և բաղդի հանճար
 Այստեղ մթնե՛լ է դոցա հորիզոն,
 Եվ ահա սափորն և հետք շիրիմի
 Նայեցե՛ք այստեղ, զարթնել կարող չեն,
 Եվ հող են նորա, երկրպագեցե՛ք,
 Եվ թող ձեր սրտերն փոքրիկ հառաչեն,—
 Հերոսի նշխարք, մարդի՛կ պատվեցե՛ք:

III.

Անկավ Միհրդատ, անկավ և Պոնտոս,
 Եվ ո՛ւր է հետքը նախկին մեծության.
 Ո՛ւր է ըստ պարծանք, ով աշխարհ գոռոզ,
 Երբեմն կյանքի դու բնակարան:
 Ո՛ր փիլիսոփոս, կամ ո՛ր իմաստուն
 Կարող են ժամ մի կենդանացնել,
 Այս դամբանական խորին լուսթյուն
 Հարության կյանքի թնդյունով լցնել,—
 Անմիտ ցանկութուն, և տխուր հոգով
 Իմաստասիրել մնաց մեզ միայն,
 Թեև՛, և մե՛նք այս օրինակով
 Պիտո է գրկենք հո՞ղն ոչնչության:

1864 թվին.

Մ Ա Ս Ի Ս

I.

Մասի՛ս, բեզ միայն աղոտ երազով
Կարող էի ես երեւեայել,
Եվ արվեստավոր, սերտած տո՛ղերով
Քո գեղեցկութեան մեծութեանն երգել:
Հեռու ցնո՛րներ, ես ականատես
Նշմարում եմ Լյառն, կանաչ ասպարեզ:
Որպես մի կապերտ, ձգվում է այստեղ,
Եվ Հայաստանի ես արյունահեղ
Հիշում եմ վիճակ: Որբա՛ն ոսոխներ
Փորձել են այստեղ յուրյանց զորութեանն,
Եվ Փակեղ, և Խաչ, և ատրուշաններ
Կարմիր առվակով ներկե՛լ է արյուն:

II.

Այստեղ երկրորդ Հայրն մարդկեղեն ցեղի
Տնկեց բազմաճյուղ ուռը խաղողի,
Որի տերեւով իսկույն ծածկվեցավ
Նույն բոպին, երբ որ թմրեցավ:
Ձեզ լավ հայտնի է, որ ես մի հերձված
Սորանով կրոնիդ պատճառելու չեմ,
Աստվածաշունչի խոսքերն եմ կրկնում,
Իվ ավանդութեան, դարերից եկած,
Թեև ատելի բան չեմ համարում,
Իվ մեծ հանցանք չէ այդ Նոյին, կարծեմ,
Թեպետ և,—որդին Հորն հետեւելով,—
Աշխարհըս լցվեց դո՛ւն իսկ արվեստով:

III.

Թո՛ղ Քաջը, ո՛վ Մասիս, չթեւապարեն,
Որպես այցելու քո բարայրներին,
Թո՛ղ Մուգանքը բնակիչ չլինեն
Անմարդաբնակ քո մութ խորշերին:
Թող այսուհետեւ, թողած բոլորից,
Մերկանդամ մնաս քո նախնի փառքից,
Մունքը խոնարհած, ես ինձ բաղդավոր
Այժմ կարծելով, բան մի այլ երգիչ,—
Քեզ հարկ եմ տալի. դու մինչև այսօր

Սովոր ես ազդել հմայրդ թովիչ,
Եվ թոթովում եմ, որպես երեխա,
Քե՛զ, Աղա՛տ Մասիս, վերջապես տեսա:

IV.

Տեսա ահավոր քո ստորոտներ,
Ամպի մեջ կորած քո ցուլուն կատար,
Եվ առողջացան բնարիս լարեր,
Եվ քեզ երգ հյուանց խոսքերով հարմար
Որբա՛ն երկյուղած զգացումներով,
Աղոթք շրթունքին, դողդոջ ոտներով
Մոտեցել է քեզ Հայ ազգի որդին,
Որպես այցելու խեղճ Արտավազդին:
Կրճեցե՛ք, շներ, ժանդատ շղթաներ,
Թող լույս տեսանիս անխճյալ ժառանգ*.
Այժմ Հայաստան շունի դարբիններ,
Որ զորանային սոսկալի կապանք:

1865

ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ԳԻՇԵՐ

I.

Ա՛խ, ես չեմ կարող չգովել այդ դիշեր,
Այդ անո՛ւշ դիշեր, ուր խաղաղական
Դաշըն խումբերով գալիս են ժամեր:
Ահա՛ լուսինը:—Ի՛նչ անմահական

*) Մեր պատմության մեջ կարողում ենք հետազատվածությունը—երբ
Արտավազդ II-ը, ընդունելով թագավորության կառավարությունը, սկսեց գան-
գատել լուր հոր՝ Արտաշես երկրորդի դեմ, տանելով. «Ես ի՞նչպես թագավորեմ
ավերակներին» (որովհետև Արտաշեսի մահին շատերը ես մեռցրին յուրյանց
ստորությունը),—այս պատճառով հանգուցյալ Արտաշես անիծեց Արտա-
շեսի և սասց. «Որս գնալու ժամանակ թող քեզ բռնեն քաջերը (չար ոգի,
դե), տանեն Մասիս սարի վերա. այնտե՛ղ մնաս միշտ և երբե՛ք լույս չտես-
նես: Հայ պառավները զրուցում էին, թե Արտավազդ մի այրի մեջ կապված
է շղթաներով, և երկու շուն հանապազ կրծում են այդ շղթաները, որ նա ազատ-
վի և վերջ տա աշխարհին, ըայց դարբինների երկաթ ձեռնալու ձայնից դարձյալ
զորանում էին շղթայքը:

Հիշում է դա ինձ գաղտնիքն այն անգին,
 Որ ամենայն մարդ, սրտի հատակում
 Վարագուրելով, — գրախոս աշխարհին
 Չկամի հայտնել և չէ հավատում,
 Բայց թե երջանիկ այս անդորրության,
 Եվ անպատասխան այս միայնություն,
 Ո՛վ, ի՛նչ մրմունջով այգալիսի գիշեր
 Սովոր ենք խնկել մեր առաջին Սեր,
 Թափել արտասուք, մարդ՛ւր արտասուք,
 Հառաչել մենակ, որ չտեսնե՛ր դուր:

II.

Ահա նույն ուռին և նույն խկ թփեր, —
 (Ես երկրորդ անգամ տեսնում եմ դոցա.)
 Փոքր ցա՛ծ իշիր. նոր բացված վարդեր,
 Կարող են ամբողջ սփռել թո՛վերա:
 Մո՛տ գնա, ի՛մ հյուր, նորա անփուշ են,
 Ա՛խ, տե՛ս դու, ո՛րքան ուրախ ժպտում են:
 Դեռ անցյալ դարձան, Մայիսի հնգին,
 Ես այստեղ էի, և հոգուս ընկեր
 Նույնպես այդտեղ էր. նա նայեց վարդին —
 Եվ ես հյուսիցի փունջ նորան նրվեր:
 Ա՛խ, առանց սիրո ի՛նչ է մանկություն.
 Անա՛, նո՛ւյն չէ, թե խորին ծերություն:
 Թե սերը գնաց, զրկանք աշխարհի
 Ես հանձն կառնում, և գալո՛ւստ մահի:

III.

Ահա և հովիտ ի՛նչ պայծառ կանաչ
 Ճոճում է նորա մակերևութին:
 Ի՛նչ ծաղկի աղբեր և հետ, և առաջ...
 Ես չե՛մ նախանձում այլ ևս դրախտին:
 Եվ կապուտակը շքեղ երկնքի
 Իմ հաշտ հայացքը փաղարջում է,
 Եվ երկու աչերն շիկահեր կուսի
 Եվ նկարո՛ւմ է և ինձ հիշո՛ւմ է:
 Թե՛ շտիրեր դուր ունայնություն,
 Հարճերի աղմուկ, շռայլ պերճություն, —
 Դուք կարող էիք, մարդի՛կ մոլորյալ,
 Այս արբեցության մեծությունն զգալ:

Պարտե՛ղ հանգստյան և խաղաղությա՛ն,
 Ի՞նչպես չգովեմ ըր առատ բերքեր,
 Ինչպե՛ս չխաղամ ներդաշնակաձայն
 Քնարիս վերա: Այդ պերճ պատկերներ,
 Որով զարդարված գեղեցկանում ես,
 Որ բնությունը կենսագործում ես,—
 Ինձ ընձեռում են և ուժ, և կյանք նոր,
 Որով կարող եմ լինել բաղդավոր:
 Քննել մեծութունն ճարտարապետի,
 Եվ արարչության գաղտնիքն ըմբռնել,
 Եվ ոգևորվել հոգով պոետի,
 Անհասի անվան սաղմո՞ս տաղերգել:

1865

Ս Ո Ւ Ա Կ

Սոխակն երգեց և մոռացավ
 Քաղցր բունը գիշերի:
 Նա ողջ գիշերն արտասովեցավ,
 Որպես սիրտը սիրողի:

Եվ նա ասաց. ինչո՞ւ համար
 Չկա ոչինչ պատասխան.
 Եվ նա գիտեի դորա պատճառ.
 Սերը չէ ինքնանավան:

1865

Ս Ի Ր Ե Լ Ի

Ծա՛նըր օրեր, գնացե՛ր շունտով,
 Դնա՛ ձմեռ Հյուսիսի.
 Գարուն, կանաչ ե՛կ թևերով.
 Թող արձակվի ոստն վարդի:

Ես գարնան մեջ հոգուս սերը,
Սրտիս լարերն թաղեցի,
Որ գարնան հետ բո պատկերը
Գովասանեմ, սիրելի՛:
1865

Զ Ա Ն Գ Ա Կ

Որպես գղրդոց բանտի գոռերի
Ինձ տաղտկալի է այդ զանգակի ձայն,
Գրել, մտածել ինձ անկարելի.
Հոի՛ր, ո՛վ զանգակ, կո՛ւյր ծիսի նշան,
Իմ հոգու լարերն թող աղատ շարժվին,
Որպես աղատ է իմ մտածություն.—
Սրտիս լսելի ես իմ մեծ Փրկչին
Ահա՛ հրգում եմ օրհնաբանություն:
1865

ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՇՏ

Ես ձի նստա՛ Դեպի Մոսկվա
Ուղղեցի իմ ճանապարհ.
Մորս արտասուքն այլ չտեսա.—
Արագ գնաց հրիվար:
Ո՛վ արտասուքդ, մայր իմ անդին,
Պետք է սրբե, ասացի.—
— Ես կը մնա՛մ այն սուրբ օրին,
Մինչև դառնաս, իմ որդի:
Եվ գնում են հեռզհետե
Եվ շատ օրեր, շատ տարիք,
Մորս արտասուքն ծովանում է.
Եվ չունի՛ ժամ հրջանիկ...

1865

ԿՐՈՆԱՎՈՐԻ ԱՂՈԹԲԸ

Անհաս Զորություն, որ ծավալվում ես
Անթիվ շնչավոր էակների մեջ,
Որ ամենայն բան տնօրինում ես,
Որ իբրև կանթեղ վառվում ես անշեշ,

Որ ստեղծել ես մարդը իմաստուն,
Քան այլ շնչավորք քո հրամանի,
Որ բաշխել ես եւուրք բանականություն,
Մինչ հայացք մխել անգունդը երկնքի,

Որ կարողապես տվել ես Հանճարին
Թափանցել ստորինը, ընկել և զննել
Ընդերք տիեզերքի, տիրել բոլորին,—
Տո՛ւր հոգուս գալուցը / այսօր գուշակել:

Եղեմի դրա՛խտ, թե խավա՛ր գեհնե
Պիտի հաստատես նորան օթևան,
Թե այս վա՛տ զամբան... Ո՛վ ես հողեղեն...
Ինչո՞վ բացեցի դուռն անմահության:

Այստեղ կմեռնեմ. այս բլուրն ահա
Կառնու գիակըս ցուրտ կամարի տակ:
Տարերք կփոխվին և աշխարհ կերթա,—
Կերթան և բլո՛ւրն, և իմ հիշատակ:
1865

Մ Ե Մ Ա Տ Ո Ւ Ն

Այն ի՞նչ իշխան է և ի՞նչ մեծատուն,
Որ ճեղքեց յուր աղպն, մատնեց սուրբ արլուն:
Փոխեց կրոնից, պատառեց նորան,
Եվ գավազանի հարվածների տակ,
Տվեց ժողովորդը Դալլին ինքնիշխան.—
Ստացավ անփա՛ռք գործի մրցանակ:
Եվ դառն արտասուր Հայ ծնողների
Բխեց որպես ծով. նորա չգտան
Խորթ կրոնի մեջ յուրյանց հայրենի
Վարդապետութուն—տխրեցան, մեռան:
Այդ ի՞նչ իշխան է,—ինձ՝ դուր ասացե՛ք,—
Հապա երեսին դուրա թքեցե՛ք:

1865

ԻՏԱԼՈՒՂԻՔ ԵՎ ԻՏԱԼԱՑԻՔ

(Հիշողություն դեպի անցածը)

I.

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ Իտալացիք,
Ձէ թնդում քաղցր երգեհոն,
Ինչո՞ւ, քնքուշ Իտալուհիք,
Թողել եք ձեր պիանոն:
Մոռացել են դուք ասես
Փափուկ սևուր կանացի.
Սրտում վրեժ, կտրիճի պես,
Դիմում են վրանք ոտխի:
Որպես տան մեջ, նույնպես կովում
Կանգնած են հեղ և հպարտ,
Գնդակներին կուրծք են ուղղում,
Եվ շրթունքից չէ՛ գնում վարդ:

II.

Զարմանո՞ւմ եք, ինչ ասում եմ.
Թե դուք նույն տեսները
Խաղաղ օրով, երբ քաղցրադեմ
Բռնած կիթաոն գեղեցիկ,
Փափուկ մատերն արձաթեղար
Նվագարանին դիպչելով,
Պարտեզի մեջ ծաղկադալար,—
Դուք կլսեիք անխռով
Սիրո ձայնը, սիրո հոգին,
Հյուսած սրտի թևերից.
Սիրե՛լ գիտե Իտալուհին,
Զրկված բոլոր աշխարհից:

III.

Շուրջ ճակատով շուշանագեղ
Ծածանվում են թուխ մազեր,
Սև սաթի պես հոնքեր շքեղ,
Վառ ասաղի՝ ջուխտ աչեր:
Դուք լսեցե՛ք, երբ զրուցում են.
Ամբողջ դրախտ փափկության
Ձեր սրտերը կախարդում են,

Որպես տավիղն էոլյան:
Եվ ոսոխի գոռոզ հոգին
Մի՞թե չպետք է նվաճի,
Եվ հաղթության արմավենին
Դոցա առջև տարածվի:

IV.

Իտալուհի՛ր, և ձեզ նման
Արեւելքում մի անգամ
Ձեր բույրերը զինվորեցան
Թշնամու դեմ անդգամ,
Արյան գնով Հայաստանին
Գնեցին նորա փրկություն,
Եվ թաղեցին հողի ծոցին
Անմեղ ծաղկած կուսություն:
Մեռան նորա. բայց կմեռնի՞
Նոցա գործի հաղթանակ:
Դուք դե՛պի դաշտ, մենք կենդանի
Ունինք նոցա հիշատակ:

V.

Իտալիա, աշխարհ փառքի,
Դու, ըր կուրծքը զրահով
Ուժրապնդած, հաղթանակի
Կամիս պսակվել դավինիթով:
Մի՞թե իսպառ պետք է ճնշվի
Այդ ազգային զորություն,
Եվ առվի պես արյունդ թափվի,
Հերոսներիդ սուրբ արյուն:
Մի՞թե ձեռներն, մի՞թե սրեր
Քո ոխերիմ թշնամու
Պետք է բերեն բեզ նոր ավեր,
Եվ ստրկանաս դարձյալ դու:

Ինձ ասացե՛ր. ո՞վ ձեզանից,
 Որի մեջ մարդու սիրտ կա,
 Չխեղդվելով արտասուրից,
 Կարող է մնալ անզգա,
 Տեսանելով այս ողբալի
 Սրածուխյան ավերած,
 Եվ սրբությունն Իտալիայի
 Նշավակով անարգած:
 Անխժում եմ շար ժամանակ,
 Երբ Բուրբոնը գիշատիչ,
 Տնկեց այստեղ յուր դրոշակ
 Եվ խաբեբա՛, և մատնի՛չ:

VІІ.

Մի կա՛մք, մի շո՛ւնչ ձեզ օգնական,
 Առե՛ր սուսեր—և հառա՛ջ.
 Դուք սիրտ ունիք ասպետական,
 Հարձակվեցե՛ր ձախ ու աջ:
 Ազնիվ գործին ինքը Աստված
 Ուղարկում է յուր վահան:
 Իտալիա՛, փա՛ռք անմոռաց.
 Կթնդա ձայնը փրկության:
 Նորից, նորից անուշահոտ
 Կարձակվի ըս մրտենին,
 Նոր արշալույս, նոր առավոտ,
 Եվ ավետյա՛ց ձիթենին:

VІІІ.

Եվ անցածիդ դեղեցկություն
 Յուր դագաղից կզարթնի,
 Միայն ավե՛ր և պղծո՛ւթյուն
 Ավստրիան կընդունի:
 Իտալիա՛, դու զորավոր,—
 Եվ կեցցե՛ն ըս զավակներ,
 Իտալիա՛, ես հոգեւոր

Բերում եմ քեզ իմ տաղերս
Եվ հայի մեջ կա կենդանի
Աղատութիան արձագանք,
Եվ թո՛ղ շահեն, որ հայն շունթ
Ո՛չ ազատ կամք և ո՛չ կյանք:

1864 թվին.

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ

ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Անձեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր,
Ոչ հողանյութ, որպես երկաթ կամ որձաբար.
Հըզոր գըրչով, սուրբ վաստակով և անձանձիր
Շունչ կենդանի և հետ մահվան հանդիսացար:

Ահա նոր Աղզ և նոր Լեզուդ յուր ձիթենին,
Քո ջրով բուսած, քեզ է բերում, ո՛վ Ստեփանոս
Խաղաղ մնա՛, մի՛ վրդովվիր. բռնն է դափնին,
Խալարի մեջ մեզ լույս ծագող, Պոռնեթեոս:

Աշխարհ ծնար, և աշխարհիս դարձար մշակ,
Բայց չը տեսար այս աշխարհից անդորրություն.
Աշխատավոր մարդկան բաժին է փշյա պսակ,—
Ահ, բրտնաջան ոսկրներիդ խաղաղություն:

1679 թ. Մոսկվա.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԴԱՄԲԱՆԻՆ

(Նվեր Մ. Սադաքյանցի հիշատակին)

Ահա արևմուտք և օրհասական,
Որպես գիշերվա թանձրամած խալար,
Վոս տվին ինձ, մահիճս իմ կալան.
Ոչ մի հույս չմնաց նոր կյանքի համար
Կյա՛նք, անուշ երազ մատաղ օրերիս,
Սիրուն ցնորքիդ անցավ ելևեջ.
Եվ վերջին լարը մեռնող քնարիս
Պատընվե՛ց, որպես սիրտը կուրծքի մեջ:

Երբ որ ինձ թաղեր, մի՛ արտասովագին
 Մաղիկներ ցաներ դադաղիս վերա,
 Ի՞նչ հարկավոր է անշունչ դիակին,
 Որ մահից հետո սիրո կուռք դառնա:
 Մանուկ օրերից, հուսով սիրավառ
 Երգ ես երգեցի ոգևորության,
 Բայց ինձ չըլսեց գոռոզ այս աշխարհ,
 Վա՛յ ձեր վարդերին, որ ահա չը կան:

Եվ թող բնությունն՝ միակ գեղեցիկ,
 Ողջունն երգչիս վերջին հրաժեշտին,
 Եվ երասխաջուր մարգերի ծաղիկ
 Անթառա՛մ խընկե հայրենի այգին:

Աղատ թուխպերից, թող պայծառ շողա
 Արեգն երկնքին միջօրեական,
 Եվ հա՛վերժ մատաղ կյանքի պես խաղա,
 Եվ լուսավորե իմ կորա՛ծ դամբան:

1890 թ. Մոսկվա

Զ Ո Ղ Ե Ր

Միռով իմ մուգան, հանգավ ե կրակ,
 Անտառը լցվեց շոր տեբեներով:
 Երկինքը ծածկվեց, փախավ արեգակ,—
 Էլ ես չե՛մ ապրում ուրախ երգերով:
 Եվ աստեղադարդ բոլորակ գմբեթ,
 Եվ արծաթափայլ ջրերի խոխոջյուն
 Այլևս չեն խոսում բանաստեղծի հետ,
 Եվ ոչ այցելում ավերված իմ տուն:
 Այժմ ինձ մնաց միայն փշրանքներ,
 Մայք մտավ ահա ե նշույլ վերջին,—

Հանում եմ զրահս, և զեն, և զարդեր,
 Հանձնում եմ դորանց մանուկ սերնդին:
 Բայց թող հայկական որդիքն իմանան,
 Որ իմ սուգս նոցա վիճակն է եղել.
 Որ երբեք վախուկ զինվորի նման
 Քշնամուս առջև վահան չեմ ձգել:
 Չեմ երկրպագել ես ոսկի հորթին
 Եվ ոչ կուռքերին պաշտել օտարի.
 Այլ միշտ հոգևոր կարոտ ծարավի,
 Տվել եմ արժանն ամեն մի մարդին:
 Չեմ տաշել դագաղ, ու մատաղ կյանքի
 Կանաչ ծառի պես ծաղկել են հույսեր:
 Սրսկել եմ դորանց ջրով կենդանի,
 Որ գալոց ազգին լինեն պտղարբու:
 Եվ հոգուս վրա այսօր իսկ խավար
 Կիտվել է որպես մբրբրիկ ծովի.
 Չորս կողմս ձիծաղ, և խնջույք, և թառ,
 Բայց ահա և ձայն կալանավորի:
 Մաշված ու զեղնած դիակի նման
 Լախտեր չափելով կաշեհան մեջքին,
 Փաշում են անպարտ, անմեղ Հիսուսին...
 Ձեզատ Բարարբա՝ դող և ավազակ,
 Ձեզատ և Օսման. վճռեց Եվրոպան.
 Ձեզդեցեք դրան, ջարդեցեք կզակ,
 Ձեր այլ ևս մեղ բողոք չկարդա:
 Եվ թող հայկական որդիքն իմանան,
 Որ և այժմ, կանգնած հայրենյաց շեմքին,
 Լարում եմ ջղերս որ շթուլանան
 Դիմակաց լինել ահեղ փոթորկին.
 Քշտիր կռնիրդ, կտրիճ աննման,
 Ա՛ռ սուր, հրացան, ըլունդ ու կացին,
 Դժվար ճանապարհն անցիր անսասան.—
 Աջ ու ձախ քանդիր, թե որ արդեւր կան.
 Ահա նորածին և մանուկն եկավ՝
 Սուրբ ազատության տաճարին ընծա.
 Մանուկ Հայաստան տեղից շարժվեցավ
 Դիմեց համարձակ դեպի Գողգոթա:
 Եվ գարնանային ծաղկազարդ դաշտեր
 Փոխվեցին կարմիր, կապույտ ծիրանի.
 Կարմիր փոխվեցին ծովի ալիքներ,
 Տաշտախիլ դարձավ այգին հայրենի.
 Ո՛հ, մի՛ վախենաք թե նահատակի
 Գըլուխը թռավ դահճի երկաթով:

Կը դա ժամանակ, երբ հաղթանակի
Նա երգ կը հնչէ դափով, ծնծղայով,
Կը դա ժամանակ, երբ ամեն մի դուռ,
Տնկած իր առջև թարմ արմավենին,
Փառաւոր նորան կը կանգնէ մատուռ՝
Եւ անուշահոտ զոհերի բազին:

Ահա նորածին և մանուկն եկավ
Սուրբ ազատութեան տաճարին ընծա.
Մանուկ Հայաստան տեղից շարժվեցավ,
Դիմեց համարձակ դեպի Գողգոթա:
Հենց նահատակի սուրբ ոսկորներից
Նոր լույս է ծագում աշխարհիս վերա.
Հենց Գողգոթայի լեռան կատարից
Կանգնեց նոր Աստված, և անմեղ արյուն,
Դեպի կյանք մարդիկ կանչելով մահից,
Տարավ վարդապետն նոր պսակ փշյա—
Այսբան հաղթող է արյան զորութուն:
Հյուսթ աստվածեղեն, հեղուկ լուսնոյն,
Եւ ծիրանածին դրոշ փրկութեան:
Քո ամեն մի շիթ, ամեն մի հյուսն,
Նոր դար է կազմում ստրուկ մարդկութեան.
Եւ ամուր բանտեր, քարե պարսպով,
Գիտես սաստկութեամբ թափալել գետին,
Լեռներ և դաշտեր ողողել ծովով,
Վանդակից հանել անճար թշուառին:
Ահա նորածին և մանուկն եկավ
Սուրբ ազատութեան տաճարին ընծա.
Մանուկ Հայաստան տեղից շարժվեցավ,
Դիմեց համարձակ դեպի Գողգոթա:
Փայլեց արեւիւր նոր արշալույսով,
Անհետ չքացավ և ժանգ հնութեան.
Նորոգման ոգին, կյանք ավետելով,
Արշունից կըռեց պսակ հաղթական:
Նահատակները փովեցին գետին.
Դեպիւր կակղեց նոր սերմի համար.—
Նոր գործը մնաց մեր նոր սերնդին.—
Եւ այսուհետեւ առաջ անդադար:
Ահա լուսածին և մանուկն եկավ,
Գեղեցիկ՝ որպէս ազատն ինքն աստված,
Արարիչ բազկով շինել սկսավ
Ազգայահոյսն հրաշալի շինված:
1890 թ. Մոսկովա

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՇՈԳԻ

(Նվեր Ա. Նազարյանցի հիշատակին)

Հողի կապանքից հողին աղատված,
Երկնքի անվերջ տարածության մեջ,
Թռչում էր ուրախ. նորան գրկաբաց
Ողջունում էին աստղերը անշեշ:

Եվ բերովբեններ այնտեղ վեցթեյան
Հանդիպում էին խընկով, բուրվառով,—
Հանկարծ ցուացավ փայլակի նման
Աթոռն ոսկեղեն, լի դոհարներով:

Հանդիստ էր տիրում մշտնջենավոր
Մարտիրոսների օթեաններում.
Եվ սրբանց գլխին պսակ փառավոր,
Ինչպես արեւելք, հրավառ շողշողում:

Սահում էր այնտեղ և կենդանի ջուր,
Որպես երեխի արտասուներ մաքուր.
Եվ դրախտաճալն թրփերի միջին
Սաղմոս էր ասում ամենակալին:

Այսբան կախարդիչ, հրաշալի պառկեր
Ոչ մի հողեղեն, մի մահկանացու
Յուր կյանքի օրին երբեք տեսած չէր,
Եվ ոչ մեծություն զգացել աստուծու:

Եվ մտավ հողին խոստացած աշխարհ,
Ուր մեր աշխարհի ոչ հողս կա, ոչ վիշտ,
Ուր և մեծ, և փոքր միմյանց հավասար,
Եվ Ադոնայի* ներկա նոցա միշտ:

Եվ տըխրեց հողին հողեղեն մարդու,
Եվ շընտեղացավ Դրախտի վաճգերին.
Ուզում էր թողնել վիճակ կենսատու,
Ուզում էր ասել յուր հըրեշտակին.

«Թո՛ղ ինձ, Թո՛ղ. գընամ դարձյալ այն կայան,
Ուր ցավ, արտասուք և տառապանք կան.
Ուր քաղցրության հետ կա և դառն բաժակ.
Ուր օձն է սողում և վարդենու տակ:

*) Ադոնա կամ Ադոնայե, բառ եբրայերեն՝ նշանակում է ամսված:

«Սեր ունիմ սըրտումս, լայն այս երկնքից.
Ամփոփել յուր մեջ չէ կարող դըրախտ.
Խափար գիշեր է երկինք աստղալից,—
Այնքան լուսավոր երկրային իմ բախտ:

«Թո՛ղ ինձ, թո՛ղ. գընամ դարձյալ այն կայան,
Ուր ցավ, արտասուք և տառապանք կան,
Ուր քաղցրության հետ կա և դառն բաժակ,
Ուր օձ է սողում և վարդենու տակ:

1891, ապրիլի 3.

ԱՆԳԻՆ ԳՈՂԱՐ

I

Ափսո՛ս, աղալնյակ, որ դու չես ծընած
Աշխարհստեղծության վեցերորդ օրին,
Երբ ճարտարապետ արարիչն աստված
Ֆանանց փափկությամբ նկարեց Եվային.
Դո՛ւ այն ժամանակ կլինեիր պատկեր
Ծվ ընաշխարհիկ սիրո դադափար.
Դո՛ւ անամպ երկինք, նա ամպ ու ստվեր
Ծվ ոչ հողեղեն որ քեզ հավասար:
Որի սեաթույր մազերը կիտված
Ծալք ծալք ցրված են բարակ ուսերով,
Ծվ վառ աչքերի դյուլթող հայեցված
Ծրբեմն սրտակից փայլում է սիրով,
Բայց և երբեմն, ամպի պես թխպած,
Կքա՛կ է թափում այրող կայծերով:

II

Անարատ որպես չըհընձած ցորեն,
Մեղսապարտ երկրի մաքուր բավարան,
Ա՛խ թե մեղքերը քեզ չպաշարեն,
Ծվ դու մնաս իմ միակ զոհարան:

Քեթե փշելով մաքրափայլ օդի,
 Քո անուշարույր շունչն հմ ես զգում,
 Եվ խոխոջածայն խաղում առվակի
 Քո մեղմ, սիրալիր՝ զրույցն հմ լսում.
 Մառի տերեւներ, հեզիկ շարժվելով,
 Նազուկ ոտերիդ հիշում հմ շարժված.
 Եվ ծաղիկները, բեզ բարեկելով,
 Ուզում են ասել, որ դու ես աստված.
 Դու համեստ աստղիկ, ամաշկոտ լուսին,
 Դու իմ խնդությունն է վիշտ իմ խորին,
 Դու իմ պայծառ օր է տխուր գիշեր,
 Իմ միակ կյանքում դո՛ւ միակ ընկեր

1891 թ. Մոսկվա.

Հ. ԵՎ Թ. ՏԵՐ-ՆԱԿՈՒՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՔՍԱՆՀԻՆԳԱՄԵԿԻՆ

Կես գիշեր է՝ Լուռ սենեկում
 Հանդարտ բայլով, փոքր ինչ զբաղված,
 Ման հմ գալիս. և անկյունում
 Տեսնեմ. ընարս պատին կախած:

Տերեի պես դողդողալով,
 Ես մոտեցա հին ընկերիս.
 Խելքըս թռավ. բայց մեղմ ձայնով
 Կանչեցի ես. ողջույն բնարիս:

Առա նորան, և խնդազին
 Փայփայելով, լավ մաքրեցի.
 Կարծեմ, լարերը պակաս էին,
 Բայց տակավին դեռ արծաթիս
 Եվ արծաթի տարեղարձին
 Այս տողերը ինձ հնչեցին:—

Բաղդավոր զույգ. որ մտաք աշխարհ
 Միրտ սրտի հետ և միաբան:
 Միրով գնացիք ձեր ճանապարհ,
 Լուսապայծառ աստղի նման:

Որ մանկության թռակոթից
Արդար վաստակ եք վաստակել,
Որ անտրտունջ այս աշխարհից
Երբեք աշխարհ չեք անիծել:

Սե՛ր գեղեցիկ, սե՛ր հոյակապ,
Ամեն տեղ բո շունչն եմ լսում.
Դու մարդկության հզոր շաղկապ,
Ամեն լավ բան դու ես ստեղծում:

Եվ այդ Ձեր սերն Աստված օրհնեց,
Նայեց երկինք և հաշտ աչքով.
Թեթև զեփյուռն Ձեզ ողջունեց,—
Ծռա՛ց և կյանք բոլոր շնորհով:

Արևելքի շողքը շողաց
Ադամանդի գոհարներով.
Շողաց և շաղը շողշողուն
Մարգարտափայլ կաթիլներով:

Շողաց և ծովըն ծիրանի
Երկու չբնաղ նավորդի հետ.
Մինը պսակլալ իսկ թագուհի,
Մյուսն անխոնջ ճարտարապետ:

Քա՛ջ նավորդներ. Ձեր գալն բարի.
Ձեզ գեղեցիկ պսակ արծաթի.
Ա՛յս օր հանդես ամուսնական,
Կեցցե՛ք, կեցցե՛ք այժմ և հավիտյան:

1891 թ. 28 հուն.

ՀԱՆԳԱՏ ՔՆԱՐ

Այսպես, իմ բնար, այսքան ժամանակ
Սիրելով հանգիստ և դատարկություն,
Իբրև ժայռերից սեղմված մի գետակ,
Մնացիր անշարժ: Խոսնա՛կ դու շարժուն,
Զբժնչեց լարերդ և ոչ մի դաշնակ:

Ապրում հմ մենակ և առանձնացած,
Անմասն խառնաձայն ըզրոսանքներին.
Ապրում հմ, որպես մարդերից փախած:
Աչք շունիմ նայել աշխարհիս կյանքին,
Տատասկի նրման տապալված գետնին:

Ո՛հ, մի կանչեր ինձ, որ ձեզ բան երգեմ,
Որ ձեր լսելիքն երգով փալիսայեմ.
Թե ինքն Ապուլոն նորից փունջերով
Ջարդարեց ճակատս, ես, հետ բաշվելով,
Կասեի նորան. «Մընա՞ս դու բարով»:

Անց կացան օրերս, անցավ և գարուն,
Երբ գեղեցկացած մանուկ ուժերով,
Իրր սըրաթիչ արծրվի կորյուն,
Թռչում էի, ես հզոր թևերով,—
Չըկա՛ր ինձ արգելք, չըկա՛ր բռնություն:

Ահա և այս թերթս, սեղանիս վերա,
Առաջ որ զըրիշս թաթախում էի,—
Դառնում էր իսկույն կենդանի վըկա
Սըրաթս զեղմունքին, և մարգարեի
Խոսում էր լեզվով, որ այժմ չկա:

Ա՛խ թե և մեր սիրտն ծառի պես լիներ,—
Չըմեռը կանաչ տերեւից թափվեր.
Ամառը որ դար,—մանուկ աշխուժով,
Բանաստեղծական նլեկններով
Յնուր թմրությունից նորից ըսթափվեր:

1892 թ. Մոսկվա:

ՎԵՐՁԻՆ ՓԱՓԱԳ

Շրժ ցուրտ դիակդ, կյանքից զըրկված,
Մըտնի տապան, իմ անգին,
Վերջին շունչըս բեզ հմ նվիրած,—
Եվ ինձ տեղ տուր բո կողքին:

Թո՛ղ Գաբրիելի փողը հնչե,
Թո՛ղ գա ահեղ դատաստան,
Իմ նազելի, մեղ այդ փույթ չէ
Սիրո գըրկում անսասան:

Թե ինձ հասնի երանություն
Այն լուսեղեն աշխարհի,—
Մեր հողն ծածկ, հողն անկյուն
Քա՛ղցր ինձ քան մասն անմահի:

1893

Օ Գ Ն Ե Ց Ե Ք

Արև բացվեց սարի ծերին,
Հետն էլ գարուն վարդը ձեռին.
Բայց տխուր սիրտս չգտավ մի լար,
Որ թշվառին երգեր «մի՛ լար»:

Քոռ աշըղի պես, շունգուրը ընթած,
Որբերի խաթիր դռնե-դուռ ընկած,
Հայոց հին երգիչն հին երգ է երգում,
Որ թե սիրում եք Փրկիչն երկնքում,
Առեք նրա հաշն և մտեք աշխարհ,
Օգնեցեք որբին, այնքան վշտահար.
Աստված բարաբայթ տա ձեր տուն-տեղին,
Ձեր կալին, հանդին, թաղին ու գեղին,
Ձեր բարեսեր կյանք և ազնիվ ավյուն,—
Ասացեք, այս չէ՞ մեր անմահություն:

Արև բացվեց սարի ծերին,
Հետն էլ գարուն վարդը ձեռին.
Բայց տխուր սիրտս չգտավ մի լար,
Որ թշվառին երգեր «մի՛ լար»!

25 դեկ. 1898 թ. Մոսկվա

Լ Ե Վ Ո Ն Ի Վ Ի Ձ Տ Ը

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԵՊՔ

ԶՈՐՍ ԳԼՈՒԽ ԲԱԺԱՆՎԱԾ

Ազնի՛վ ընկեր չմոռանա.

Անդաման, ջերմ սիրով

Ես սիրել եմ իմ հայրենիք,—

Գնա՛ ել դու մո՛ւյն շավիղով:

(Երգ մեռ. Հայրենասիրի, 202 երես)

Հիսուներորդ տարին Ճեմարանիս հիմնադրութեան ահա՛ լրանում է, միջանկալի տպավորութուն բերելով բոլոր բարյացակամ սրտերին։ Այո՛, Հիսուն տարի ապրել է նա գեղեցիկ հառաջադիմութեամբ. Հիսուն տարի գնացել է յուր դժվարին և լի՛ ձախորդութեամբ ճանապարհուր Գոհութեան նորա անցյալին, որ կաղմել է մեզ մի գալարուն ներկա, և գոհութեան նորա ներկային, որ տալու է մեզ մի առավել նախանձելի ապագա։

Դեռաբուն տատանիք, ժրջա՛ն եղե՛ք այդ սուրբ ասպարիզի վրա. պատրաստեցե՛ք ձեզ որդի մարդկութեան և ազգութեան. ո՛հ, բանի՛ մեծակշիռ էր ձեր մատաղ կյանքի խորհուրդը, թե ձեր թանկագին ժամանակը գործ դնէիք նորա զարգացման և հաստատութեան, բանի՛ բարձրանալու էր Ճեմարանը արժանի պարծանքով, որ պատրաստ է օժանդակել ձեզ ամենայն միջոցներով, եթե միայն կամէիք ուսանել ազնիվ ու անխռով աշխատասիրութեամբ։

Ազնի՛վ սրտեր, լցվեցե՛ք ամենաբազմազան շոշափմունքով, պատրա՛ստ կացեք բերել ձեր անկեղծ շնորհակալիքը այդ փառավոր օրի տոնախմբութեան. գիտե՛ք,—սիրո և երախտագիտութեան զգացմունքն է, որ մեծարելի է կացուցանում մարդուս անունը։—Շնորհակա՛լ լինինք խոստովանող սրտով պատվական հոգաբարձուիս հաշատրո Հովակիմեան կաղարջան, որ լուսավորյալ գործակցութեամբ բարեկարգել է վիճակը Ճեմարանիս և ոչինչ չ'է խնայել նորա պայծառութեան համար թե նյութապե՛ս և թե բարոյապե՛ս։

Խաղաղութեան Ձեզ, ազգասե՛ր Հիմնադիրք Ճեմարանիս. Ձեր տնունը շինուաջ է, Ձեր գործը անմահ, որ ահա վերստին անմահանում է այս տոնախմբութեան օրը։

Երակոտագետ հեղինակը

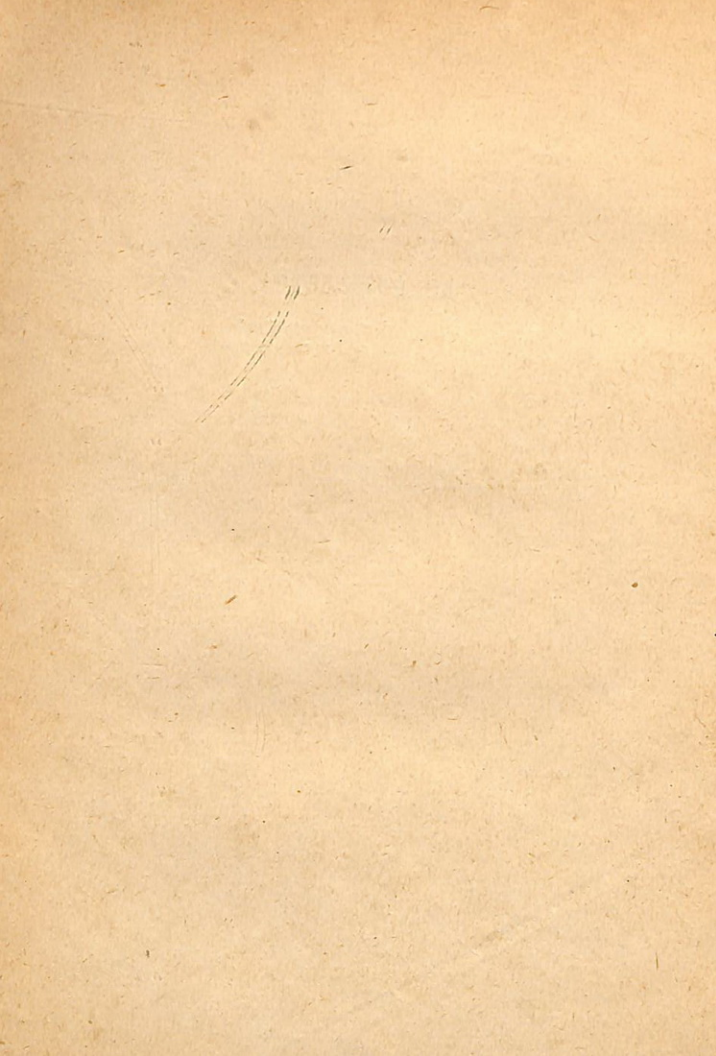
1864 թվակ. սեպտեմբերի 10.

ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂԸ

Թե՛ ծանր պիտույքն հասարակության
Դարձավ քո համար նյութ մտածության,

Թե՛ սրտիդ վերա ծանրացավ ներկա,
Որպես քո կյանքի մի մեծ առարկա,

Քե՛զ, ազգի անդամ և ազգի որդի,
Հենի վիշտը առաջարկեցի:

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

*Довольно людей кормили сластями-
у них от этого испортился желудок;
нужны горькия лекарства, едкия ис-
тинны.*

Лермонтов,
(Гер. наш. вр.)

I.

Ժամանակակից գրում եմ լեզվով,
Որ ամենայն մարդ կարգա, հասկանա,
Որ շնայե ալլ ակնոցներով,
Որ յուր սեփական բնությունը տա.—
Կյանքը ինձ անաց. Մանո՛ւկ, բեզ դաժնի,
Գնա՛ նոր խոսքով բան մի գրուցել,
Եվ լաբիրինթոս մութ գրվածքների
Հանցա՛նք համարիր ազդիդ նվիրել:

II

Եվ ես հնազանդ այդ առողջ ձայնին,
Չկամիմ նմանիլ անառակ որդուն
Զոհում եմ գրիչս կենդանի լեզվին,
Որքան ձեռնհաս իմ կարողություն:
Մանո՛ւկ հրաշագեղ, թոթո՛ւլ ոգելից,
Դու աշխարհաբար մեր սրտի թարգման,
Դո՛ւ մեզ հարազատ ծննդյան օրից,
Թո՛ղ բեզ նախատեն մարդիկ հնություն:

III

Նշքա տեսնում են միայն թերություն,
Միայն դեռ անհյուսիս, մանուկ խակություն.

Զեն լսում ձայնը մարդարեական
 Նորա ապագա ներդաշնակության.—
 Նա ևս կը բացվի, կաճն զվարթագին,
 Կը ծանրաբեռնվի որպես օդիւճ ամառ,
 Եվ քնքուշաշարժ սրտի լարերին
 Եվ գտնի և խոսք, և հնչուն հարմար:

IV

Չկամիմ հարկ տալ տնայեղ ապրանքին,
 Այն ոլորածո ճարտասանության,
 Ես համարել յիմ նորան մահու գին,—
 Ամենամեծ գործ բթամտության.
 Նորա մեջ տեսա մոայլը հնության,
 Բայց երբեք չտեսա ներկայի հոգին.
 Խորամանկահյուս բաներ խոսեցան,—
 Ես հետեցի պարզ լոգիկային...

V

Եվ օդ սղոցել կացնե բառերով,
 Եվ միջնադարյան տարածել փոշին,
 Բողոքում է խիղճս երկսայրի սրով.
 Այդ սևփական չէ մեր ժամանակին,—
 Ալեկոծվեցան ծերերն հնասեր,
 Փրփուրը ժայթքեց մորուքի վրա.
 «Վա՛հ, անմիա կարծիք, վա՛հ, անմիա խոսքեր,
 Հե՛, անտես սոսնհեր լեզուն Աղամա»,
 և...

VI

Որդեր ետացին և լայն բացվեցան
 Նոցա առաջև դժոխքի դռներ,
 Եվ, ո՛վ կատաղի մոլեռանդության,
 Եկա՛ն, կիսվեցան նախանձի լեռներ.
 Էկզո՛ւ սրեցին, աղե՛ղ լարեցին,
 Որ առատ առատ նետեր արձակեն.
 Դատապարտելի գործ ձեռնարկեցին—
 Ինչո՞ւ—որ ազգին խավա՛ր ժողովին...

VII

«Եկելքդ ցնդել է, լեզվազա՛ր լավատ,
 Անպիտ ապրա՛նք է ճարտասանության»:

Եվ նոցա գոռը ղրղրղրղում է օդ,
Որպես մրմուռը քամու սոսափուն...
«Բթամտություն», գոչում են ծերեր,—
Անեծք է վիժում անդուռն բերանից.
Եվ մորուքների մի կանգուն ձարեր
Դողում են որպես ահագին հողմից...

VIII

Անխոռով եմ ես, եթե իմ վերա
Ամրաստանության գան դիվին ընտներ.
Ծ'րբ են բան տեսել, ինչպես որ նա կա,
Ճշմարտութենից վշտացած աչքեր
Կորի՛ր, Չարասե՛ր, լուի՛ր, Ամբարի՛շտ,
Նա պիտի ճեղքեմ քո նենգ մեքենան,
Պիտի խորտակեմ արտիզ սատանան,—
Պիտի ժամանեմ չես նավահանդիստ:

IX

Ո՛չ քեզ, ո՛վ մուգա, բարձր Օլիմպից
Կանչում եմ այստեղ, հողանյութ երկիր.
Դու ինձ մի՛ հյուսիս պսակ դափնիրից.—
Այն քնարներին կիսաթել շնորհի՛ր.
Իմաստակների ցնդած ուղեղին
Դեռ ունիս ազդել թովիչ զորություն,
Հաշի՛շ, ո՛վ մուգա,—թո՛ղ թևավորվին,
Թո՛ղ հարբեն—հետո ի՛նչ ճարտարություն:

X

Առասպելական կեղծյալ տիտաններ
Թո՛ղ իսկականի ընդունին պատկեր,
Հրեշների շարքն երևութանան,
Եվ բշտը ցնորք լայնափոր հնության:
Վեհափա՛ռ սագե՛ր, քնա՛ր լարեցեք,
Ո՛չ ձեր պապերը Հոտմ փրկեցին.
Առանց հանաքի դուռնա փշեցե՛ր,
Թո՛ղ աշխարհ լսե, թո՛ղ փառք տա երդչին:

XI

Ծաղրածունների Կործերն ցավազար,
Աղաչում եմ ես, ժամ մի դադարեն,

Որոնք համոզմունք, ուխտյալ դադափար
Այսօր պնդում են, որ էգուց հերքեն.—
Անտաշ մրողներ, որ գարշ քսություն
Հանապազ ունիւր ձեղ հաղորդակից,
Կապեցե՛ր սակավ ձեր սողուն լեզուն,—
Առավել օգուտ ունիւր դորանից:

XII

Անցավ ժամանակն երևակայել
Ավագուտ դաշտում դալար ծաղիկներ.
Եվ դադարեցե՛ր ցնորաբանել
Հայի մեծության ոսկի երազներ:
Մեր խավարի մեջ մինչ գլուխ թաղած,
Կամինք հասանել երկնի բարձրություն,
Մեր բարոյապետ անշափ հետ ընկած,
Ծխում ենք մեղ խունկ և հարգո անուն:

XIII

Մեր զարմանում ենք և ծափ ենք տալի,
Որ Հայր զարթեց յուր երկար քնից.
Բայց մենք չենք տեսնում այն սարսափելի
Փոսը, որ նորան փորում են տակից.
Եվ մեզ գովելով, և մեզ խաբելով,
Չե՞նք բացում արդյոք դուռը կորստյան.
Ո՞չ անմտությամբ, ո՞չ շար ձեռներով
Զգում ենք կամուրջ մեր թշվառության:

XIV

Մաշեցինք մեր խելքն անօգուտ գործով,
Գիշեր ու ցերեկ անպտուղ անցան,
Մենք շխրատվեցանք անցածի սխալով,
Եվ ձեռնարկեցինք մենք ամենայն բան:
Ծախեցինք գրիչ ոսկու ճաճանչին,
Վաճառեցինք սիրտ և ազնիվ հոգի.
Լսեցավ մեր մեջ խիղճը մարդկային,
Եվ մնաց ավեր կյանքը հայ ազգի...

XV

Թ | Եվ ազգ գոչեցինք, և օդի վերա
Գրեցինք հիմքը նորա կրթության,—

ՅՎ մենք խաբեցանք, որպէս երեխա,
ԵՎ հայի վերքը մնաց անդարման:
Խափար գրվածներ, կաղ, կույր, բռնադատ
Քանաստեղծութիւն և թարգմանութիւն
Տվեցինք Հային, և նա հուսահատ
Փակեց ականջներ և մտավ յուր տուն:

XVI

Ձգեցե՛ք փետուրն աղավնեական,
Մերկապարանոց եկե՛ք դուր հանդես, —
Թո՛ղ լավ ճանաչե աշխարհ ամենայն,
Որ ագռավ եր դուր կամ բու սևատես:
Այստեղ կտրու՞մ եմ իմ խոսակցութիւն, —
Ես շտապում եմ իմ վեպը պատմել:
Մենք կհանդիպենք միմե՛ր տեսութիւն, —
Ձեր հետ հաշիվըս դեռ չե՛ վերջացել...

XVII

Ո՛վ դու Մոսկվա, քո փողոցներում
Արդեն խոնում է հանդեսն շտապով.
Այլք ժողովում են մագաղիններում
Պատրաստել տոնին ընտիր ճաշակով
Նորագույն դարդեր. փողապատ, ձեռնոց,
Քորոց, նուրբ բեհեզ, շալեր մետաքսի,
Պատմութեան, սալոպ, լոտնետ, հովանոց,
Թաշկինակ բատիստ, մանյակներ ոսկի:

XVIII

Քողեր մեծարվեստ ասեղնագործած,
Քուռնուս գույնդգույն վերջավորներով,
ԵՎ նոր գլխարկներ ոսկեթել նաշխած,
ԵՎ բարակահոյու ժապավեններով.
ԵՎ ամենայն բան, և ամեն լաթեր,
Որով պարապ մարդ կարող էր պճնել,
ԵՎ որ զեղազետ, և որ նորասեր
Ֆրանսիացու խելքն է ստեղծել:

XIX

Լի են բաղմութեամբ ժողովարաններ
Թնդում է թատրոն բաղցր երաժիշտով:

Աջ-ձախ թերեւով ճոճում է ոտեր
Դերասանուհին,— ի՞նչ արվեստով:
Ծափահարությունը ցածից, վերեից,
հլացնում են մարդուս լսելիք,
Եվ թատրոնական բաղկաթոռներից
Զոնում են առատ սիրո հետ դափնիք:

XX

Բայց նայի՛ր, Մոսկվա, սենյակ մտնելով,
Փակում եմ գոնեւս երկար միջոցով.
Ծածկվեցե՛ր ուրեմն, աղմուկ աշխարհի,
Եվ թեթևաբալլ գերասանուհի...
Ողջույն ձեզ, պա՛տեր, ամբաշեն հիմնած,
Եվ ծաղկանկար թղթով զարդարած,
Ողջույն ձեզ, գրի՛չ և թանաքամա՛ն,
Ողջույն ձեզ, աթո՛ւ և դրասեղա՛ն:

XXI

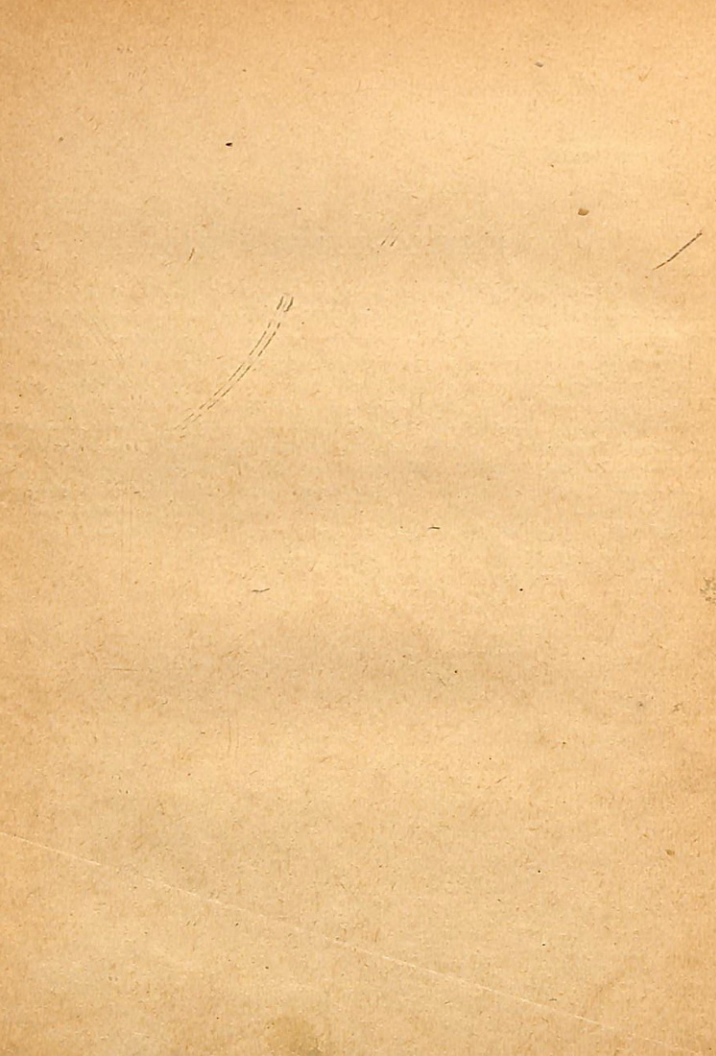
Դեպի գո՛րծ ուրեմն, մի՛ գուցե հանգչի
Սրտիս փափագը ոտեր հյուսելու
Ի՞նչ պիտի անեմ, թե աչքըդ դիպչի,
Եվ կիսատ գործիս ուրախանաս դու:
Այժմ խնդրում եմ. թե բարեկամներ,
Թե չարչացակամքը, ինձ հետեցե՛ք.
Զծռե՛ք դրածս ըստ հաճույքի՛ն ձեր,
Ահա՛. և Լեոն,— հա՛պա լսեցե՛ք:

ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇԵԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ I ԳԼԽԻ

Լեոնի նկարագիրը, նրա մայրը և ծանոթների անբարեցակամությունը: Լեոնի ուսման բտրի հետեանքը, նա նման չէր յուր ուսումնակիցներին: Մենք ինչպես կարող ենք լինել հասարակարար ազատ և բաղդավոր: Լեոնի ցուրտ տխրությունը: Եվրոպայի ազգային քաջագործությունը, և Իտալական սպանազինությունը, որպես շարժառիթ Լեոնի ազգասիրության: Լեոնի հայ ընկերակիցը: Նորա սերը, սիրտ բնությունը, ախտը և հետեանքը: Առաջին խոսքը Լեոնի հայի անշարժության վերա: Կենդանի զրույց ազգության հետ և սուտ ազգասերների: Պարսավանք ուսումնառու հայ երիտասարդության և ոգելից հրավերը ազգասիրության: Ամենայն բան մեռանում է, միայն բարի գործը չէ մեռանում: Ցավակցարար խորհրդածություն ազգի վերա, Լեոն հոժար է գնալ հայրենիք: Սրտաշարժ հրաժեշտ յուր անցած Սերի հետ, որ ներկայանում է հորան: Լեոն թողնում է Մոսկվա, և պատրաստություն է տեսնում այց գնալ հայրենիքին և դարձան անել նորա խեղճության:

Հեղինակի պարտավանքը ախտավոր ընթերցողին:

ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇՏԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԵՊՔ
ԳԼՈՒԽ I

Ты хочешь знать давно—о чем моя печаль
Которой никогда я не могу забыть!
Не спрашивай о том; тоску мою
Кто может излечить?

Байрон.
(Վալադ—Դարոլդ քեր. Մինասն)

Ոչ ջրերի մոտ, ուր թռչունների
Նվագում է պարն բաղցր մեղեդիք,
Կամ անտառներում, ուր տերևալի
Եվ կանաչազարդ աճում են սոսիք,—

Կամ իմ Լևոնի կյանքը նկարել.
Այնտեղ սրբազան էին մեհյաններ,
Որ բերթողները հաճեցան պատվել,—
Այժմ չե՛ն կենում այնտեղ մուգաներ:

Այլ բազարի մեջ—և այն ահագին,
Ուր կինցաղական հողմերն հոսում,
Ուր ամենայն մարդ տեր է յուր գործին,—
Այնտեղ է Լևոն ձեզ ներկայանում:

Քե ո՞վ էր Լևոն, և ի՞նչ նորա ցեղ—
Ձեզ ասելու չեմ,—այդ ավերորդ բան.
Մի հին հայ տանից, և այն ո՛չ շքեղ,
Ծագում էր Լևոն:—Այսբան բավակա՛ն:

Ոչ թե երկյուղ կա, իմ բարեկամներ,
Որ մեր Լևոնը մնում է ծածուկ.

Ո՛չ, ինչո՞ւ ասեմ—երբ օգուտ չունի,
եվ խնդրում եմ ձեզ շնորհանք դուր:

Մայր մի ունի ծեր, Նորա տեսության
Խիստ փափաղում էր Լեոն կարոտից
Քաղվում էր հողին, և առվի նման
Արտասուք հարուստ թափվում էր աչքից:

Մի մայր էր միայն, ծերության ալիք
Արդեն խորշիմած ճակատի վերան
Տպավորել էր յուր տխուր կնիք,—
Մասամբ Լեոնը պատճառեց նորան:

Եվ սիրում էր շատ այդ ալեկորը.
Երբեմն, ասում են, մաշված վշտագին
Կը մեռներ Լեոն.—բայց պաղավ մայրը
Յուր հիշատակով սաստում էր ցավին:

Ունի մի քանի և բարեկամներ,
Որ, ինձ անհայտ է, մի կուրսեթեմով
Խորտակել նորան ոտով ու գլխով
Ջանադիր էին,—Լեոն այդ գիտեր:

Եվ այդ վայրահաշ անառակներից
Խիստ վշտացել էր առաքինութուն,
Եվ խռովել էր Աստված դոցանից.
Խռով էր, այո՛, և ճշմարտութուն...

Մարդիկ սովոր են, մանավանդ անկիրթ
Եվ ասիացի նեղատես հոգով,
Հայհույն մի մարդ, մի անկաշառ սիրտ,
Եվ ամեն գործին նայել շար աչքով:

Ինչ ատելի է բարեխոհ սրտին—
Դոքա գրկում են և համբուրում են,
Ողջուն շրտալով սուրբ հրեշտակին—
Բանասարկու դեք նախապատվում են:

Իմ ցավըս այն է, որ այդ դարձելիք
Պղտորում են կյանքն պարզամիտների,
Թեև ի վերջո են ապանելիք,
Պատճառ, չկա բան, որ չըհայտնվի:

Միտ չունելով ես երկաբանել
լեռնի նախկին կրթության մասին,
Ընթերցողներից կամեի խնդրել,
Որ այդ պարսաւանք ինձ չհամարին:

Այսքան. Լեռնը նման չէր նոցա,
Որ մտանելով համալրութեան,
Կամ թե բարձրագույն մի ուսումնարան,
Զկամին դնել պարտք յուրյանց վերա:

Ողջունել հոգով մայրենի լեզվին,
Շնչել նորա կյանք նորից մկրտվել,
Որպես մտածող անդամ յուր ազգին,—
Ընդունակ անձը նորան նվիրել:

Եվ մի ազդ թշվառ, որ բարոյապես
Հասել էր գրեթե յուր անփառք մահվան,
Կարող էր հոգաւ դոցանից մի պես
Վերանորոգիչ հարության նշան:

Լեռն յուր բոլոր ուսման շրջանից
Այսքան ինչ կարաց հետեցնել.
«Ես պիտի լինիմ մարդ ազատ, անբիծ,—
Եվ ես կարող եմ իմ ազգը սիրել»:

Ազատ մարդ... որքա՛ն սա ավետական
խոստանում է մեզ անգին հավաստիք.
Առանց լիաձեռն ազատութեան,
Զկա լիաձեռն և կյանք երջանիկ:

Եվ ազատութուն կարող է լինել,
Թե դադարեինք երազ երազել,
Թե գործելով դաշտ մտալորական,
Խեղդեինք ցնորը—տգետին սփական:

Եվ բարոյական ուղղութիւններից
Մինը ունեւ նա հաստատուն կանոն.
«Բարի գործել»,—այս, ասում էր կյանքից
է այն հաղվագյուտ մեղ մավզոլեռն:

Բարի գործելով մենք ընդհանրաբար
Կարող ենք գտնել բազմա աշխարհիս.
Ես բաղդաւոր եմ, թե այդ բազմն ունիս
Եվ դու և հարուստ, և տնանկն անճար:

Ո՛վ հայրենակիցր, քանի՜ երթում,
Որ այդ աչքերով նայիր կյանքին,
Որ վայելիր խաղաղ, անխռով
Այդ բարի վիճակ, այդ բաղդ քաղցրագին:

Քանի՜ երթում, որ վեհանձնարար
Սկսեիր գործը հասարակության.
Որ ծլեր, ծաղկեր, ամուր բարձրանար
Ոսկե տաճարը սուրբ բարօրության:

Որ լույս և ուսում այցելու լինիր
Եվ քո պալատին, և քո խրճիթին,
Որ յուր բաղդն ու կյանք առատ անձրեւ
Քրտնած, աշխատած ազգիդ ճակատին:

Տխուր, միակերպ անցանում էին
Լեռնի օրերն. սրտատուչ զրկված
Հարազատներից, ավել էր վշտին
Աճելով աճել, աշխարհից փախած:

Բայց և հարադատր, արժան է ասել,
Զկարծեմ, որ վիշտն Լեռնի սրտի
Կարողանային մի օր փարատել.—
Ո՛վ, շատ կարծր է սիրտն այդպես մարդի:

Նա կյանք չէր վարում ճղնավորական.
Եվ, միշտ խնդրելով խոսք ու զրույցներ,
Պատրաստ էր մեկնել ձեռն մտերմության,—
Բայց ընդդեմ էին դորան շատ փորձեր:

Ոչ մեծ հանդեսներ, ոչ այլ խրախճանք
Կարող չէր նորան հաղորդել ծիծաղ.
Նա որոճում էր մի ներքին վարանք,—
Ի՞նչպես կարող էր լինել նա ուրախ:

Եվ ցրտասառույց խափար դադարի
Երբեմն ճակատին ալեկոծվում էր,
Եվ կծու խայթը ներքին տանջանքի
Խաղաղ րոպեք թունավորում էր:

Ոչ որ չգիտեր հարցանել նորան.
Ի՞նչ է պատճառը այդ դառն դրության,
Եվ համբր կուրծքից ոչ ձայն, ոչ հնչյուն
Զեր գալի վշտի բացահայտութուն:

Բայց թե՛ խորամուխ հայացք ձգեիր,
Փոքր առ փոքր նշմարանք ցավի
Դուշակում էին, որ նա վշտակիր
Սըգում է կորուստն հարազատ ազգի:

Նա տեսանում էր, որ անօրինակ
Ոգևորությամբ ներշնչած ցեղեր,
Այանք են նվիրում որպես նահատակ,
Մահաբեր դաշար ծածկում են զոհեր:

Նա տեսանում էր և իտալական
Շաղկապյալ սիրտ միությամբ կնքած
Հաջողակ դործը, և գարիբալդյան
Զենքի հաղթություն, այնքան հուշակված:

Փրկության Քրիստոսն հորդորիչ ձայնով
Ընթացավ ահա ազգերի միջին.
Զարթեց բեռնավորն նորոգված ոգով—
Ողջունեց սիրով հասարակ գործին:—

Փայլում է դրոշն մեծահոգության,
Թափվում է արյուն հայրենասիրի.
Իրավունք, պատիվ, նշանք ազգության
Վերականգնում են որպես մի կաղնի:

Ո՛վ ձայն Աստուծո,—և աշխատյալներ
Գալիս են հանգչել մեծ վատտակներից,
Ծրկրպագությունը, դափնի պսակներ
Բերում են հոցա մմենայն կողմից:

Լուսավորություն, որպես արեգակ
Հարազատ հողի երկնականմարին,
Սկսում է ոփռել ճառագայթարձակ
Եվ ուսում, և կյանք, և բազմ մեծագին:

Եվ բուռությունը—այդ վատթար գաղան,
Անգութ կորստի գրկում է հարված,
Մռլի իշխաններ և ոգեկործան
Թարձր գահույրից գլորվում են ցած:

Գլորվում են ցած,—և այդտեղ դոցա
Պատրաստ է դամբան արձամարհանքի.
Ազատ ճանապարհ բացվում է ահա
Եվ մարդու հոգու, և մարդու մտքի:

Բայց Հայոց ազգը—տխուր անապատ...
Անբույժ նետերով խոցված վիրավոր,
Խալվար, նյութապաշտ, երկշոտ և վհատ,
Սիրող շարություն և փառք անցավոր:

Ահա, ո՛րպիսի մաաժություններ
Խոր շարժում էին Լեոնի հոգին.
Նա մինչև անգամ միջոց չգիտեր,
Որով ձեռնտու լիներ յուր ազգին:

Եւ սորա համար առավ նա յուր ձեռն
Մյս մինակ հնարեւ. որոշեց դրել
Թյուր սկըզբները այն կորստարեր,
Որով Հայի կյանքն իսպա՛ռ էր խախտվել:

Լեոն համատիք ընկերներ ուներ:
Նոցանից շատերն պարծենում էին,
Որ Հայ են ծնվել, բայց Հայի խոցեր
Նոցա խաղաղ կյանք խանգարում էին:

Նոցա նպատակ—սնամիառություն,
Նոցա խոտերը—աննշան հնչյուն:
Ազգ ու հայրենիք, պարծանք ու պսակ,
Կրկնում էին, որպես մի թաթակ:

Անգործ պճնասերը, փառքից մոլորված,
Քան թե երազել կանգնումը Հայի,
Լավ լինելու չէ՞ր, որ կոկված, ձգված
Կուլ տայիք փոշին դուր մեծ աշխարհի:

Այնտեղ կարող եք գտնել սիրեկան—
Տասնուհինգ, տասնուվեց, տասնյոթ տարեկան,
Հրեշտակի լեզվով Ֆրանսիացիք,
Եվ Ռուս, և Լեհ, և Գերմանացիք:

Նոցա կերպարանք փայլում են սիրով,
Բայց միայն, ափսո՛ս, ջահերի շնորհով.
Երբ օրի լույսը դոցա ողջունեց,
Ա՛խ, սերը փախավ, գաղտնիքը բացվեց:

Այդ ձեռք բանը չէ՛. դուք ծառայական
Կարող եք հարկ տալ դոցա հաճույքին,
Գողղոջուն սրտով եղեգնի նման
Նրեք տակ ճկվել և մնա՛լ վարձին:

Հայտնի է, որ Հայք խիստ են աչա մասին,
Եւ չեն ընդունում խնձորն փորձութեան,
Քնն սիրո ախտ դոցա ցույց տալին
Շրեղ առյուծքը մեծ աշխարհական:

Այսպէս սովոր ենք կոչել «մեծ աշխարհ»
Ուր խայտաճամուկ ամբոխը ունայն,
Քիթը վեր քաշած, սիրում է ախմար
Պերճութեամբ փայլել, ձայն տալ մեծութեան:

Մեծ են խոսքերով, բայց վհատ հոգով,
Վերջացած ազնիւ՝ ձգտողութենից.
Դատարկութեան մեջ կյանքը մաշելով,—
Ողորմելի են թշուառականից:

Չըսիրեց էւոն և ո՛չ իսկ մեկին,—
Ապալինեցավ լուս առանձնութեան,
Փախավ ծախար, և խեղճի հոգին
Չըգտավ կայծ մի մխիթարութեան:

Նա զուրկ չէ՛ր սերից. մի ժամանակ կար,
Երբ սիրո անուշ խորհրդածութեան,
Որպէս անձրեք դարնան զովարար,
Տալիս էր և կյանք, և նոր զորութեան:

Ո՛վ սեր, ո՛ւմ արդէր, որի մեջ մատաղ
Դեռ եւ է գալի մանկական արյուն,
Քնքուշ պատրանքով, ո՛վ ոգի չընաղ,
Չես դրել թակարդ դեպ ի գերութեան:

Եւ պոետական երևութենքով
Ո՛ւմ շրջակայքը չես լուսավորել,
Որ կենդանութեանդ վառված նշույլով
Քեզ սրտի խորքում սեղան է կանգնել:

Սա՛սն է աչա դարը,—և ես ավելի,
Քան թե մեկ այլ ոք, արհամարհում եմ
Նյութապաշտութեան նորա անհոգի,—
Հակառակ դարիս, Սե՛ր, քեզ երգում եմ:

Երգում եմ թույնը դառն հարվածներինդ,
Քրից ծաղկում է բաժակը կյանքի,

Եվ քո, որպէս օձ, դաւարուն ժպիտ,
Եվ դժոխք, և դրախտ հրապուրանքի:

Միրելով միայն հս ճանաչում եմ
Զարդարո՞ղն աշխարհ, Ստեղծողն երկնի,
Միրելով միայն հս բարձրանում եմ
Դեպ ի վեհաժայրն Արարչապետի:

Եվ հս մտախոհ կուտի աչքերում
Գտանում եմ այն, որ գիրք մի գեռ ևս,
Որ ոչ իմաստուն յուր գրվածներում,
Ո՛չ պոետն երգով շավանդեցին մեզ:

Թե ցուրտ կանոնը նյութապաշտների
Սուրբ շեմիդ վերա ոտք կոխեր, ո՛վ Սեր,
Մեզ կը կաշկանդեր ձմեռ սոսկալի,
Եվ հետքըդ անգամ երևելու չէր:

Այլ հս ուրախ եմ, դու՛ հնթակա շես
Ոչինչ իմաստակ եզրամակության,
Եվ դավանում եմ քեզ առաջվա պես.
Կանոնը շուտի մուտք քո ավագան:

Բայց ներողություն, որ հս այս անգամ
Ընդմիջեցի խոսքս և թել զրուցիս.
Ինքըդ մտածի՛ր, ազնի՛վ բարեկամ,
Չե՛մ կարող լուել, ի՛նչ թանկ է սրտիս:

Եվ ես մի մարդ եմ ո՛չ առանց մեղքի,
Եվ հս սիրել եմ առանց հանաքի,
Միրել եմ մենակ, և բազդն անարդար
Չէ՛ զարգարել իմ սիրո ճանապարհ:

Թեև Լեոնը սիրեց անհաջող,
(Դուք այդ կիմանաք—այլևս երկու տուն).
Բայց այս դիպվածից չկարծես, ընթերցո՛ղ,
Որ Լեոն և հս—նույն ենք, մի արյուն:

Լսի՛ր, առնում եմ թելը պատմության,
Թո՛ղ նստի ախար քո ինքնահավան.
Այդ ներկու չէ երբեք քեզ Աստված.—
Խորթ է սիրո հուրն սրտիդ քարացած:

Հետն սիրում էր մանկության օրին:
Այն մի նազելի պարկեշտ աղջիկ էր.
Փոքրիկ, փափկամորթ ունեւ նա ձեռներու
Նորան շուտ թողուց հոգով վրդովված,
Նրբ նախանձն ձգեց նորա մեջ կանկած,—
Եվ ա՛յտ է սիրտ քնկեր անմեկին:

Իսկույն նկատեց աչքը սրտեւս,
Որ գիշեր ցերեկ, որպէս մի աստիճան,
Հածում են ախտոտ աչն դժոխերես
Նորա հետքերով երիտասարդներ:

Որքան չերմեռանդ սիրում ենք մեկին,
Նույնչափ հեամուտ ենք նորա սրտին.
Ամեն մի կասկած, խոսք վատահամբավ
Սիրուհու վերա—պատճասում է ցամ:

Սպասում է գութ, կրակված աչքեր
Թափում են նախանձ վրեժխնդրության.
Եվ պատահում է, ո՛վ ախտ մահաբեր,
Որ զո՛հ է գնում քնքուշ առարկան:

Արյունաշաղախ անկավ Դեզդեմոն
Կատաղութենից սիրող ամուսնու,
Բայց մեղավո՛ր էր կրակոտ Օթելլո՛ն,—
Նախանձը խոռվեց կուրծքն Ափրիկեցու:

Թեև դժվար է, որ մեր ժամանակ
Մի երիտասարդ, գրգռված նախանձից,
Խեղդեր ամուսին յուր բարձերի տակ,
Եվ ինչը խեղդվեր ահագին ցավից:

Այժմ տղամարդիկ քոտ մեծի մասին
Մեր կանանց համար երկյուղալի չեն.
Նորա հեռում չեն աչն սև Մավրին,
Թե անսրբության հետք ինչ նշմարեն:

Բայց միայն նորա մի աչ կին կրնտրեն,
Առնելով լուկ ինչ հավատարմութուն.
Եթե սա խաբեց—և նորա նորեն
Կըգտնեն յուրյանց բաղդավորութուն:

Արդեն մանուկ այդն արձակվեցավ վառ.—
Փայլեց արեւիլը. օրի հողսերով
կցվեցավ աշխարհ: Քաղցր դայլայիկով
Ողջունեցին օր թռչունների պար:

Անգործ ժողովուրդն արդեն կառքերով
խնդրում է յուրյան ուրախություններ.
Բայց չեո՞ն.—չեո՞ն հուսահատվելով
Թափում է սրտի կսկիծ ու վիշտեր:

Եվ նա քայքայված հոգով և մարմնով
Նման է, ասես, ծովին ալեկոծ.
Արտասվախառն հոնքերն կիտելով,
Վերջապես հանեց մի շատ խոր հոգոց,—

«Տխուր նայում եմ ներկայի վերա—
Բոլոր գոյությունս արյո՞ւն է կոխում,
Եվ Հայի կյանքը կորակոր ահա
Մի արսորանքի խուց է երևում:

Սրածայր նետեր, դաշնակ և նշտար
Յցվում են սրտումս,—գեղաթափ չու՛նին.
Խոցված է ուղեղս, լեռնացած խավար
Պաշարում է ինձ.—նո՞ր զոհ տարտաբին:

Հա՛յն, որ կործանիչ արծաթսիրություն
Պաշտում է որպես նոր ավետարան,
Հա՛յն, որ ծախել է յուր ազատություն,—
Կարո՞ղ է հաշվիլ անդամ մարդկության:

Որ բարոյական ցավի մեջ խնդրված,
Գարշում է գիտել խորհուրդը կյանքի,
Որ անշարժությամբ վիճակագրած,—
Կարո՞ղ է հունակ մի ապագայի:

Հա՛յն, որ չէ ողբում յուր հայրենիքի
Հոյակապության փլատակները,
Որ մոռացել է յուր գույեղանքի
Հիշել արյունով կնքած գործերը.

Հա՛յն, որ չէ ծածկում կուրծքը զրահով—
Այրել խավարը անշեջ կրակով,
Գնալու է չէ զոհ անդարձ կորսության,
Որպես գնացին մարդիկ աննշան:

Զիամիմ այսօր, ո՛վ տուրք ազդութիւն,
Զբուցել քո հետ կաշառված գրչով,
Հետու մեղանից շողորորթութիւն,—
Քող ողջունե՛ն քեզ ծերերն պիղծ գրկով:

Քե՛ղ, ա՛ղգ, սիրում եմ, բայց ոչ այն սիրով,
Որով սիրել են քեզ մինչև այսօր.—
Այն մեղք է եղել լի շարութենով,
Եվ տգիտութեան կեղծավոր ցնոր:

Եվ այդ նման էր այն հիվանդութեան,
Որից դարձեցան հմուտ բժիշկներ,
Չունեիր հշան դու կենդանութեան,
Լուծվել էր մարմնիդ զգայարաններ:

Եվ ահա՛ ինչու, թշվա՛ռ հայրենիք,
Չունեիր դու բաղդ և ազատութիւն,
Եվ ահա՛ ինչու քո ցավոտ որդիք
Խեղդվեցան, անկան անդարձ գերութիւն:

Ա՛խ, թե մի ժանտախտ կարելի բերել
Այդ հայրենասեր խելագարներին,
Եվ մի ահագին գերեզման գլորել,
Եվ նո՛ր սկըզբունք ավետել Հային:

Ապօրինավոր որդիք ազնիվ մօր,
Զեր հետ է խոսքըս.— Եկե՛ր հրապարակ,
Դուք, որ պնդում եք թաղել այն հզոր,
Այն անթաղելին ներկա ժամանակ:

Դո՛ւք, աղվեսք, որոնք առագաստ պարզած,
Առատ շահվում եք հաջողակ հողմից,
Որոնք սուրբերի զգեստով ծպտած,
Մծում եք հյութը խեղճ Հայի կյանքից:

Որոնց մեջ տարերքն այնպես են խառնըված,
Որ բնութիւնը ինքը սարսափած,
Կաքող էր գոչել. «ահա ձեզ մարդիկ,
Քնայուն մեռյալներ, գեհենի որդիք»:

Ո՛հ, խե՛ղճ Հայ, խե՛ղճ Հայ, քեզ պատառեցին
Այդ ոչխարենով պաթաթված գայլեր.
Քլխիդ զարկեցին, զանձերդ խլեցին—
Վալաշ հարճերին տանելով նվեր:

Եվ եղիպտական դժնյա ախտերով,
Անբախտ ժողովուրդ, վարակված ես դու,
Հարստահարող երկաթի քաղկով,
Ո՛հ, կը լսվի քեզ կորուստ մահացու:

Անգի՛ն հայրենիք,—ցավերիս պատճառ,
Մահ է ընթանում հակառիդ վերա.
Հափշտակության ոգին շարաշար
Սրում է երկասյր դերանդին դժնյա:

Մոսկալի տանջանք, անթաղ դիակներ,
Շղթայք և կապանք, և դառն արտասուք,
Անգութ կոտորած, և մրմունջ, և սուգ,
Եվ հարազատիդ արյան առուններ,—

Դեռ այս դժոխքին դու պիտի տանես.
Բշնամու կողմը դարձյալ կը շարժվի,
Դեռ վերջին բաժա՛կը պիտի ըմպես,—
Եվ այն՝ բաժակն է օրհասականի:

Իսկ թե հորիզոն քացվի կրթության,
Կը քացվի և քեզ դուռը փրկության.
Նորից կը ծաղկեն քո բուրաստաններ,—
Նոր կյանք կը շնչեն մեռած անդամներ:

Եվ Հայությունը... և, ո՛վ դու ցնոր,
Ի՞նչ ես ինձ տանջում. աշխարհի առջե
Ուրացանք Հային և Հայի արև—
Ի՞նչ պիտի առեն հետինք սրգավոր:

Հայրենի ազգ իմ,—տխուր անապատ,
Դեռ կարող էի խեղդել արտասուք,
Թե դառն անցածից քաղելով խրատ,
Քո վատ սերունդը մեկներ քեզ բազում:

Թե այդ քո թշվառ վիճակի վիշտը,
Մերկացած դեմքով յուր դժոխային,
Ուտեր, թափանցեր թոռներիդ սիրտը—
Բոպե՛ր քեզանով գոնյա ցավերն:

Որդի՛ք մոլորյալ, դուք պիտի հասկանաք
Այդ նախատիները հայրենի անվան,
Պիտի հետ բերեք ազգության պառկ,
Թե չկամիր դուք զնալ գերեզման:

Նո՛ր ազգ, ո՛վ նոր ազգ, դու չես խոստանում
Հայութեան լինել պատվար և նեցուկ,
Հայն հառաչում է,—դու չես նվիրում
Համազդայութեան նորան արտասուր:

Նո՛ր ազգ, անփառք է կյանքիդ սասպարեղ,
Թե ազգիդ համար քրտինք չթափես.
Մեռած էիր դու, որպես գերեզման,
Թե չգնացիր մշակ ազգութեան:

Ա՛խ, դուք զգացե՛ք ձեր մոր խիստ կապանք,—
Դորան կարտու է թշվառ հայրենիք.
Ապա եթե ոչ—անջինջ անարգանք
Ազգը կը դնե ձեր վերա կնիք:

Թո՛ղ քաղաքական մեծամեծ գործեր
Այսօր չանցանեն ձեզ համար ունայն,
Թո՛ղ ծաղկեն այսօր քաջաոռջ սերմեր
Անդին շինվածի ազգասիրութեան:

Թող տխուր անցյալ մեր համար փոխվի
Մի պայծառազարդ փառավոր ներկա,
Որ վերաճելով ազգութեան ծիրեր,
Երեսն հանն ոսկե ազագա:

Ով աչն ժամանակ, ո՛վ օր ոգելից,
Որոտալու է ձայն ազատութեան.
Ջախջախված, փշրված անարգութենից
Փողփողելու է դրոշն ազգութեան...

Փառավոր ճակատ հայրենասիրի
Ջարդարելու են դափնիք փառավոր,
Որ նահատակ է փրկութեան ազգի,
Արձան կը տնկեն մշանջենավոր:

Դարեր են գնում, դարեր են դալի—
Ավանդությունը անհետանում են.
Միայն արգասիք ազգաշեն գործի
Հասարակ երգով անմահանում են:

Ես մեռանում եմ, որպես շնչավոր,
Բայց բարի գործերս մեռնել կարող չեն.
Նորա անմահ են, որպես երկնավոր
Արարչի տիեզերք, թեև դարը սահնու

Այսօր ծնել ենք, որ էգուց մեռնենք,
Որ մեր հողիցը նոր ազգեր դուրս գան,
Մենք, որպես աշիւր, միմյանց փոխում ենք,—
Այսպես է վճիռն մարդկեղեն կոշման:

Եվ նորա համար իմ կյանքն ունի գին,
Որ պիտի ջնջվի և ոչնչանա,
Որպես ծաղիկը աշնան միջոցին,—
Ծնւնց փոթորիկ—և ահա՛ չըկա:

Եվ նորա համար ես բանավոր եմ,
Որ մինչ հետին շունչ պիտի մշակեմ,
Միշտ մտածելով և բարձրանալով,
Գիտութեան Հո՛րը ձեռներըս պարզեմ:

Ո՛վ սուրբ հայրենիք, այդ ինչ զորութուն,
Որ կապեի քո հետ սերը մեր սրտի,
Ինչո՞ւ մենք պայծառ, երբ բարօրութուն
Արտերից վերա զեղում է ոսկի:

Ինչո՞ւ մենք ամպած, երբ խոնարհում ես
Փառավոր ճակատ,—մենք մրրկալից
Չարի առաջև կանգնում ենք, որպես
Դարեւոր կաղնին անշարժ նետերից»:

Մի՞թե, ընթերցո՛ղ, դու չես նկատում,
Որ վառ է Լեոն որպես մի հնոց.
Տես ի՛նչ հոսանքով է նա ծավալում
Ազգասիրութեան այն սրբազան բոց:

Այդ հառաչանք է հոգով խոցվածի,
Մի խորին կակիժ վշտալի սրտի,—
Սիրտ, որ պատրաստ է իսպառ պատառվել
Եվ հիվանդ եղբոր փրկութուն գնել:

«Յերեկ մրրկված, գիշեր գիվական...
Յուրա երա՛դ... բժժա՛նք... և բունը աչքիս
Հափշտակվում է—վշտի ուրվական—
Ո՛չ վերջ, ո՛չ հանգիստ ալեկոծ մտքիս:

Ես շարագործ չեմ, ինչո՞ւ կապուտակ
Չէ ծպտում երկինք, Ո՛ւր օրեր վարդի.
Ավա՛դ, վաղ ընկան տարտարի հատակ,—
Աշխա՛րհ Աստուծո, բանտ ես զգվելի:

Քարշամում է սիրտս—տկա՛նշ գրեցե՛ք,
Այնտեղ կը լսեք մի տխուր շրշում,
Որպես տերեւ ծառից կիտարեկ,
Տալիս է մահին հիվանդոտ աշուն:

Քներ տվեցե՛ք և մի ժամ պարապ,—
Դեպի արևելք կանաչադգեցիկ,
Ահի պարանոց, որպես մի կարապ,
Ուրախ կը թռչեմ անգին հայրենիք:

Կը թողում հյուսիս, բնության դագաղ,
Եվ հիշատակներ պատանեկության,
Եվ բարեկամներ, և կույս մի շքնաղ,
Որ սեր շնչեց ինձ պղատոնական:

Այո՛, այն կույսը, որ իմ սրտիս մեջ
Մալալեց և սեր, և խաղաղություն,
Երբ ցնորների բաղցր ելևեջ
Քաջեց ինձ դրախտ և անմահություն»...

Եվ հիշատակը հետո անցյալի
Հիշեց կեռնին երջանիկ օրեր,
Երբ ոգեղմայլիչ և հրաշալի
Առաջին սիրտ փայլում էր լապտեր:

Եվ ներկայացավ նորա անաշև
Մաքուր առաքատն հրեշտակ գեղեցկի,
Եվ մեզի տակից նշմարեց արև,—
Երգե՛ց ակամա այսպես մեղեդի:

1.

Թո՛ղ շրտահեն ցողոտ շիթեր,—
Ժա՛յռ է, որ ոռոգում են.
Ո՛չ մանուշակ և ոչ վարդեր
Այդ շիթերից կը բանեն:

2.

Ո՛չ սեր իմ մեջ մշտածաղիկ
Կը նորոգեն քաղցրագին.
Ա՛խ, դժոխք և վիշտ շարարատիկ
Արդեն դոքա շարժեցին:

Որպես հրեա թափառական
Ամեն տեղ եմ,—ո՛չ մի տեղ.
Ո՛ր է վարում բաղդիս ուռկան,
Մի՛ հարցանիր, կույս անմեղ:

4.

Ես չկամիմ, որ խանգարվի
Ոսկի դրախտը մանկության,
Որ քո աշերդ ցավով լցվի/
Կամ թե հալացրդ սիրարժան:

5.

Դու տեսն՞ էս ալեկոծ ծով,
Երբ փոթորիկ մի ուժգին
Տարբերվում է մրմուռով.—
Ալիպես է և իմ հոգին...

6.

Իմ կյանքը ինձ բեռը դարձավ,
Վերա հասավ սև գիշեր,
Անուշ ժպիտը հոգուս փախավ,—
Աստված՝ օրհնե՛ք քո օրեր.

7.

Ծիածանի խաղարկություն
Թող փայլն քո երեսին,
Եվ սոխակի նվազածություն
Միշտ հնչե՛ք քո ալանջին:

8.

Ես քեզ մի օր փայփայեցի,
Որպես պայծառ աղավնյակ,
Սիրո ծոցին քեզ կոչեցի
Ե՛վ երկնային, և հրեշտակ:

Այլ այժմ ների՛ր. ճակատագիր
 Վերաս գրեց լուծ սատիկ.
 Ես պիտի շրջեմ երկրից երկիր—
 Մինչև գտնեմ հայրենիք:

10.

Եվ հայրենիք... բայց ո՞ւր է նա.
 Քանի՛ գնաց արտասուք—
 Երբեք նորան ես չտեսա...
 Գե՛թ երազում վաղանցուկ:

11.

Եվ հայրենիք... բայց ո՞ւր է նա.
 Ահա սարեր ծածկվեցան,
 Եվ արեգակն և ծով ահա՛
 Մեր աչքերից հեռացան:

12.

Ա՛յն հայրենիք, որ կապարյա
 Շղթաներով կապկպած,
 Անբույժ խոցեր կուրծքի վերա,—
 Բնավ դարձել է ավերած:

13.

Սի՛րս իմ, սի՛րս իմ, վշտի հատակ,—
 Պարտե՛ղ Թունուտ բույսերի,—
 Զգացի՛ր ցավդ և այդ վիճակ.—
 Գուցե վերջն է բարի:

14.

Գուցե, գուցե մի օր կը դա,
 Մի թանկագին ժամանակ,
 Երբ Հայի բեռն կը հեշտանա.
 Կըմպե կըթության բաժակ:

Մնա՛ս բարյավ, մաքո՛ւր հրեշտակ,
 Քո՛ղ քո սիրտը շմորմոքն.
 Քե՛ն մեռնենք այլ աստղի տակ,—
 Բայց մա՛հը մեզ կը զուգե՛ս

— — —

Պետք է նկատել, իմ ընթերցողներ,
 Որ Լեոն հաջող գիտեր, շսերտած
 Դրբերից, առգել ոգելից երգեր.—
 Ազդու էր ընարն, լարերը վարժված:

Երբ առանձնություն տիրում էր նորան,
 Երբ հարձակվում էր դէլ վիշտերի,—
 Ճապուկ մատներով ներդաշնակածայն
 Ջարկում էր ընարին, խիստ ակորժելի
 Տարածվում էին դաշըն ակորյներ.
 Եվ գիշերային անդորրությունը
 Նորա նախարդիչ կյանքով լցվում էր—
 Փամում էր Լեոն յուր տաղակությունը:

Երբ կենցաղական փոթորիկներէց
 Ալեկոծվում ենք երկար միջոցով,
 Երբ ներքին ծանր պատերազմներից
 Խռովում ենք մենք կամքով և հոգով,—
 Մենք՝ զորանալով հիշում ենք օրեր,
 Ամենապայծառ բուպեր մեր կյանքում.—
 Մանկության զուսարը—այն առաջին սեր—
 Մեր մույլ մտքում է կենդանանում:
 Մեզ մի անգամից չեն թողում հրճմանը,
 Հանկարծ չէ գնում և վառ մանկություն.
 Եվ մենք գոալու չէինք մեծ զրկանք,
 Քե՛ն ուրանար մեզ ուրախություն.
 Բայց անմահ գրախտն այն նվիրական,
 Որ նախկին սերը հառաջ է բերել,
 Բայց ոգևորյալ ժամերն դյութական
 Երբքը չենք կարող մեր մտքից հանել:
 Արդարեւ այդ սերն կարող է թաղչել
 Կամ թե խավարել, բայց ոչ թե հանգչել.
 Այսպես երկինքը, ծածկված ամպերով,
 Ֆուր հստակ կապույտ գիտն պահպանել.
 Որ գիտն սիրել, և որի սիրտը
 Բերել է յուր հարկ սիրո տաճարին,—

Չէ՛ մոռանալու այդ բաղցր վիշտը,
Թեև ծերանար ծերություն խորին.
Եվ ոչինչ չկա այնքան ցավալի,
Երբ մենք կտրում ենք, հրաժարվելով,
Հիշողությունքը և կապը սրտի,
Անհրաժեշտին հնազանդելով:
Դեռ երիտասարդ է, իմ բարեկամ,
Լևոն, բո մի՞տն է, որ նա սիրում էր,
Ի՞նչ զարմանք բան է, թե վերջին անգամ
Հավիտյան նորան հրաժեշտ ասեր...

Լևոն տխուր էր. շրջում էր մենակ,
Սիրտը ճնշում էր վիշտ և տաղտկություն.
Եվ թե կատարված էր յուր նպատակ—
Խնայելու չէր կյանքի գոյություն:

Եվ բարոյապես յուր կոշման վերա
Խորհրդածելով, որտեղից ձգել
Ռուսաստանի մայր լաղար Մոսկվա,
Հեռ չնայելով փախչել և փախչել:

— — —

Առաջին գլուխը Լևոնի վշտի
Խնդրում է այստեղ ճաշակել վախճան,
Իսկ մնացորդը կը շարունակվի,—
Այն իրավունք է ոգևորության,

Նա հարավ կերթա, հյուսիս կըթողնե,
Շատ բան կտեսնե Կովկասյան կողմեր.
Նորան Կովկասը ժամ ինչ կը գրավե,
Որ վարդյա քաղե նորանից փուշեր...

Որ ղգայակից է խեղճ Լևոնի,
Գիտեմ, այդ ազնիվն կը ցավե նորան,
Բայց որ գրկել է նախանձը շարի,
Նոր վարմ կը լարե կատակերգության:

Եվ ալդպես են միշտ ընթացել Հայեր.
Խորթ է նոցա ձայն սրտի համոզման.
Նախանձ ու նախանձ—խավարի սերմեր—
Առատ, լիաձեռն վիժել են միայն:

Թո՛ղ կոծվի կուրծքը խավարասիրի.
Նոքա վաստակը նորան կըծածկե,
Եվ արդարության թարմ արմավենի
Անարվեստ վաստակն միշտ կը պսակե:

Թո՛ղ բառահյուսը, բղզալու՜մ անրո՜ւն,
Մրե՛ յուր տողերն, որ քանի՛ դաժան,
Նույնչափ դրվածի՛ և արժողություն,
Նույնչափ քերթողը հաճ և բավական:

Իմ՝ քնթերցողներ, պարծանք չկոնի՛ն.
Նորան չէ դիպչում պատրանքը փառքի,
Բն պիտի՝ սոցասե՛ք դեռ դատաստանին
Հրապարակ հանած կատակերդակի:

Երեկյան տղետը, որոնց պիտու էր,
Որպես խորտվիրակ պա՛հ դրան զնեյ,
Այժմ, իմ Արտված, առատ գովեստներ
Չեղած տաղանդով կարծում են ինձ էլ...

Այո՛, իմբագիր մի խեղացնոր,
Գուցե՛ ձեր գործին կը ծափահարե,
Բայց կրիտիկոսն—այդ սուրբ դատավոր,
Ի՞նչ վարձ կամ վճիռ պիտի հատանե:

Ի՞նչ է ցանկությունդ, անբաղդ իմաստակ,
Արդեն քեզ՝ խեղդեց հնության փոշին,
Գալոց սերնդի, թշվառ նշավակ,
Ինչո՞ւ դու ծնար.—վա՛յ ալդպես կյանքին...

— — —

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ II ԳԼԽԻ

Ներածություն: Հայի կյանքի առհասարակ խանգարումը: Աղբյուրը այդ
խանգարման: Դպրոցների պակասությունը: Հայ վարժապետները, նոցա հետա-
մնաց ուղղությունը: Հայ կրոնականությունը: Կրոնի մեծությունը: Կրոնի թույլ
զատատվությունը: Լեոնի վիշտը քաղաքացիական է: Լեոն, շատ գրքեր յուր
հետ առած, ճանապարհ է ընկնում դեպի Կավկաս: Ճանապարհին պատահում է
նորան հայ քաղաք. այստեղ ժողովուրդը քարկոծում է յուր հովիվը: Հովիվը Լեոն
գնում է հառաչ: Կազբեկ սարի արծիվը: Նկարագիր բնության: Լեոն առժամա-
նակ ինչ կամի մոռանալ յուր վիշտը: Խոսակցությունը քնարի հետ: Հայի ըն-
չասիրությունը: Տխուր մտածմունք ազգասիրության մասին:

Հեղինակի արհամարհանքը անազնիվ տաղաշափին:

ՉԼՈՒՆ II

Люди привыкают к злу до такой степени, что считают жалобы неразумием, если не преступлением.

Дж. Ст. Милль.

Երանի՛ նորան, որ նախապաշար
Մերժելով կարծիք, սիրել է շահ
Մերտի համոզման, և անհիշաշար
Յուրը ճշմարտության կողմն է համբուրել:

Երանի՛ նորան, որ նախամեծար
Առնելով պատիվ անուրի փառքին,
Աղատ գնում է կյանքի ճանապարհ,
Ջեռը պարզելով յուր նպատակին,

Որ բացել է սիրտն ուսման առաջև,
Ջրահավորված ընդդեմ շարության,
Պր ներշնչելով գիտության անձրև,
Պաղադործել է հոգու անդաստան:

Իցե՛ք թեև Հայն, մի օր սթափված
Խավարի գրկից, նախանձող լինեք
Այս մեծ խրատին, և, պայծառացած,
Յուր մեռելություն լուսով փարատեք:

Իցե՛ք թե, Աստված, Հայն խոստովանեք
Յուր անոսրամիտ առաջնորդների
Վարդապետություն, յուր մտքի վերքեր,—
Եվ թափե՛ր զոցա, որպես թույն խժի:

Հայն գոռացել է, վա՛յ նորա օրին,
Անզու՞թ խավարի գավազանի տակ.
Եվ խեղճի կյանքը և խեղճի հոգին
Ապականվելով, դարձել է փլատակ:

Խաւարն է Հալին ճակատագրել
Կապույտ երկնի տակ հրանյութ շանթեր,
Ծթն ոչ այդպէս, պիտո էր կարծել,
Հայր կը փայլէ՞ր, հայր կը տիրէ՞ր...

Ո՛վ են վարժապետը այդ անբախտ ազգի
Ո՛վ քարոզիչներ լուսավորութեան:
Ո՛ւր են դպրոցներ գիտութեաններ,
Քանի՞ աշակերտ ուսումնառութեան.

Հա՛յ ազգ, ինձ ասա՛, ի՞նչ վարժապետներ՞
Ունիս դու քո մեջ դաստիարակիչ,
Որ հատանեն խաւարի սերմեր,
Քո բարբրութեան այնքան խափանիչ:

Հա՛յ ազգ, ինձ ասա՛, ի՞նչ ես ինձ տանջում.—
Եվ լուսմ է ազգ, չունի պատասխան,
Նա յուր արտասուքն է միայն սրբում,
Եվ ցույց է տալիս վերքը խեղճութեան:

Նա կամի ասել, որ անապատ եմ,
Ուր շատ վարժապետ մտաւ և ելավ,
Շատ բաներ խոսեց լոկ և անխոհեմ—
Եվ դորանով ցավս չըթեթեացավ:

Այն մարդիկ էին անբարոյական,
Էշմարիտ լուսից միշտ աքսորական,
Անկյանք, անպտուղ, ծերութեամբ ճնշված,
Հնութեան փոշով համարյա մեռած:

Այն փարիսեցիք, որ տրտնջալով
Խաչեցին Քրիստոսն առողջ կրթութեան,
Եվ հոժարասիրտ խաւար գնալով,—
Որդե՞ր նոցա մեջ միայն շատացան:

* Ոչ ոք թող կողմնակի մեկնութիւն չտա մեր խոսքին, իբրեւ թի մենք հարձակւում էինք հայտնի անձին վերա. այդպէս մտածողը ամենեւին չէ հասկացել մեր գործի ներքին կապը ու խորհուրդը:

Վարժապետ և ի վերջո ազգասեր, կրօնուսույց ասելով, ունինք ապացոյց ոչ թե մի Մարկոս, մի Կիրակոս, մի Մարտիրոս, այլ, համարյա ընդհանուր ազգային վարժապետութիւնը: Եթե մեզ ներքի մեր գործի շափը ու պատշաճը — մենք կարող էինք մեծարելի փաստերով համոզել այդ բանի մեջ և նույնիսկ ինքնահավան հակառակորդը մեր: Բայց թողնենք այժմ. մի այլ ժամանակ գուցե ձեռնարկենք:

Ու՛լ կրօնութեայց, ծանոթ է այս բեզ,
Հասկանո՞ւմ ես դու, ինչ եմ խոսում ես.
Թացատրե՛լ ես դու այս ըսկզբներ,
Որ սեր խոսեինք քո աշակերտներ:

Դու վարժապետ ես, ապա՛ մեզ արձակ,
Դու աստվածային տառերի թարգման.
Կրթեցի՛ր սրտեր, որ մի պատարագ
Խնկեին անկեղծ կրօնասիրութեան:

Կակազ է լեզուդ, և հագիւլ ահա
Հնչում է խոսքըս, որ արդարանա
Թե քո բանը չէ, դու աշխարհական,
Ուրեմն շունիս մա՛սընքնութեան»:

Ո՛հ, իմ հայ եղբայր, ես ցավում եմ բեզ,
Յավում եմ հոգով և ոչ խոսքերով.
Անապատ քո սիրտ—եղբայր իմ, խեղճ ես,
Անապատ ես դու ցամաք ավազով:

Դու շունիս քո մեջ ոչինչ ուսուցիչ,—
Թե ունիս—գայլ են ոչխարի մորթով.
Ո՛ւլ պետք է լինի սրտիդ սփռփիչ,
Երբ մենք չափում ենք մեր օգտի չափով:

Եւ մի՛թե Լեոն իրավունք չուներ
Տանջվել ծովի մեջ հուսահատ վշտի,
Եւ մի՛թե Լեոն գողել կարող չէր,
Որ Հայի կյանքն է խո՛ւց ախորանքի:

Բավական է այս, մի ա՛յլ ժամանակ
Ձոհելու եմ այդ մեծադնի գործին:
Բայց այժմ, խնդրեմ, եկե՛ք և գնանք,
Հետեւենք սակավ ծանոթ Լեոնին:

Ի՛նչ եղավ Լեոն, տարակուսելով
Ինձ հարցանում է ընթերցասիրողն.
Կամի՛ր որ լսենք,—սկսի՛ր շուտով.
Տա՛ր Լեոն Կավկաս, հառաջ տար, բերթող:—

Այդպե՛ս է, ուրեմն թո՛ղ հյուսիս օտար,
Թո՛ղ քո սիրածը. գնանք միասին,
Ուր բարձրանում է Կազբեկ մեծափառ,—

Եվ այն ժամանակ ողջո՛ւյն Կապկասին,
Իսկ թե սա ծածկվի—ողջո՛ւյն դաշտերին,
Փրփրաձավալ գետերին ողջո՛ւյն,
Ուր հառաջ կը գա քեզ նոր բնություն:

Ներքի ինձ, Մոսկվա.

Կրկին տեսության քեզ խոսքըս տալով,
Երկար միջոցով կամիմ բաժանվել,
Եվ սրտիս հուզման հնազանդելով,
Իմ կեռնի հետ ճանապարհորդել.
Պատրաստ կամ:—Ահա—

Մի րաժ գրքերից մեծ պաշար առած.—
Տխուր մեղեդիք Հեյնե պոետի,
Գեոտերի Ֆաուստ, այս անմահ բերթված.
Թափառաշրջիկ արկածքն Հարոլդի:

Երգիծանիչ գործը Հոբենալի,
Եվ Բեռանժեի ոգելից երգեր,
Եվ պատմությունը լրջամիտ Բեռլի,
Եվ Շերպիրի ողբերգություններ:

Մի քանի համար Մեդվից Պոլիսի,
Մի քանի երգեր մեզ ծանոթ Կոմսի,—
Եվ այս բոլորը ամուր կապկպած,
Անմեղ լրագրի թերթերով փաթթած,—

Դնում է կեռն: Խոտորնակ որպես
Յուր սլացման մեջ ծիծառը դարնան,
Թռչում է կեռն հեռու ասպարեզ,—
Դյուբիլ արևելք—ճնշված Հայաստան:

Արձակ ձգում է յուրյան ճանապարհ
Օգում սավառնող արծվի թռիչքով,
Նա հատանում է դաշտեր ծաղկավառ,
Հայրենի երկիր ուղիղ դիմելով:

Եվ ահա քաղաք... և այն հայ քաղաք.
Այստեղ խոսված ժողովրդականք,
Պախարակում են վարքը անառակ
Ամբարիշտ հովվի անբարոյական...

Խափար բռնավոր և ծնունդ դահճի,
Դահճ լարարքով և դահճ հոգով,
Հովվում է հոտը մեր կուսավորչի
Անուղղա բարքով, թյուր քարոզներով:

Մեծ արվեստ ունի հրապուրանքի
Եվ խորամանկ է այդ շարի հոգին.
Որպես անդունդը օվկիանոսի,
Դիտե՛ք բանտարկել յուր աշեղ զաղտնին:

Որպես գիշերի թանձրամած խավար,
Նորա կուրծքի մեջ անճոռնի միտքեր
Անկեղծվում են. նա ստրկարար
Լսում է նոցա, պարզում է ձեռներ...

Եվ ամբողջ դժոխքն ամբարշտության
Ճնշում է Հովիվն. նա զայտագողի,
Պղծելով կնիքն ձեռնադրության
Նա զավաճա՛ն է յուր/ Հայրապետի:

Կը ճնշվես բաղդից, եզվի՛տ ինքնիշխան,
Եվ կը ճնշե՛ք քեզ առաքինություն.
Եվ այս քո պատիժ, խորամանկ շղթան,
Որ ծնանում է քո մեջ ցանկություն:

Եղթալի կամբը խեղճ ժողովուրդի,
Պարօրությունը ոտնակոխ առնել,—
Ճնշելու է քեզ, Լայոլլի որդի՝ —
Պատրա՛ստ է քեզ փոսն, որ դու ես փորել:

Այն դորժը միայն փառք է պահանջում,
Որ քաղաքացու փայլում է կլանքով,
Որ ազդի վիճակն է բարեկարգում,
Որ զարդարում է աշխարհս շնորհով:

Դու չար ես գործում և կամիս, որ այդ
Հանցանքի իժը մենք բարի՝ հաշվենք,
Եվ ճշմարտության լարել որոգայթ
Դու խիստ հոժար ես, մի՞թե չգիտենք:

Ընկեր չո՞ղորձին—դժոխք սեամած,
Եվ քոլոր դեներ քո հետ գինվորի՛մած,
Որ չարագործ է մատնիչ մի տգեղ,
Դու տանապատիկ Հուգա ես այնտեղ:

Պատասխանի՛ր մեզ, ո՞ւր է արգասիք
Քո վաստակների. ինչո՞վ կարացավ
Քո անբաղդ հոտը լինել երջանիկ,
Դու գիտե՛ս, Հովի՛վ, քանի վշտացավ...

Մթին արևոտերով զբաղված է նա,
Կամի գրավել սիրաբ քաղաքի,
Որ յուր հանցանքը անպատիժ մնա,
Որ նա առաջիկ հասանն փառքի:

Բայց ժողովուրդը հոգով բարկացած,
Շատ վշտացած է դավադանի տակ.
Բողոք է կարդում ձեռք ձեռքի տրված,
Պատրաստ է հանել նորան հրապարակ...

Կանգնում է Լևոն, կամի բան խոսել,
Բայց լծած է կառու: Հովիվն շտապով
Գիժում է հյուսիս. կամի դանդաղան,
Որ օրենքն լինի նորան քառագոյ:

«Անմիտ սև եղբայր», դռնում է Լևոն,
«Դառն է քո դալոցք, ո՛ւր ես շտապում»,
Ահա մթնեցավ կյանքիդ հորիզոն,
Ինքը օրենքը քեզ մահ է վճռում»...

Եվ հառաջ Լևոն: Սարեր, հովիտներ
Անհետանում են նորա աչքերից.
Մի շնաշխարհիկ բացվում է պատկեր
Սպիտակափառ Կաղբեկի գլխից:

Սպիտակ կատարն բարձր լեռների,
Կարծես, երկնքի դիպչում են ամպին,
Եվ ձյունից հյուսած թագ աղամանդի
Պճնում են նոցա հպարտ դադաթին:

Եվ քարանձավից արծիվ մենավոր,
Թևերը լայնած, գիտե սավառնել
Այնքան անթափանց և այնքան հզոր,
Մինչև հեռամոտի աչքերից կորչել:

Ո՛վ արծի՛վ, արծի՛վ, քանի՛ օդապար
Վերացել ես դու կապուտակ սահման.
Ա՛խ, եթե Հայի դռնը բարձրանար
Անարգ կապանքից մինչ ա՛յդ աստիճան».

Ա՛խ, եթե Հայի ուտերը ճեղքեր
Ոխերիմ լուծը յուր բռնավորի,
Որպես ճեղքում ես դու արձակ եթեր,
Շքեղ կազմությամբ կարո՛ղ թևերի:

Ի՛նչ գեղեցկութեամբ փութում են գաշտեր
Հայացքի առջև նորատես մարդի,
Ոսկի հոսանքով գույնգույն ծաղիկներ,
Ծոճվում են, որպես խաղացքն առվակի:

Բայց, ափսո՛ս, ինչպես շտապ բալլերով
Ճանապարհորդը ոտքը է կոխում,
Նա սկսում է անիծել հոգով
Այն, ինչ առաջուց դրախտ էր թվում,

Տեղ տեղ պղծած է ավադանների,
Գազանաբարո ավերածներից.
Աչքերդ լցվում են արյունով ցավի,
Խոր արձակում ես հոգոց ու կսկիծ:

Անպիտա՛ն ցեղեր, արժանի՛ եք դուք
Վայելիլ բարիքն այդ պերճ երկրի.
Քանի՛ թափել է ձեր վայրագ բազուկ
Անմեղ արյունը խեղճ անցավորի:

Քանի՛ ծնողներ դառն արտասուքով
Ողբացին կորուստ հարազատների,
Քանի՛ ծովացան լացով, կսկիծով
Առադաստները նորեկ հարսների,

Ահագին ժայռեր և ապառաժներ,
Ծավալված լուսով նոր արշալույսի,
Ցրցված են այստեղ: Մարդագետիկներ
Առողված ցողով հանդես են գալի:

Հառաջ և հառաջ,—և ոչ մի վայրկյան
Չէ կանգնում կեռն: Թերթվում են սարեր:
Մածկվում են կաղնիք,—և նոր տեսարան,
Նոր փոփոխություն, և նո՛ր հրաշքներ:

Թո՛ղ մեղկ, նրբասեր որդիք բնության
Չսիրեն կեռն, որ, թափառական,
Չափում է վայրեր, անմարդ անապատ,
Վերջ չդնելով ախտին հուսահատ:

Ոչինչ հաճութուն թո՛ղ չպատճառե
Նոցա, որ անբաժ են կնոջ ծոցից,
Որոնց դատարկ կյանք անհոգ սահում է
Զրոսանքի մեջ աղաղակալից.

Լեռնի հոգին, որ այնքան ցավով
Ատում է հանգիստ, նման է հյանքին
Հարազատ ազգի, որ լի բաժակով
Ժաշակում է թույն դազադի կողքին:

Զմբխայա դաշտեր. այստեղ համասփյուռ,
Մանուշակ, հասմիկ—գարուն սիրելի—
Դալար հովիտից փչում է զեփյուռ,
Փաղցր, որպես շունչ դեռարույս կուսի:

Տե՛ս, ահանակիտ այստեղ ջինջ առվակ
Հեղիկ վաղում է ծաղիկների տակ.
Վայրի շուշանը գլխիկը կախած,
Փգվում է ջուրը և է դմալլած:

Լեռն կարծում է, որ այդ պարզ ջրեր
Հեռու կտանեն կակիժը սրտի.
Կը ժպտա գարուն. կը գան ծիծառներ,
Փոքր ինչ կը զարթի վշտացած հոգի:

Զարկում է քնարին,—բայց նա հնչում է
Մի սրտասարսուռ, տխուր եղանակ.
«Ողբա՛, պատանի», նա շնչում է.—
Քեզ վաղ է քմակի փրկության բաժակ:

Դու կորցրեցիր այն բուսից
Բաղդի ժպիտը, երբ Հայաստանի
Փշրեցավ փառքը քո հատուկ ձեռից,—
Նվ կը դտանես, երբ նորից կը կանգնի:

Ո՛հ, մի՛ խնդրիր ինձ, իմ դև-թախճություն
Ուտում է հոգիս այնպես կատաղած:
Անմիտ պատանի, ի՛նչ ուրախություն,—
Հայի սրտի մեջ դժո՛խք է ծածկված:

Դժոխք է, ասեմ, այն տգիտության,
Որ, որպես ճճի, ուտում է նորան,
Որ խանգարելով և ուտում, և լույս,
Զէ թողել նորան բարօրության հույս:

Նա ամենայն բան պատրաստ է գործել,
Հայրենիք, պարծանք թշնամուն մատենի.
Փո՛ղ նորան տվեցեր, նա փող է սիրում,
(Միայն առանց փո՛ղի դադադ է դնում):

Նյութապաշտ է Հայն, ցուրտ որպիս սառուց-
Հաշիվներին մեջ թաղված և մեռած.
Նա արդեն սրտից մերժել է վաղուց
Դեղեցիկ տիպը—վկա է Աստված:

Արծաթ—և նորան փայլեցավ արև,
Վառվում են աչքեր, թռչում է հոգով.
Ո՛վ Արծաթ, դու միշտ Հայի առաջն
Ներկայանում ես զրախտի դեմքով:

Ով և դու լինիս, թե շար ախտակիր,
Թե պիղծ խաբերա, թե ազնիվ հոգի,—
Հայն կառաջարկե քեզ միշտ մի՛ խնդիր.
Ի՞նչ է, հարժուտ ես, լուսին շատ ոսկի:

Մեծատուն ես դու, բոլորի առջև
Դռներդ բաց են, սեղանդ ծածկված.
Եվ լի՞ք ես պարկերդ, մենք այսուհետև
Հա՛յր և որդի՝ ենք, ուխտով հաստատած:

Եվ այս ես նոցա օրի հոգսերը.
Ինչ որ կարող ես, քանդի՛ր, կործանի՛ր.
Ո՛վ է հարցանում, գանձ քեզ մողովի՛ր.—
Թող մեռնի՛ տնանկ, կորչի՛ արգար:

Գեթ մի ցավ, մի գուժ, մի կարեկցություն
Անտուն աղքատին ցույց տալին դուք:—
Այդպես ես դու միշտ, ո՛վ հարստություն:—
Երբ քեզ տիրում են կարողը անզգա:

Գեղեցիկ է կյանք և հարստություն,
Թե աթոռակից է և զխտություն,
Բայց թե վերջինը, լուսն պակասեր,—
Լի ազտեղությամբ կյանքը դամբաներ:

Լոնցավ Քնարն, արտասանելով
Մտառությունքը այս նշանավոր:
Կանգնած է Լեոն, ցավից խեղդվելով
Բացադառնում է նա կասկածավոր:

Գիտե՛ք, բարեկա՛մք, ի՞նչ զգաց հոգիս.—
Բայց ինչո՞ւ խնձորն՝ երկպառակության
Զգեմ անվրդով ձեր կյանքի շրջան.
Ա՛խ, դուք չեք կարող օգնել ցավերիս:

Նիրհեցի՛ր անո՛ւշ թո՛ղ թեաւարած
Հսկեն ձեր վերա անմեղ հրեշտակներ։—
Կանխակա՛լ կարծիք,—անլույս թանձրացած
խաւարում շրջող մահաթո՛ւյն դերս։

Մանր բնկան վերաս անգութ շղթաներ,
Եվ այն ժամանակ ես ստուգեցի,
Քանի՛ խաւարեն հայրենի աստղեր,
Խաւար է սիրտն հայրենասիրի։

Եվ չք չնշի՛ օդ սարերի ազատ—
Նույն է, թե շէտ և երանութիւն, —
Եվ չարեւ հոսանք կյանքի հարազատ—
Հիվա՛նդ է, հիվա՛նդ և մահկանացուն։

Եվ երբ գիտութեան կը կփալլի դրոշակ
Իմ անբաղդ եղբոր Հայի ճակատին,
Ես այն ժամանա՛կ, ես այն ժամանա՛կ
Կը տեսանեմ կյանք իմ ազգի ծոցին։

Ասաց այս էտն, աչքերը ձգեց
Գեպի արեւելք, մի խոր ախ քաշեց.
Այն կայծակնահար վերքի նշան էր,
Որ դեպ Հայաստան նորան գրավում էր։

Նա վշտանում է, բայց վշտի հարված
Ոչ ոքի աչքին տեսանելի չէ, —
Եվ այդ գաղտնի դէն, ազեղը լարած,
Հանապազ նորան առաջնորդում է։

Նորա ներքին կյանք—թախիծ տրտմութեան։
Մտքի շարժմունքը—ալեկո՛ծ մի ծով,
Ուրախութեան դուռն, կնքած հավիտյան,
Այլ փշելու չէ՛ նորան դարնան հով։

Նորա մատաղ սիրտ, որ երբեմն պայծառ
Մաղկում էր, որպէս պարտեզ նազելի,
Խեղդված կուրծքի մեջ, բամբակ է իսպառ
Փորձութեան բաժակ, որ նորից լցնի։

Կնճռում է ճակատն և դողդողալով
Բացում է Հարուստն գանձերը պարկի,
Նա ոսկի ունի և նա դորանով
Կարող է զննել սիրտն հեղինակի։

Վառվեցավ Զոհին, նայեց դեպի վեր.
«Պիտի կորչի Չարը, պիտի կորչի՝ Լեւոն.
Գոչեց սաստկութեամբ, թոթափեց թևեր,
Բռավ, ոտը դրեց բարձր Հելիկոն:

Ների՛ր դու Երգիչ, անշարժ աշխարհի,
Գերեզմանատան ուրվականների.—
Կոխում եմ անեծքդ հաստատ քայլերով,
Խորին նախատինքը քեզ նվիրելով:

Ասա՛, ո՛վ Զոհի, ի՞նչ ես մտածում,
Ի՞նչ ծածուկ թակարդ ես ինձ պատրաստում.
Դու կարժերո՞ւմ ես, Հրե՛շ՝ անհեթեթ,
Կապվե՛լ է լեզուդ,—է՛հ, Աստված քեզ հետ:

Թշվա՛ռ ծաղրածու, մահապա՛րտ գաղան,
Քերթի՛ր ճաշակը բանաստեղծության,
Բայց մեծ է քո մեղքը և աննհերելի,
Մեր պարսավանքը քո վերա լինի:

Սև դործի հետքը կնքած ճակատիդ,
Քեզ խոստանում է վարձ մի խայտառակ,
Եվ, կամիմ կարծել, անպարծանք գլխիդ
Նա կիշուցանե մի դժնյա պսակ:

Ո՛ւր է զգացմունք մարդկեղեն պատվի,
Ո՛ւր ազնվություն, ո՛ւր է դրոշակ
Այն սուրբ վաստակի: Ա՛խ, թե կործանվի
Փո վերա, Երգի՛չ, մեղքիդ աշտարակ:

Թո՛ղ կատաղի Չարն,—բայց ես հանգիստ եմ.
Ինձ հասկանում են մարդիկ բանագետ:
Իսկ երկրորդ գլխին, բարեկամք, կարծեմ,
Արժան է դնել այստեղ վերջակետ:

Այս՛, այստեղ վերջ.—մյուս արկածներ
Հետո կը պատմեմ. չկա՛ դորություն,
Ա՛խ, արթո՛ւն մուղայր, ա՛խ յո՛թը քույրեր—
Գե՛թ մինը ձեզնից դար ինձ օգնություն...

— — —

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ III ԳԼԽԻ

Արեգակը, դուրս փայլելով, փախտական է առնում գիշերը: Համառոտ նկարագիր բնության: Լևոն տխուր և տրտում մտանում է Կավկաս: Նորան երևում է մի նոր քաղաք: Կիրակի է: Անգործ և պերճասեր հարստականքը: Հայ աղջիկները: Լևոն հավանում է նոցա գեղեցկության, բայց, ի վերջո չգտնելով նոցա վերա ազգության նշան, մեղադրում է հանդիմանելու: Լևոնի ազգասիրական զրույցը դոցա հետ: Նղիշե.—Հինգերորդ դարի օրիորդները և մեղադրած աղջիկների պատասխանը: Հայ ծնողների անհոգությունը դաստիարակության մասին: Կանանց ազատությունը (émancipation) որպես շարժառիթ ազգային լուսավորության: Պախարականը Հայ ծնողներին: Լևոնի վսեմ երգիծաբանությունը: Տխուր մտածմունք ազգի խեղճության: Շրանշանից կաշառված Մեծատունքը:

Խոսք անկող բերթողների և մատենագիրների հետ:

ԳԼՈՒԽ III

Ուր գտնւմք ձեր եկն անցնել և սիրտ ձեր լիղիցիցն:
Աւետարան.

Гласность не препятствует злу и не побуждает к добру, если общество не обращает внимания на самое дело; но без гласности, как препятствовать злу, как поощрить добро, если и видеть то их нельзя?

Дж. Ст. Милль.

Գիշերը փախաւ: Երկնակամարից
Նուրբ և թափանցիկ վարագույրն ընկաւ:
Մածկվեցաւ լուսին: Եթերն աստղալից
Քրքում-ծիրանի հանդերձ զգեցաւ:

Վարդյա այգածին

Ավետում է օր: Որպես զուտ ոսկի,
Սփռելով նշույլ նիրհող լեռներին,
Հանդես է գալիս: Սկայն երկնքի:

Ահա թռչուններն եղանակում են
Մի եղեմային երաժշտութուն,
Եվ լույս Տվողին նորա կարդում են
Բացատրական օրհնաբանութուն:

Եվ կրոնասերն երկյուղած սրտով
Ձայնում է Աստված տաք արտասուքով:
Եվ բարձրանում է նորա օթևան
Աղոթքը, որպես ցողն առավոտյան:

Ձարթում է Լևոն:—Ահա աշխարհ նոր
Շատ խայտաճումակ բնակիչներով:—

Հայ, Թուրք, Օսկոխն, Չերքեզ ահալոր,
Հրեա խորամանկ, Ռուս ինքնագով:

Եվ թեթևամիտ ազգը Վրացի,
Անտես առնելով փառքը հայրենի,
Միշտ դատարկաձեռն, շոր չունի հագին,
Անգամ կարոտ է օտար փշրանքին:

Ասելու բան կա և լսելու բան,
Շատ հետաքրքիր վկայք ու զրույցներ...
Եվ շատ ցավում եմ, որ ես չեմ իշխան,
Որ արձակ խոսել կարելի լիներ:

Ի՞նչ ձայն, դղրդոց: Կայն մեկտաններում
հոսում է ամբոխ:— Եվ ի՞նչ պերճություն.—
Չլինի՞ Մամոն ոսկեվառ կառքում
Տոնախմբում է յուր իշխանություն:

Ա՛զգ, մի՛ խաբիր քեզ սնոտի հույսերով,
Երբ սոված, ծարավ մոտեցար մահին,
Որ այդ մարդիկը քո խեղճ վիճակով
Վայրկյան մի գոնե, ասեմ, շարժվեին:

Թե շորերդ ճոթած, թե մերկ քո մարմին,
Թե մուրացկություն ծանրացավ վերադ,—
Խաղալի՛ք դարձար անզգամներին,
Ցեխո՞ւմ ծեփեցին քո անմեղ ճակատ:

Մենք գնահատել չգիտենք ազգություն,
Նորա ցավերին դեղ-դարման անել.
Ահա՛, ինչո՞ւ մենք սովոր ենք ատել,
Որ ատում են սուտ առաքինություն:

Տեսե՛ք, նանրասեր, դատարկաշրջիկ,
Փայլում է խումբը հարստականների.
Ո՛ւր եր շտապում, մեղկացած որդիք,—
Խլել սրբություն, ո՞ւմ ոչ այդ հայտնի:

Միայն Համբարն է, որ համեստ բարքով
Միբում է վաստակ, հեռու վատ կյանքից.
Հպարտ է Համբարն. պարզերես զեմքով,
Ոչինչ ահ չունի զեխոտ հարստից:

Եվ նա սիրում է յուր ազգի պարծանք,
Բայց ո՛չ գիտակից. կույր է այդ սերը.
Նա հայատույցին բերում է զրկանք...
Երբեմն փայլում է նորա սուսերը...

Օր է յոթերորդ: Ժպիտ շրթունքին
Ճեմում են այստեղ ընկերք մուգայի.
Ստվեր է անկյանը սոցա առաջին
Գունաթափ, դեղնած աղջիկն Հյուսիսի:

Մազերը սանրած, գեղեցիկ հասակ—
Հավանելի են շրջահած աչքին...
Ո՛վ երիտասարդ, բե՛ր դոցա պսակ,
Թո՛ղ տա յուր հարկը ըս մատաղ հոգին:

Կերպարանը զվարթ, խոշոր, սև աչքեր,
Գիշեր հաղորդող ցերեկի լույսին,
Ճղած վարդի պես վառվում են թշեր,
Բո՛ց ու կրակ է դոցա երեսին:

Բնական է այդ ո՛չ արվեստական,
Բայց ահա՛ շինծու ներկն Եվրոպայի.
Բերում է դոցա մի սաստիկ հերձված—
Ցուր մեռած փայլը,—Աստված այդ շանի:

Ո՛ւր է այն պոետ, որ բացահայտի
Խոսքերով սլառմեր շարժվածք գծերի,
Ո՛ւր այն բանաստեղծ, և ո՛ւր նկարիչ,
Գեթ իրագործեր կեսն այդ հայացքի:

Ո՛վ դու Հելլադա, ուր անդրանիկ
Վաղուց հռչակված է գեղեցկութուն,
Այստեղ ճանաչի՛ր ամեն երջանիկ
Կախարդիչ սիրո կատարելություն:

Եվ չնաշխարհիկ դու Իտալիա,
Ոսկեշող քնորբ բանաստեղծների,
Խլեցի՛ն դափնիդ այստեղ սեաշխա
Օրիորդները նիրհող Կավկասի:

Մշտագեղ դարնան ձոնում են հույսեր,—
Թե այդ առ աշոր երա՛ղ խաբուսիկ.
Աստվածատի՛պ եր մրահոն կույսեր,
Ա՛խ, եթե երբեք չթառամեիր:

Բայց ծաղավի սիրտս, սիրո ցնորը
Անասն առնելով, միշտ որոնում է,
Դոցա մեջ գտնել հայության տարրը,—
Երբեք չեմ հասնում փափագիս—զո՛ւր է:

Օտարի բարբառ, օտարի լեզուն,
Հա՛յ օրիորդներ, ինձ չէ գրավում.
Ինչո՞ւ շունիք Հայ դաստիարակություն,
Ինչո՞ւ Հայ խոսքը ձեզ չէ զարդարում:

Թե կարծո՞ւմ եք դուք որ նա չէ կարող
Հայտնել ձեր սրտի և ցավի, և հրճվանք.
Ո՛վ, և նորա մեջ կան շատ կախարդող
Եվ սիրո խոսքեր, և մեղմ թոթովանք:

Եվ ձեր շրթունքը մե՛ղր են ծորում,
Եվ ձեր աչքե՛րը կրակ են ցայտում,—
Հրաշալի՛ կավկաս, քեզ անգլո՛ւտ ավեր.
Ազգի համա՛ր չեք, Արմենուհիներ:

Ծաղկեցե՛ք, որպես ծիծաղող դարուն,—
Բայց ծաղկելու չէ հայրենի այդին.
Կծաղկի կավկաս, ձեզ կամ չ՛րացին,
Կամ Ռուս, կամ Թուրք կտանեն կնություն:

Ձեր դատարկ կյանքը կանցանե ունայն...
Երբեք բաղդավոր լինել կարող չեք,
Ձեզ կնախատի աշխարհ ամենայն,
Դուք ձեր ծնունդը անիծել կսկսեք:

Կը գան ձեր դուռը Երգիչներ անտուն,
Կասեն, Տիկիններ՛ր, մայր մեր Հայաստան,
Հիվա՛նդ է, մե՛րկ է—հասե՛ք օգնություն,—
«Ձենք ճանաչում ձեզ»,—ա՛յս ձեր պատասխան:

Ո՛չ դառն արտասուք, ո՛չ ձայն դողդոջուն,
Ոչ հայրենիքի անարգ պղծություն,
Կարող չեն ձեր մեջ առաքինական
Արծարծել դուք մի բեկված հայության:

Բայց այդպես չէին ձեր անցյալ քոյրեր.
Նորա սիրեցին անուն ազգության,
Նորա սրբեցին մայրենի վերքեր
Անմեղ արյունով և անմահացան:

Քաղցրաձայն Բամբրիոն մի ձեռն առնելով,^{*}
Զինավառեցան Հայոց աղջիկներ,
Եվ մատաղ կուրծքը խաչակնքելով,
Պատերազմական հնչեցին տաղեր:

Կին էին ծնել, բայց երբ հայ աղգին
Ավեր ուղարկեց Պարսիկն այն գոռոզ^{**}
«Կորո՛ւտ», գոռացին և սուրբ ձեռին
Երիվար հեծան, որպես մի հերոս:

Սուրբ առաքանտը մոռացան նորա,
Եվ չհիշեցին խնջույքն հարսնության,
Ազգ ու Հայրենիք շրթունքի վերա,
Փովեցան դաշտում,— ո՛վ մեծ քաջության:

Եվ փռոտեցան, և ծխոսեցան
Անկողինները նորեկ հարսների,
Տրտմեցան նորա և աչքով տեսան
Անողորմ տանջանք սիրող ամուսնի:

Դարունը հասավ: Եկան ծիծառներ.
Վարդը բացվեցավ: Եվ անհոգ մարդիկ
Տեսան, խնդացին:— Բայց նորա, խեղճեր,
Երբևր չտեսան յուրյանց սիրելիք:

Շատ տարիք անցան... Լացով, կակիծով
Անուշ հայրենիք հիշատակեցին...
Եվ նորա համար մեռան անխուով,—
Եվ այսպես յուրյանց սե՛րը ցույց տվին:

Սպիտակութունը սուրբ ոսկրների
Խնկով սրակեցին դաշտն Ավարայրի.
Զարմացան աղջեր, եկան և տեսան,—
Մանուշակ, շուշա՛ն նոցանից բուսան:

Դափնիք անթառամ թո՛ղ ձեզ պոպկեն,
Թո՛ղ ձեռ ոսկերքը ջերմ արտասուքով
Հայրենասերի աչքերը թացեն:—
Խաղաղությո՛ւն ձեզ սուրբ սաղմոսներով:

^{*} Նվազարան կամ գործիր, որով մեր նախնիքը երգում էին աղգային հե-
րոսների արարքը ու քաջագործությունը:

^{**} Հազկերտ երկրորդ:

Մինչ դեռ հայկական ծավալվում է ցող
Աշխարհիս վերա—Հայն ձեզ կը հիշե,
Եվ բեզ, ո՛վ անցրիս կենդանագրող,
Ո՛վ ոգևորված շքնաղ Եղիշե:

Անմահ է վաստակն, որ ավանդել էս
Հարազատ ազգիդ գրականության.
Հայ լսելիքը դու կախարդում ես,
Որպես հանճարեղ մի պատկերահան:

Ո՛վ մեծ Եղիշե, որպիսի՝ լեզվով
Նկարում ես դու անցքը աշխարհիս...
Ոգելից ես դու գիրքըդ կարդալով,
Ես մկրտվում եմ սուրբ անդամ ազգիս:

Բայց դուք, ո՛վ պայծառ և շնորհալի
Հինգերորդ դարի Հայոց աղջիկներ,
Քանի՜ օրհնութուն խոստովան սրտի
Ձեզ անկեղծաբար բերել են նրմեր:

Դուք Ձեզ կանգնեցիր շիրիմ անմոռաց,
Ազգասիրության գործով պսակված,
Բայց վա՛յ անարժան թողներիս օրին,
Որբա՛ն ցած ենք մենք,—հո՛ղը մեր գլխին,

Դուք Ձեզ զոհեցիր Հայի պարծանքին,
Բայց ձեր բույրերը,—ո՛հ, արտասուքից
Խեղդվում է ձայնըս... անպե՛տը են ազգին...
Հանգիմանեցե՛ք դոցա շիրիմից:

Արդար չէ արդյո՞ք, ինչ զրուցում եմ,
Ո՛վ հայ աղջիկներ, ստո՛ւյգ չեմ խոսել:
Բայց ներեցե՛ք ինձ, եթե հարցանեմ.
«Գիտե՞ք հայերեն կարդալ և գրել»:

«Մենք մեղավոր չենք, ազնիվ ազգասեր,
Շշնջում է ինձ մի կանացի ձայն,—
Մենք կը բռնեինք դրոշմ ազգության.
Այդ արգելեցին մեզ մեր ծնողներ:

Մենք կկապեինք մայրենի խոցեր,
Նորա կտայինք բոլոր մեր զարդեր.
Մենք Հայի վիշտով կվշտանայինք,
Եվ թշնամու դեմ սո՛ւր կհանեինք:

Եվ երանություն չէ բացվում ձեզնով,
Երբ դուք նայում եք աղջկա վերան,
Տեսե՛ք, ի՛նչ տխուր գծագրներով
Ներկայանում է ըույր մեր անպաշտպան:

Ահա՛ ժամանակ հասավ պսակի,—
Նա մտնում է կյանք, ի՛նչ խորհուրդ ունի,
Ի՛նչ մայր կարող էր լինել այդ աղջիկ,
Երբ տղամարդին դարձավ խաղալիկ:

Այստեղ անօգուտ սուրբ ամուսնություն,
Նա մարմնական է միայն ցանկություն,
Այդտեղ տղամարդ կնոջ բռնավոր.—
Կի՛նը հնազանդ, կի՛ն անձայն, անդոր:

Նա ծառա, նա հարճ, նա ցած աղախին,
Նա ցավով ճընշված մայր զավակածին.—
Այդ ա՛յն Եվան է, որ մահի կնրով
Ստացավ վիճակ Մովսեսի գրչով:

Այդ ա՛յն Եվան է, որ, մտնելով կյանք,
Պիտի վշտանա և տանի զրկանք,
Այն Եվան, ա՛յն կին, որ հարյուրներով
Գնացին հարեմ, մեռան տանջվելով:

Ո՛ւր է բո պատիվն, կի՛ն թըշվառական,
Ո՛ւր է կանացի տաճարն սրբության.
Աստված ստեղծեց թեզ մեզ հավասար,—
Բայց ի՛նչ տեղ տըվեց թեզ անարդ աշխարհ:

Ի՛նչ սկզբունքով թեզ ջատագովեց
Եվ օրենստուն և իրավաբան,
Դու մի՛շտ երեխա—օրենքը վճռեց,
Եվ միշտ անձնատո՛ւր հոգաբարձության:

Բա՛ց սրտիդ վերքը աշխարհիս արեւ,—
Անարդարություն թո՛ղ այսօր մեռնի,
Թո՛ղ հորիզոն զա փրկության արև,
Գեղեցկությունը թո՛ղ փառքը զարթնի:

Ո՛վ Հայոց հայրեր և Հայո՛ց մայրեր,
Ենճո՛վ կարող եք ձեր խիղճը սրբել,
Ի՛նչպես աշխարհում այդ խեղճ աղջիկներ
Կարող են յուրյանց բազմավոր առնել:

Ծանր է ձեր գործը, բան թունով թափած
Անեծք ու նզով դառն հանցավորի.
Ձեզ ներելու չէ երկնային Աստված,
Ձեր առջև դժոխք օ՛րն դատաստանի:

Մայր մեզ տվեցե՛ք, որ սնուցաներ
Անդ սուրբ կաթովը ազգաշինության,
Որ մի օր անբաղդ Հայն լուսավորի
Յուր խեղդված մահով կյանքի գերեզման:

Մայր հնր պահանջում, կատարյալ մի կին,—
Այդ մեծ վարժապետն մարդկեղեն սրտի,
Այդ առողջ, բնքուշ կրթության որդին,
Որ տա՛ր ազգություն, որ տա՛ր մեզ հողի:

Մենք այն ժամանակ լինելու չէինք
Եվ խորթ, և օհար, և անպետր անդամ,
Որ միայն Հայի անուն պղծեինք,
Որ նորա հոտը շտեսած անգամ:

Մենք այն ժամանակ կդադարեինք
Ամոթից խեղդված կարմրատակել,
Եվ Նվրոպային մենք կը հայտնեինք,
Որ այժմ ազգ ենք... մեզ պե՛տք է սիրել:

Այ՛ո, մենք ազգ ենք և Հայի որդի,
Մարդկության մշակ և գործակատար.
Թո՛ղ մեր առաջև անարգելք բացվի
Լուսավորության ազատ ճանապարհ:

Այս դուր չկամիր, Ծնողը հայկական,
Թո՛ղ այստեղ Լեոն բանա յուր բերան,
Թո՛ղ յուր պարսավանք թափե ձեր վերա.
Լսեցեք նորան,—սկսեմ է նա.

«Ա՛խ, ևթե խավարն լուսով ծավալեր,
Որ ձեր շորս կողմին թաղավորում է,
Դուր կը տեսնեիր ի՛նչ կորուստ, ավեր,
Այդ չա՛ր սատանան ձեզ պատրաստում է»:

Ո՛վ դուք Հայ ծնողք, հպարտ եք հուսով,
Թե սրբությունը պղծեցիք կեղտով,—
Եվ ծափ են տալիս ուշաբարձ, տեսե՛ք,
Երբ ձեռք բերեցին ավելորդ կոպեկ:

Եվ բարձրանում են առավել ևս վեր,
Քան լո՛ւյս, քան Աստվա՛ծ, քան հրեշտակնե՛ր—
Եվ երազում են երկնային ծաղկել
Երանությունով,— փառքով պսակվել:

Բայց հրր անողոր հարվածներ բաղդի
Կը բաշեն դոցա ճանկերով վշտի,
Հասու կը լինեն, որ որդէ են անդոր,
Որ տրորում է ամեն անցավոր:

Ետում եր հուսով, որ ուրախագին
Անխոռով կյանքի վայելեր բարիք,—
Բայց այդ երջանիկ, այդ պայծառ բաղդին
Արժանի՞ եր դուք, դամբանի ճճիք:

Դո՛ւք, դա՛րան գործող ձեր զավակներին,
Վաճառեցիք խիղճ, պատիվ ծախեցիք,
Եվ աչք ղնելով նվազ գրպանին,
Անամոթարար հափշտակեցիք:

Այդ հարստություն, որ դուք պաշտում եք—
Ձեր ձեռից կը սողա, րպես թե ժպակ,
Եվ անկման զանգակն այնտեղ կլսեք,—
Մա՛հ կը գուշակե այդ տխուր զանգակ...

Ինչ որ ծնում է երկրիս երեսին,
Որս պիտի լինի լոկ ոչնչության.
Բարի՞ գործեցեք, ո՛վ արտասվափին
Հողանյութ որդիք ամբարշտության:

Բարի գործն է, որ մնում է պայծառ,
Որպես պարզ երկինք շրխավարվելով,
Փռչի է փոխվում ամուր փորձաքար,
Եվ կերթա բոլորն յուր ժամանակով:

Բայց դժվարին է քան հասկացնել
Նոցա, որ կեղտին գերի են դառել,—
Եվ ահա՛, ինչո՛ւ տխուր է հոգիս
Եվ դժոխքի դեմ և լույս ծագելիս:

ՀԱԿԱՌԱԿ ԶԱՅՆԵՐ.

Եվ զուտ ոսկին է իշխան աշխարհի,
Եվ մեծ զորութիւնն նա յուր մեջ ունի.
Նա յուր ծանրութեամբ տիեզերք է կշռում,
Դժոխք է ծախում, դրախտ է առնում:

ԼԵՎՈՆ

Ո՛վ դուր Հայ մարդիկ, ո՛ւր ազնւութիւն,
Քանի՞ դիզել եր ապականութիւն,
Չըկամիր սակավ սթափվել ընից,
Թափել ցեցերը, զարթնել՝ դագաղից:

Վերին Պատուհաս ձեզ վրեժխնդիր.
Երկինք է հասել լողորն Աղբատի.
Դժոխք ընդդեմ՝ ձեր, անհ՛ծք մահաւիր,—
Ուռչում եր դանձով, բայց ո՛ր խեղճերի:

Նըրվում հմ հո այդ պիղծ ճանապարհ,
Որով հասել եր այդ կարողութեան.
Որքան Աստուծո կանգնած է աշխարհ,
Ցիւրով լցնելու են ձեր գերեզման:

ՀԱԿԱՌԱԿ ԶԱՅՆԵՐ.

Ո՛վ կարող արծաթ, սի՛րտ մեր բեղ նվեր,
Դու մեղ տվեցիր այս պերճ պալատներ,
Եվ հանք, և ակներ, և գանձ պատվական,
Բոլորը մերն են և մե՛ղ սեփական:

ԼԵՎՈՆ

Մո՛ւտ է այդ բոլորը, և Հարստական
Կարող է կռել յուրյան սեփական
Միայն մի դադադ, երեք թիզ գետին,
Ուր որդ և ուտիճ կը լափեն մարմին:

Կամ թե մեռաներ մի այնպիսի տեղ,
Ուր խաբեութեան ունեիր աղբուր,
Վա՛յ, առանց թաղման ձեր գեշը տգեղ
Ագռավներ, գայլեր կառնեն կերակուր:

Կիրթա ժամանակ... և ձեր դիակներ
Կը դառնան փոշի, բայց անփառք գործեր
Կը ապականեն օդ, միշտ կը թափառեն,—
Մնողներ յուրյանց սերընդին կը պատմեն:

Անառակութեան ճանապարհներով,
հեղճ շրավորի հացը կտրելով,
Դիզում եք առատ արծաթի թումբեր
եւ ինչո՞ւ համար, աշքածակ գայլեր:

Արձան կանգնեցե՛ք, որին չը հասնի
Ոչինչ մարդկեղեն սնափառութուն,
Որպես արեգակ երբեք չը մեռնի,—
եւ այդ արձանն է Ազգասիրություն:

Այդ շնաշխարհիկ է այն սուրբ արձան,
Որին Ազնիվը գլուխ է խոնարհում,
Որին բուրվառով խոստովանության
Ազնիվ թոռները խունկեր են ծխում:

Անխարդալս պաշտոն, պատվավոր վաստակ,
Հասարակ օգտին անձնազոհություն,—
Սորա են կյանքի գեղեցիկ պսակ,
եւ սոցանից կա՛խ բոլոր գիտություն:

Կարկուտ է ընկել Հայ ազգի վերա,
Թողե՛ք արշինը, ժամանակը չէ.
Թե սի՛րտ չունիր դուք, մեռա՛ծ անզգա,
Թե կա՛մի՞ք, որ ևս ծանր հառաչի:

Բայց ազգի համար աշխարհ չեք եկած,
Կամակոր որդիք ժանդոտ Մամոնի.
Դուք բնդունակ եք, փորերով ուռած,
Լափիլիճ եւ աման և բամե՛լ գինի:

եւ հետո, ո՛վ կեղտ, ո՛վ անմտություն,
Վատնել քսակը,—չոայլո՞ղ, և ո՞մ.
Մաշված, վաճառված այն գեղեցկության...
Փափուկ մահճի մեջ... Աստղիկի ծոցո՞ւմ...

Ո՛հ, շատ շատ օրեր դեռ պիտի սահեն,
Իրը հայի արևն փռուց կը զարթնի,
Դեռ ամբողջ դարեր պիտի անցանեն,
Երբ աղատություն ծառի պես կը բսնի:

եւ աղատություն... բայց ո՞վ այդ գիտե,
Ներկայի մեջ է գալուցբի հոգին.
Լա՛վ է մեր ներկան,—թո՛ղ պատասխանե
Դատարկաձեռն Հայն տարակուսողին:

Սովորութիւնն է այդ ժառանգական,
Դատարկութենով կյանքը դրոշմել,
Եվ անպատվությամբ լցնելով դրպան,
Մի մի աննշան գերեզման մտնել:

Այսպես են նորա կյանքը հասկանում,
Անբան կենդանուն հավասարվելով.
Նորա կորչում են գիճին անկողնում,
Որպես Սսւթանը յուր պիղծ հարեմով:

Ո՛չ գիրք, ո՛չ ուսում, և ո՛չ կրթութիւն
Չունին նոցա հեղձ հաղորդակցութիւն.
Սորա և գյուտերն լուսավորության,—
Որպես դաշտի մեջ զողանջող մի ձայն:

Բայց բոլոր կյանքը անօգուտ ապրել,
Եվ ոչնչանալ, որպես որդ կամ ցեց,
Եվ այս աշխարհից նախատինք տանել,—
Հա՛յեր, ո՞վ այդպես ձեզ ծանր պատժեց:

Եւշտե՛ց վերջին խոօք, և շեշտե՛ց կրկին,
Ավարտեց զրույց Լեոն ազգասեր,
Ծառ կծու բաներ պատմեց հարստին,
Բայց խուլ և համր էր նորա սկանջներ:

Ճիմում է հարուստն նույնպէս փառավոր,
Նույն ագահությամբ նա երազում է
Մթերել գանձեր միլիոնավոր—
Նորա ի՞նչ բանն է, որ Հայր մերի է:

Նա տողալ գիտե Առյուծի դրան,
Խնդրելով ճնշող կնուտից ապավեն.
Արծաթով գնել գողակից իշխան,
Կաշառող կուրծքին ձգել ժապավեն:

Մեր մեջ սահում է մեծ թշվառութիւն,
Ոչ որ չէր կարող մտածել յուր պէս,
Ոչ որ չէ հայտնում յուր դատողութիւն,
Որ շատեն նորան, ա՛խ, դու սեւերես:

Ի՛նչպէս սիրում եմ, ի՛նչպէս հարգում եմ
Առողջ զրույցներ անկեղծ Լեոնի,
Ի՛նչ ազատությամբ և ի՛նչպէս խոհեմ
Բացատրում է գաղտնիքը սրտի:

Շուայլ հարստին չգիտե խոնկ ծխել,
Անագնիվ գործի ծախելով գրիչ:
Նա ճշմարտության ուխտել է լինել
Պարկեշտ առաքյալ, համեստ քարոզիչ:

Լուս սենեկիս մեջ ձանձրացավ հոգիս,
Արձակ օդի մեջ ճեմել է խնդրում:
Եվ ժամանակ է հանդիստ տալ գրչիս,
Նա արդեն ճշու... ճշու... ո՛չինչ չէ գրում:

Դուք տեսանում եք, որ ոճըս աղբատ,
Չունի ներքին կապ, ներքին քաղցրություն,
Շատ տեղ խորթ դարձված և անհարազատ,
Ներքի՛ր Հայկարան—եռամե՛ծ գիտուն:

Արդեն դպրության արհեստավորի
Շարժվում է գրիչն անսանձ ախտերով —
Խեղճ մարդ. չը գիտե ի՛նչ բանն է բարի,
Ճշմարտության հետ պատերազմելով:

Ճշմարտությունը լույս է կենդանի,
Ոչինչ երեսպաշտ մրող կամ գրող
Նորա ճառագայթ ծածկել չէ կարող, —
Եվ այդ ձի՛ր է մեր անկողնայտելի:

Ներեցե՛ք. գրիչս չէ հպատակում
Խրթին, խորիմաստ բանաստեղծներին.
Նա, բար ձգելով, ականջ չէ դնում
Ճարտասանության պատվիրանքներին:

Թեև երբեմն սիրտըս գրավեց
Խրթին կանոնը խրթին արվեստի,
Բայց դարգանալով խելոս չընդունեց
Հետ ուղարկեցի,—ապերա՛խտ որդի:

Խոստովանում եմ, ճարտասանարար
Չըգիտեմ գրել ևս ոտանավոր.
Դորա համար է, որ շրեղափառ
Պառնասի վերա չունիմ ևս աթուռ:

Թե ոգևորեր ինձ նորա մուգան,
Որպես այլ հայոց տողաչափներին. —
Ո՛հ, այն ժամանակ ո՛րքան դանադան
Ա՛ղբ կը ծախեի օրագրներին,

Հայկից սկսած երկար ու բարակ
Ես կը ճառեի, տմարդի, անտաշ
Րիթմ թխելով, և նույնչափ արագ,
Որպես փուռնչին, յուր տափակ լավաշ:

Տաղեր, առականեր և խենթութեան
Ողբ, կական, երգեր կը կցկցեի,
Եվ այնքան անմիտ, և այնքան դժվար,
Որ ինքըս անգամ չը հասկանայի:

Եվ թարգմանությունը ռուսաթաթար,
Թե հաճելի էր, և Հայ-Չինարեն—
Ձեզ կընծայեի և ե՛ս վատթար.—
Այլ փրկյա զմեզ, հայր մեր, ի շարեն:

Ո՛հ, ի՛նչ հաղթություն, ամբոխը դողով
Ծունըր կը դներ: Ես կը փրվեի
Կորովի գրչով, իմ մե՛ծ հանճարով,
Պղտոր ջուրի մեջ շատ ձո՛ւկ կորսայի:

Ազատ արվեստի վարձկան-դահլճներ,
Ատում եմ հոգով պիղծ պաշտոնը ձեր:
Եվ կը գա մի օր—պըռոզով հարմար,
Որ ձեր հետ հաշվեմ, ձգելու եմ քնար:

Ապականվեցե՛ր և այսօր դոնյա
Դարշ հիշոցներով ոխակալության.
Այդ է ձեր վարձը, մի ևս վարձ կա—
Եվ ճաշակում եք—ջո՛ւրն մոռացության:

Բայց քեզ հանում եմ այս տխուր դասից:
Ո՛վ նոր հայախոս և ազնիվ մշակ,
Քեզ կարող էի անմահ փուշերից
Քաջ մարտիրոսի բուրեղ պսակ:

Քնարիդ լարերն ազատ շարժվում ե՛ն,
Երբ ազատ քո կամը, ազատ քո հոգին.—
Այդպես սոխակներ ներդաշնակում են,
Հեռու վանդակից, թփերի միջին:

Սրտիդ կսկիծը—կսկիծ է ազգի,
Եվ ո՛չ մի դիմակ կեղծավորության,
Գրչիդ վաստակը—մեծություն Հայի,—
Թեև հայասերը են քո դավաճան:

Ո՛վ ազգի անդամ, հավերժ հարգելի,
Թո՛ղ մխիթարե կուրծքիս հառաչանը
Պայծառ ճակատող Հայրենասիրի,
Որի վարձն եղավ ապերախտ զրկանը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ IV ԳԼԽԻ

Հրաշագեղ Գարունը և Ամառը Հայաստանի վիճակագրությունը բնակիչների և նոցա թշվառությունը. հարստահարող իշխանները Ասիայի ստրկությունը. Ձայն վերանորոգության. Լևոն Հույաստանի ավերակների վերաւ նորա ազդողական հարցումները ծերունի Հայաստանի հետ: Լևոնի վիշտը և հայրենասիրական զեղմունքը: Սահակ, Մեսրոպ, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի և Ներսես Լամբրոնացի լսում են նորա մրմունջը և երևում են նորան. նորա հանգիմանում են Լատին Քարոզիչները և Հայ Կղերք. առաջինների պարսավելի վարքը և երկրորդի անհոգությունը: Նոցա ոգելից և չքնաղ ճառը կրոնի մեծությամբսին:—Ակադեմիա պահանջելը Մայր-Եջմիածնում: Լևոն, համոզվելով, որ գործը առավել է բան թե խոսքը, խոստանում է այնուհետև, եթե նորից սիրտ ստանա, նվիրել յուր անձը գործի և մշակության:

Հեղինակի վերջաբանը

ԳԼՈՒԽ IV

Իշխանք զողակից զուրոց, ծառայից համա-
միտ, անընտրով իրաւանց:

Մովսէս Խորենացի:

Հաւատ վանառեալ բնդ սնոսի կենցաղոյս:

Մովսէս Խորենացի:

Италия! Италия! о ты,

Кому судьба наследием несчастным

Дар роковой вручила красоты!

О лучшеб ты была не так прекрасна

Зато сцельна...

(Сов. 1859 թ.)

Գո՛ւ իմ սիրելի, կարո՛ղ ես փորրիկ
Ճաշակել անխռով մարուր բոպեք.
Ստո՛ւյգ չէ, որ դու խոսքս «Հայրենիք»,
Շատ մեծարել ես, բայց ատել—երբե՛ր:

Ո՛վ իմ մտերիմ, ես շատ լավ գիտեմ,
Որ սպասում ես, երբ ես կըսկսեմ,
Հարազատ երկրի վիճակը նկարել,
Եվ ամենայն բան իսկապէս խոսել:

Արդարեւ տեսանք մենք բուն Հայաստան,
Եվ Լեոնի հետ ահա՛ ճեմում եմ...
Բայց ե՛ղբայր, քիտե՛ս, տխո՛ւր տեսարան,
Ես մի խորին ցա՛վ իմ մեջ զգում եմ:

Որպէս ապառաժ ծանր է իմ ցավ,
Նա ներդործում է, որպէս՝ դառն լեղի,
Եվ համարյա կյանքս դադարեցավ,
Որպէս և կյանք անբաղդ աշխարհի:

Ա՛խ, աղո՛թք արա ըո աղգի համար.
Նորա վիճակը նախանձելի չէ.
Նա անպատասխան, որպէս փայտ կամ քար,
Նա լուռ, նա համբը... ա՛խ նա մեռած է...

Ես ման եմ դալի իմ ցավից խեղդված,
Բայց դարանազարդ տեսքը բնության
Փայլում է այստեղ հրաշքով պսակված:—
Գովասանե՞մ քեզ, կանաչ Հայաստան

Զմայլի՛ր, զմայլի՛ր, իմ միա՛կ ընկեր,
Որբա՛ն շքեղ է բնակարանը Հայի,—
Զարմանալի չէ, որ Նախնիքը մեք
Կարծեցին լինել դրախտն Եդեմի

Դիրքն Մոսկվայի քեզ գրավելով,
Այնպէս կարծում ես, այլ երկիր չկա,
Որ կարող էիր սիրել դու հոգով,
Թեք ընկած պայծառ կանաչի վերա

Թե կամիս տեսնել Արարչապետի
Հրաշագեղ գործը ու ճարտարություն,—
Ե՛կ Հայոց աշխարհ. առաջին օրի
Նա կառաւարկե քեզ գեղեցկություն

Ի՛նչ ակնահաճո տեսարաններով
Առատաբաշխած են դաշտավայրեր,
Ի՛նչ ոսկենկար բուսականներով
Խնկահոտոտ են այստեղ հովիտներ

Կախված է գոհարն—ողիւլով խաղողի,
Ծորում է հլուքը սաթի շէթերով,
Եվ սիրուն թռչնակ մի գաղտագողի
Հյուսում է բունը այստեղ մեծ հոգսով:

Փայլում է գեղին-կարմրագեղ ծիրան,
Քողարկված կանաչ թփերի հովով,
Լցվա՛ծ է այստեղ ներդաշնակության
Նոր այդ ավետող կարավի երդով:

Վառվում է շքեղաղ, ոսկեփայլ նուռը,
Որի նեկտարով արձակում է լալն
Թաթար խաների դրախտի դուռը,
Երբ անուշ բուրմամբ ծխվում է կալիան

Հոյակա՛պ աշխարհ. այստեղ վառ սալոր,
Այնտեղ սերկեկ խոնարհած երկիր,
Տերեկ տակից ժպտում է խնձոր,
Մի թուշք ոսկի, մյուսը կարմիր:

Իս կրդ եմ երգում, գոհ է իմ հոգին.
Մեղմ խոխոջում են անհոգ առուններ:
Ինձ նկարում է նոցա ապակին
Վառ այգեստանի քաջառողջ բերքեր:

Եվ ճեղքված դուդման, և շամամ նարինջ,
Եվ ոսկն փշատ, և դեղձը քուրինջ,
Եվ նրկարոն մեղքը Բիշմիշի,
Եվ խոշոր հակինթ քաղցր նաչարաշի:

Հեռու է մահը. ես կյա՛նք եմ շնչում:
Շարժվում են վարդեր կանաչ ոստերով,
Եվ հոտ են բուրում, և խունկ են ծխում,
Չքնաղ տեսարան ինձ ընծայելով:

Թե եվրոպայի բոլոր մեծագնի
Պատրաստած յուզերն և օժանելիք,
Եվ անուշ ջրերն այն ախորժեկի,
Թափելիք այստեղ, այս շնաշխարհիկ

Վարդերի վերա,— ո՛վ, ես չեմ սըտում,
Որ սոցա ամբրոս, սոցա վառ ոգին
Հետք թողելու չէր մի ակնթաթում,
Ինքը բուրվելով կը մտներ ձեր հոգին:

Որպես մի աղջիկ նորարույս կյանքով,
Կը գրավեր նա ձեզ անուշ հոսանքով,
Այն պայծառ աղջիկ, որ շատ կաթոգին,
Ոգեշնչում էր սիրածի կողքին:

Իզո՛ւր է, իզո՛ւր, թե խոսքով հարմար
Ցանկայի նկարել բյուրեղ ջրվեժներ,
Որ, աղամանդյա կապելով կամար,
Սրսկում են այստեղ դալարուն մարդեր:

Բյո՛ւր պտուղների հաջողակ խառնված,
Բյո՛ւր ծաղիկների բյուր գունով հյուսված,
Թե արծակ հովիտ, թե ամայի ձոր—
Եվ ամեն տեղ այդ զարդե՛ր մեղրածոր:

Պատվակա՛ն աշխարհ, ^{էս} շունիմ գրիչ
Որով գովեց բեզ ըո մեծ նկարիչ,—
Այո՛, Փարպեցի, մեծ է ըո լեզուն,
Երբ Այրարատի տեսար մեծութուն՝

Ո՛վ վերին Աստված, դու պարզեւի ես
Առատ ձեռնեցով այսքան բարոյթուն,
Բայց ինչո՞ւ, Անհաս, դու խնայել, Կ
Պարզեւի սոցա և ազատութուն

Ինչո՞ւ ամեն թուփ, թեև խիտ դալար,
Դողում է կարծես, ոտնի ձեռից,
Խեղճիկ, ծածկվել է նորա ոսկե դար,
Խեղճի՛կ, դողում է նա արտասուրից:

Հաղիվ թե ծաղկած այստեղ մանկութեւն,
Խարշամած, տված է Թուրքի սրին,
Տաք գիակներից թափում է արյուն,—
Թուրքը երգում է նոր վրեժ Հային:

Քաղաքացու կյանք, այնքա՛ն հարկավոր
Մեծակշիռ գործի և զրադմունքի,
Երկյուղի տակ է. նա ամենայն օր
Հնդդիմ վտանգին պետք է զինվորվի:

Թույլ է օրենքը, գրեթե վերացած
Հովանավոր չէ գույքին բնակչի.
Ինքը հովիվը սպառազինած
Պատասպարում է հոտը ոչխարի:

Մերկ ապառաժի վերա նա նստած,
Հնչում է թութակ տխուր եղանակ,
Թե ինչպե՛ս կնոջ, զեռ նոր հարսնացած,
Տարավ գերության մի Թուրք ավազակ:

Մատաղ երեխայը, ձեռքը պարզելով,
Ծշուժ են անդոր. ամեղ հա՛ց տուր, հա՛յրիկը,
Հայրը, աչքերը երկինք ուղղելով,
Գոչում է. Աստվա՛ծ, ա՛ն կյանքս դժբախտիկ:

• Ղաղար Փարպեցի, սա մանրամասն նկարից Արարատ նահանգի արգա-
վանդությունը, որ շատ աղճատված հասել է մեր ձեռք:

Այնտե՛ղ, Ողորմա՛ծ, ոճիս օթեան.
Կը հանգչի մարմինս. տաք արտասուքով,
Կերգեմ սուրբ Անվանդ, և այս տրտմության
Հովիտը կթողնեմ, ո՛ւր լի է վշով:

Ուր իմ հարազատք մեռնում են սովից.—
(Ո՛հ, ի՛նչ կրակ է ծնողի համար).
Մա՛յր մեր Մարիամ, Աղալնի անբիծ,
Ա՛ն սրտիս կսկիծ և Միածնիդ տա՛ր:

Խղճալի՛ աշխարհ, անճար, չքավոր,
Հեծում է, կարոտ մի կտոր հացի.
Քրտինք ճակատին, շարշարված, անզոր
Տանում է հարված վատ բռնավորի:

Քաղավարում է բարբարոսութուն,
Եվ մեծ երկյուղ է ցերեկով շրջել.
Ո՛չ սրտի դուք, ո՛չ կարեկցութուն
Կարո՛ղ չէ՛ կյանքըդ երաշխավորել:

Այս Ասիան է, կրոնը Մահմեաի
Սքնուցանում է սլաւապաշտ գայլեր,
Որ խմեն արյունը քրիստոնեի.
(Նորա կստանան մատղաշ հուրիներ):

Այս Ասիան է. իրավունք մարդի
Ուր տակ ձգված և վիրավորված.
Նորա իշխողը—խավարը բանտի,
Նա մեռելությամբ միշտ դատաւարոված:

Այստեղ Մեծավորն քայլում է ազատ
Հպատակների սրտերի վերա,
Քշվա՛ն ժողովուրդ, խոնարհած ճակատ,
Սպասավոր է հաճույքին նոռա:

Անհաս է ձայնը մարդասիրության
Կեղտի մեջ սքնած հին Ասիային,
Մուտք չունի նշույլ լուսավորության,
Եվ Եվրոպայի անանց է հոգին:

Շաչում են դեներեր,—ընկնում են զոհեր,
Մա՛հ է ընթանում թևերը բացած.
Հառողն անպակաս... արճճն զնդակներ
Փայլատակում են օդի մեջ վառված:

Ո՞ւր է օրենքի դատակնիքը:
Իմացե՛ք, այստեղ օրենքն էր չըկան.
Եվ կաշառված է իշխանի կուրծք.
Թեև մեծ պատիվ չէ այդ տերության:

Բարօրությունը հասարակ ազգի,
Եվ վավերականն ապահովության, —
Վերին նրպատական այս պետք է լինի,
Տապանակ Ուխտին, — մե՛ծ դաշնակցությամբ

Թե ժողովուրդը հանձնեց մեզ յուր կյանք,
Յուր սուրբ իրավունք, յուր կամք ու հավատ, —
Ո՛հ, ի՛նչ աւ գործ էր, և ի՛նչ ժանտ դրժանք,
Թե չըպահանջեց այդ ուխտն անարատ:

Այդտեղ պիտո էր իսկույն կրակվեր
Մի սարսափելի ռեակցիոն...
Այդտեղ մեղավորն պետք է խորտակվեր,
Որ նա ձեռնարկեց գործ մի անկանոն:

Այդտեղ ժողովուրդն է այն սուրբ Աստված,
Որի արարքին չըկա մի բողոք.
Նա պահանջում է կյանքը, պահ տըված,
Եվ այդ ուրանալ չէ կարող ո՛չ որ:

(X) Ուրե՛մքն թրհր, ուրե՛մքն սրեր,
Թո՛ղ հանդիսանան այստեղ դատավոր,
Թո՛ղ թափվին անպարտ արյան առուներ.
Դա անմա՛հ գործի է ավետավոր:

Բայց, ո՛վ Ասիա, ի՛նչ է ըո համար
Այս ազատության կենդանի քարոզ.
Մեռած եք, ազգեր, և ձեզ բռնաբար
Հարստահարում է թշնամի՛ն գոռոզ:

Այս վիճակի մեջ է այժմ Հայաստան.
Այսպես տեսնում է ցանկալի աշխարհ
Ձեզ ծանոթ լինոն: Նա թափառական
Ուղղում է այս դեհ, այն դեհ ճանապարհ:

Վաստակած է նա, քրտինք կրեսին.
Ո՛հ, ի՛նչ ցուրտ քրտինք առանց ջերմության.
Դարձնում է կրեսն անբաղդ աշխարհի՛ն,
Թափում է առատ ծով կարեկցության:

Ենչեց փոթորիկ, — օտար ալիքներ
Եկան, խեղդեցին քո էջանքի տապան,
Քանի սփռելի՛, հարազատ հույսեր
Փլատակվեցան և անդարձ կորան:

Այստեղ Հայի կյանք... չըկա Հայի կյանք,
Այլ, կա մի կապանք, մի անվի՛րջ կապանք...
Ո՛չ լույս, ոչ ծաղիկ մի կենդանութ՛յան...
Ցավեցե՛ր, մարդիկ, ցավի՛ր, Հայաստան:

Այստեղ ձգվում է, կանաչից զրկված,
Մեծ անապատը թանձրը խավարի,
Ուր շեն զաղարում մահվան աղմուկից
Սև ազդավները գունաթափ կյանքի:

Փակում եմ աչքերս... ո՛վ տխուր հանդես...
Եվ ահա՛ ցնորք... հազար մի տեսակ
Կիտվում են մի մի սկանների պես:
Ահա՛, նոր երկիր... նոր հրապարակ...

Տաճարք, քաղաքներ ավեր ու կործան,
Ցանուցի՛ր նշխարք հոյակապութ՛յան,
Եվ Ռուբենյան ջարդված գայիմոն...
Սորա կազմում են մի տրտում թանրոն:

Եվ տեսնում եմ, տեսողեստ մարդիկ
Մոտենում են ինձ, վառած ջահերով:
Նոցա բերանից տխուր մեղեդիք
Հնչում են թաղման վերջին հրաժեշտով...

Այդ ոգիզվյալց որդիք հնութ՛յան,
Որոնք լուրյանց կյանքն ազնիվ վաստակով
Զոհեցին ազգին և տաժանական
Աշխատութենից մեռան անխոռով:

Թե օր, թե գիշե՛ր գործի պարապած,
Դորա հասկացան խորհուրդը կյանքի,
Որպես քաջ մըշակ, գրիչ ձեռն արած,
Պատրաստեցին կյանքն հարազատ ազգի:

Միրով սիրեցին անգին հայրենիք,
Եվ հայի անուն շատ մեծարեցին,
Մինչև մեր թախիժ և դառն մեղեդիք
Գերեզմանների խորքից լսեցին:

Շնչեց փոթորիկ, — օտար ալիքներ
Սկան, խեղդեցին քո կ'անքի տապան,
Քանի ս'իռելի՛, հարազատ հույսեր
Փլատակվեցան և անդարձ կորան:

Այստեղ Հայի կյանք... չըկա Հայի կյանք,
Այլ, կա մի կապանք, մի անվի՛րջ կապանք...
Ո՛չ լույս, ոչ ծաղիկ մի կենդանության...
Ցավեցե՛ք, մարդիկ, ցավի՛ր, Հայաստան:

Այստեղ ձգվում է, կանաչից զբկված,
Մեծ անապատը Թանձըր խավարի,
Ուր շեն զաղարում մահվան աղմուկից
Սև ազդավները դունաթափ կյանքի:

Փակում եմ աչքերս... ո՛վ տխուր հանդես...
Եվ ահա՛ ցնորք... հազար մի տեսակ
Կիտվում են մի մի սկաների պես:
Ահա՛, նոր երկիր... նոր հրապարակ...

Տաճարք, քաղաքներ ավեր ու կործան,
Ցանուցի՛ր նշխարք հույսկապության,
Եվ Ռուբենյան ջարդված դայիսոն...
Սորա կազմում են մի տրտում թափոն:

Եվ տեսնում եմ, սեաղգեստ մարդիկ
Մոտենում են ինձ, վառած ջահերով:
Նոցա բերանից տխուր մեղեդիք
Հնչում են թաղման վերջին հրաժեշտով...

Այդ ոգիզվյաց որդիք հնության,
Որոնք լուրջանց կյանքն ազնիվ վաստակով
Զոհեցին ազգին և տաժանական
Աշխատութենից մեռան անխոռվ:

Թե օր, թե գիշի՛ր գործի պարապած,
Դորա հասկացան խորհուրդը կյանքի,
Որպես քաջ մըշակ, գրիշ ձեռն արած,
Պատրաստեցին կյանքն հարազատ ազգի:

Սիրով սիրեցին անդին հայրենիք,
Եվ հայի անուն շատ մեծարեցին,
Մինչև մեր թախիժ և դառն մեղեդիք
Գերեզմանների խորքից լսեցին:

Մինն այդ Մերերից, առավել՝ տխուր,
Մի ազգու, հզոր, ազնիվ աչքերով,
Բռնում է ձեռիցս, և, որպես մի սուր,
Խոցում է սիրտը կծու խոսքերով:

Եվ հառաչում է, որպես փոթորիկ,—
Եվ մի հեծեծա՜նք այնքան ցավագին.
Նա պարսավում է անարժան որդիք,
Որքան մեծ կորուստ տվեցին ազգին:

Նա պարսավում է Հոռոմ արեղյան,
Որ պատառեցին հոտը Քրիստոսի,
Որ աղմբեցին սիրտ ժողովրդյան,
Խավար ածելով անընդդիմելի:

Նա պարսավում է և ուրիշ բաներ,
Եվ ուրիշ մարդիկ, և շատ արատներ...
Բայց, որ ընդհանուր չըծագի հերձված,
Թո՛ղ այս իմանա ծածկագետ Աստված:

Եվ ահա և ա՛յլը միավորեցան.
Իսահակ, Մեսրոպ, Մեծ-Ներսես, Ղազար,
Եվ աղատախոհ Ներսես Լամբրոնյան,
Կարծես, հընչեցին մեղ անմահ մի ճառ:

Մի մեծ գաղափար և մի մեծ հանճար
Այդ խոսքերի մեջ բացահայտեցավ.
Թեև չը դիտեմ կըրկնել ես հարմար,
Բայց այսպես ին՝ մեջ տըրավորվեցավ:

Եկըղե՛ր, մի՛թե ձեզ մի սև պարսավանք
Հասանելու չէ սեպհականութուն.
Ինչո՞ւ թըշնամուն հայրենի պարծանք
Մախեց ձեր եղևոն ազգադժուրյուն:

Կղե՛ր, ի՞նչ անուն ձեր գործի համար
Կարո՞ղ են ձեզ տալ գալոց թռռերը.
Ո՛չ անփառունակ ամոթ դարեց դար
Նըշավակելու են ձեր օրերը,

Կղերիկոսի սաղմոսերգութուն
Փոխանակել է քուրթյան կանչուն.
Մեղքի վարագույր, սփռած վարդերով,
Մածկել է նոցա ախտոտ թևերով:

Կղե՛ր, ո՛վ Կղեր, դուք ավեր աղդին
Բերում եք միայն և ո՛չ փրկութիւն,
Եվ ուրախ է ձեր մեղավոր հոգին,
Երբ պատարագ է և մեծ բաղմութիւն:

— Մոմե՛ր տնկեցե՛ք. այնտեղ փառաձև
Կախած են պատկեր Հրաշագործներին—
— Իմաստակութիւն. Աստուծո առջև
Ընդունելի չէ զոհն խավարյալի:

Խաչամարույր բերե՛ք, և անդին դռնձեր
Կը պատրաստե ձեզ օրն ավետաբեր.
— Գո՛րծ քրեական,— և երեք շանթով
Գոռում է երկինք, բայց դուք անվերդո՞ւմ:

Պղծեցե՛ք առատ, սակայն նույն չափով
Մեղա՛ ասացե՛ք, և ձեզ փրկութիւն.
— Մեղսապա՛րտ դրժանք,— և ոտով գլխով
Կը ձգե անդունդ ձեզ արդարութիւն:

Եվ ո՞ւր տեղից այդ հեթանոսութիւն,
Ո՞ր դժոխք դորանց ձեզ ավանդեցին,
Ա՛յդ է վերհամբարձ Քրիստոնեութիւն,
Ա՛յդ ձեզ ավանդեց Որդին Միածին:

Կղե՛ր, ո՞ւր է ձեր անբողոքու պաշտոն,
Ո՞ւր ծիրանածին Քրիստոնեութիւն.
Ընչասեր մարդի՛կ, դուք չունիք կրոն,
Մե՛ս է ձեր հավատ—պտուղ կուրութիւն:

Կրոնը ծե՛ս չէ, և ո՛չ կույր հավատ.
Նա թշնամի է ամեն կուրութիւն,
Կրոնը սեր է, հոգի անարատ,
Թե մենք շինեինք մի նյութ դիտութիւն:

Կրոնը կյանք է ամբողջ մարդկութիւն,
Որ միշտ ձգտում է դեպի անվախճան,
Դեպ այն էութիւն անսահմանափակ,
Որին կոչում ենք Աստված միայնակ:

Նա իմ հոգու մեջ պետք է գտանե
Մի անխռով կյանք և խաղաղական.
Այդտեղ բռնավորն նույնքան անզոր է,
Թե փականք դնիր իմ ազատութիւն:

Ո՛վ աստվածաբան, ուրեմն դարձիր
Պարզ երկնքի տակ ճշմարիտ կրօնի,
Բա՛ց սըրտիդ դուռը, և նոր օդ շնչիր.
Քո մեջ կրծի մի առողջ հոգի»:

Ասացին նորա և անհետացան,—
Դյուքող երազից ես սթափեցա.
Հիշեցի խոսքերն այն անմահական,
Նո՛ր կրոն գգացի, այլապես ուսա:

Քանի ծաղկած է մեր մտավոր կյանք,
Նույնչափ և սերտ է մեր սերն դեպ Աստված:
Նույնչափ բարեպաշտ հոգու աղաչանք
Տալիս ենք նորան մենք համեստացած:

Բարձրացի՛ր հոգով դու կրոնուսույց,
Քեզ շրջապատող խավարից մոլար,
Մեծ Զորությունն այն աշխարհականույց
Քննելով/ըննի՛ր դու հայանարարառ:

Եվ այն ժամանակ դու կըճանաչես
Ընդհանուր կարգը բոլոր բնության,
Եվ երբեք խղճիդ մեղանշելու չես—
Այսպիս թո՛ղ լինի այժմ Աստվածաբան:

Վարդապետ, չկա հակառակություն
Դիտության մեջը և սուրբ կրոնի.
Դորա են մշակն այն ամենարթուն,
Որ բարվորում են ներքին կյանք մարդի»:

Դոցանով միայն թագավորություն
Կարող է մնալ անխախտ հավիտյան,
Ըստ որում մարդուս ընշասիրություն
Հերքում է ազատ կրոնը սրբազան:

Եվ այն ժամանակ ոչ որ չէ ասում,
Թե պետք է խիղճըդ լսեր ծեսերին.
Սրտիդ մեջ մարտը կրոնն ես ըզգում,
Եվ դո՛ւ ես ողնիվ Աստուծո որդին:

Սրտակից Սերը, կրոնի հոգին,
Շաղկապում է մեզ, որպիս հաշտ եղբայր,
Բայց այն սնտուի Հավատն արտափին
Խախտում է այդ կապ, այդ հոգու տաճար»:

Եվ այդ տեսնում ենք մենք մեր օրերով—
Մարդիկ միմյանց դաշեր ձևացած,
Այլ մտածողին դարան գործելով
Պզծում են դորա սուրբ սիրո Աստված:

Ծշմարիտն ասեմ, այդ պարոնները
Զը գիտեն պաշտել և ոչ մի Աստված,
Դորա պաշտում են յուրյանց ախտերը,
Եվ չունին ոչինչ սե՛ր հասարակաց:

Ո՞ր Կրոնն է լավ և մ՛րբան բարի
Պատրաստում է նա հասարակության.
Ա՛րդյոք ա՛յն, որ երկճգ առանց երկյուղի
Թողում է պաշտել Աստվածն անվախճան,

Որ ողատապես քո հոգու վիճակ
Բարեկարգում է և կյանք մարդկության,
Որ ողարկում է յուր սո՛ւրբ արեղակ
Բոլոր դավանող ազգին բանական:—

Թե՛ այն Կրոնը, որ անհաշտ ձևով
Սփռում է հերձված և քակտիչ սերմեր,
Զար նպատակի գործի դառնալով,
Գրգռում է մեղ, ճնշում խիղճը մեր:

Ա՛յն Կրոնն արդյոք, որ թափեց այնքան
Արյան առուններ և խեղդեց մարդիկ,
Հղացավ յուր մեջ սաղմն ատելության,
Որ մեղ գիշատիչ առնե թշնամիք:

Սուրբ եկեղեցու Սեղան սրբության,
Կարծես փոխվել է բեմ թատրոնական.
Նշդտեղ աչքըդ է միայն շրճըդում,
Բայց, քրի՛ստոնյա, սիրող ի՞նչ է զգում:

Տեսե՛ք, բազմեցավ Քարոզիչն ահա՛.
Ա՛րդյոք, կամի՞ նա մեղ ուտեցանել,
Որպես Քրիստոս նեղանի վերա,
Եվ մեր սրտերը հեղությամբ լցնել:

Արդյո՞ք ճառի մեջ պիտո՞ է փաշլի
Ամենագրկող սիրո մեծություն,
Եվ կյանքի կուրքը չը պիտի պաշտե,
Որ հանգիստանար Քրիստոնեություն:

Սակայն, ի՞նչ է միտքդ, ո՛վ դու Հոնտոր,
Ի՞նչ պիտի տա մեզ քո երկար քարոզ,—
Այդ հայտնի է բեզ, ով Աստված հղոր.
Այդ սնոտի ախտ և դործ է գոռո՛ղ:

Բե Հայերի մեջ Կրօնը ծաղկած էր,
Մենք տասնիններորդ լուսավոր դարին
Տեսնելու չէինք վատ Միսիոներներ,
Որ Հայի խիղճը բռնաբարեին:

Բե Հայերի մեջ Կրօնը ծաղկած էր,
Որպես գիտության այդի պտղաբեր,—
Գո՛րծ պիտի դործեի Հայոց արեղան,
Եվ ո՛չ սերմաներ որո՞մ չարության:

ԶԷ՛, մեզ պիտո են ուսումնարաններ.
Այլ հնար չըկա սույա փրկության,
Ազգային դպրոցք և պանսիոններ
Կը ծածկեն այդ ցեխ, այդ հոգու զնդան:

Ուղիղ վարժապետ, ուղիղ մտածող,
Դաստիարակի՛չ մանուկ սերբնդի
Ազգի պիտույքը հոր պէս նոգացող—
Հառաջ բան դպրոցն ա՛յդ պետք է լինի:

Ուսո՛ւմ և ուսո՛ւմ մեզ հարկավոր է,
Ուսումը լինի թո՛ղ մեր թագավոր,
Ուսումը Հային թո՛ղ բուսուցանե
Մի բարի վիճակ և կյանք փառավոր:

Ակադեմիա հողեր Դժանքի,
Մի մեծ ասպարեզ, մի վերին Սիոն,
Որ արձակ բացվեր դռներն երկնքի,
Քրիստոնեության փայլե՛ր հորիզոն:

Ակադեմիա՛ Մայր-Էջմիածնում,
Նախագահ Վանքի գավթին ու դրան,
Ուր ե՛րբ է գալի այս ներկա օրում
Ընշասեր արյուն, ախտեր անարժան:

Քանի դար անցավ, և մինչև այսօր
Չունինք մենք դպրոց—այդ բանն առաջին.
Գումար կազմեցավ շատ նշանավոր,
Նորան սուրբ Հայրերն անպտուղ արեցին:

Խեղճ ժողովուրդը յուր հետին լուսան
Բերեց Աստուծո, դանձանակ ձրեց,
Հողեր ուսում շտկեցին նորան,
Նա չըմտածեց և չք բողոքեց:

Հասավ ժամանակ—մենք բողոքում ենք,
Մենք ազգի անդամ և երեսփոխան,
Ակադեմիա մենք պահանջում ենք,
Պահանջում է ազգ, թեև կիսաձայն...

Եվ այդ կարելի, և ո՛չ երազ այդ,
Միայն պիտո էր խնամք և վստահ,
Կղե՛ր, ո՛ւմ ես դու լարում որոգայթ,
Կղե՛ր, քո տունը կործա՛ն, փլատա՛կ:

Ո՛վ անբաղդ կեռն, ախարան շրջեցի,
Ի՛նչ օգուտ կամ դործ հառաջ բերեցի:
Ո՛վ Հայ, քո ցավով արդեն մաշեցա,
Ոչինչ փրկություն ցավիդ չը տեսա:

Բայց իբրավի է. ոչինչ անապատ
Չէ կարող բերել պտուղ անարատ.
Հառաջ պիտո է նորան բարվորել,
Եվ ապա պոստ հունձի սպասել:

Որբան ցանկի ես, նույնքան կը հնձես.
Այս մի օրենք է համաշխարհական.
Զո՛ւր է, ցամա՛ք է Հայի ասպարեղ,
Եվ դեռ չի ծաղկել Մառք գիտության:

Ուսման սերն է, որ մեզ մշակում է
Մտավոր դաշտը հուզու անդաստան.
Եվ առանց ուսման մեր կյանքը նույնն է
Թե անշարժությամբ կապված դերեղման:

Ուրեմբն ուսի՛ր, ուրեմն մտածի՛ր,
Քննի՛ր խնդիրքդ խորին հայացքով.
Իրական կյանքը խմաստասիրի՛ր,
Ասածդ հաստատի՛ր հաղար փորձերով:

Մեծ օգուտ ունիս և մեծ հետեանք,
Եթե ասածիդ գործը հառաջ է.
Գո՛րծ ախուհեան, զո՛րծ և աշխատանք,
Ասածըդ գործը թո՛ղ վարձատրես:

Սա շատ խոսեցի, բայց բիշ գործեցի,
Գուցե խոսքերըս ունայն գնացին:
Աստված տա, որ սիրտս նոր հույսով լցվի:
Այդ օրից կյանքս կըստամ ես գործին:

Առատ է հունձը լուսավորության,
Բայց մենք մշակներ չունինք հնձելու,
Կրթության գանձով լի է Եվրոպան—
Գա'նձըդ մեզ պետք է առնել ձեռնառու:

Ա'ղգ իմ, ո'ղջ մնաս,—և ես կաղոթեմ,
Որ ըո բաղրեկներ քեզ հարուցանեն.
Սա Մեծ փրկության Զատիկը կը տոնեմ,
Երբ Հայերն ազա'տ... մի օր ազա'տ են:

Եվ ահա' Լեոն, ի'մ ընթերցողներ,
Վերջ գրեց արդեն ծանր արկածքին.
Նորա սիրտն լցվեց դառն մտածմունքներ,
Որ նա շկարաց Թավալի Զարին:

Բայց ձգած է սերմ, թող ծլե'ն, ծաղկեն
Այդ գաղափարը հոյակապ գործի,
Թո'ղ հային մի նոր կյանք առաջարկեն,
Այդ կյանքի հունձը թո'ղ առատ լինի:

Նա ձեզ թողնում է երկար միջոցով,
Այո', շատ երկար... բայց ո'չ հավիտյան.
Մեկնեցե'ք ձեր ձեռն Լեոնին սիրով,
Ցանկացե'ք նորան օրեր հանգստյան:

Թեև խանգարեց նա ձեր հանգիստը,
Բայց այդ խանգարումն չէր թշնամական.
Նա ցույց տվեց ձեզ յուր սրտի վիշտը,
Կամեցավ Հայիդ լույս պայծառության:

Նա չը գովեց ձեզ, և այդ կարող չէր.
Լավը միշտ լավ է, ասում էր Լեոն.
Յրվեցե'ք խավառն, որ լույս ձեզ ծագեւ,
Այսպես քո'ղ լինի ձեւ կյանքի կառն:

Երբեր չը զգացի այնքան տրամոթյուն,
Երբ Լեոնի հետ ես բաժանվեցա...
Ա'հ, մի կապարյա ճնշող ծանրություն
Եկավ և նստեց իմ կուրծքի վերա:

Ես Լևոնի հետ ճանապարհ գնալով
Իմացա, որ Կյանքն չէ մի զբոսանք.
Այլ պատերազմ է լի փորձությունով,
Ուր նախառակի բաժինն է զրկանք:

Ես սովորեցա ուղիղ մտածել,
Հայտնապես ազգիս արատքը գրել,
Եվ գովասանքից սաստիկ վախելով,
Ուսա առաջին փշրել հարվածով:

Ես արհամարհել գեղեցիկ ուսա
Նոցա, որ գիտեն երկդիմի լինել,
Խիղճը դնելով արծաթի վերա,
Լկտի սատանան—նրեշաակ անվանել:

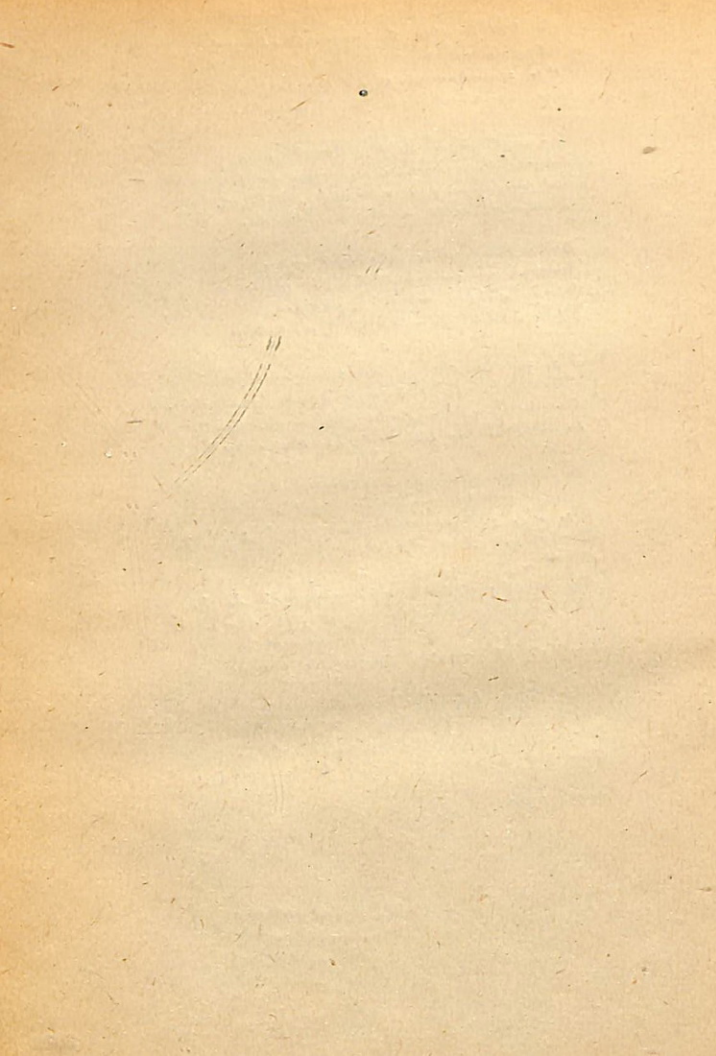
Ո՛չ տխուր ցնորքը պատվասիրության
Շարժառիթ էր ինձ այս գործ ձեռնարկել,
Ո՛չ անմիտ խոսքերն ինքնագովության,
Ինչպես սովոր են հիմարք կակազել:

Կամ ձգտողություն մի նախատելի,
Որին հավան է օներես հողին.
Ո՛չ, ո՛չ, չեմ սրտում—կախադա՛ն չարին.
Միբելի՛ք, ախտ չէր այս փառամուրի:

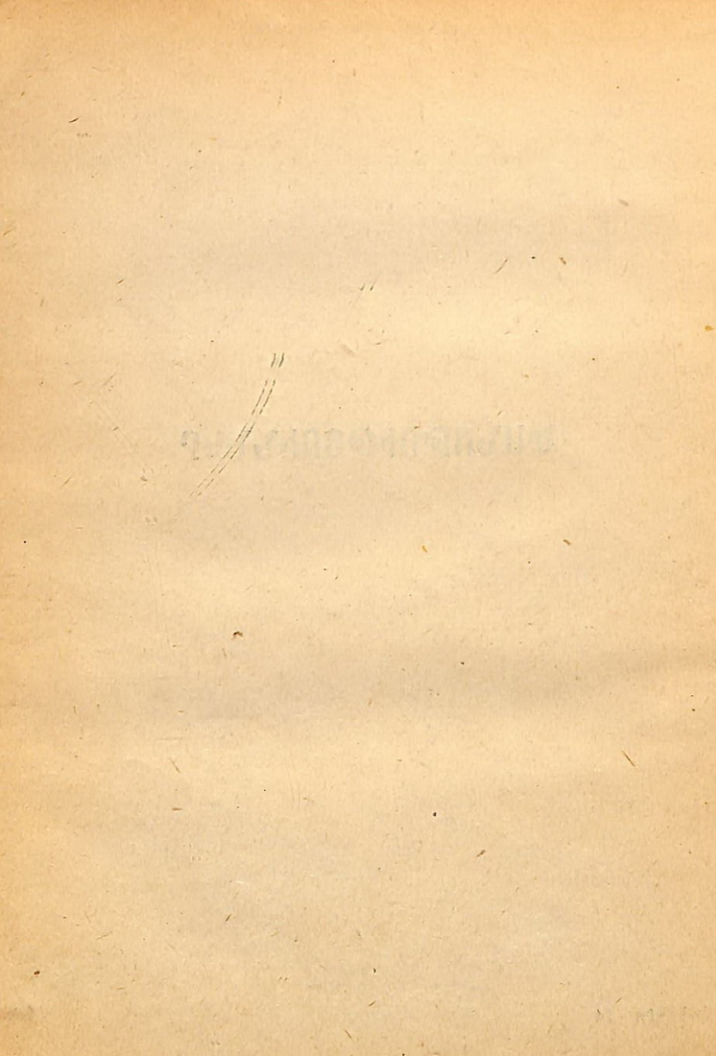
Այլ ազգիս վիճակ, տխուր բաղդն Հայի,
(Եվ այստեղ խիղճըս ունիմ ինձ վկա).
Գրգռեց գործս այս—և ողջունեցի—
Ների՛ր, քնթերցո՛ղ, ես ափին հասա:

Ափի վերա եմ, Մա՛նուկ նորածին,
Բարի՛ ճանապարհ, ժա՛մ է թոթովիլ,
Կեցցե՛ Ազգասերն: Ողջո՛ւյն Ոսոխին.
Մեզ խաղաղ հողով հա՛րկ է հրաժարվել:

1864 թվին.

ԺԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԵՐ

I

Սմբատ Շահազիզյանի թողած գեղարվեստական երկերի ամբողջ ժառանգությունն ամփոփված է իր իսկ ձեռքով տպագրված երեք գրքույկի՝ «Ազատության ժամեր»-ի, «Լեռնի վշտի» և «Հոբելյանի տարեդարձ»-ի մեջ: Առաջինի մեջ ամփոփված են նրա պատանեկական-աշակերտական գրվածքները, երկրորդի մեջ՝ նրա արքուն հասակի և երրորդի մեջ՝ նրա վերջին շրջանի սակավաթիվ գրվածքները:

Շահազիզյանը սկսել է գրել դեռ աշակերտության օրերին Լազարյան Ճեմարանում, երբ հինգերորդ և վեցերորդ դասարանների աշակերտ էր՝ 18—19 տարեկան մի պատանի,—գրել է միաժամանակ գրաբար և աշխարհաբար: Երկու տարվա ընթացքում, մինչև 1860 թիվը, նրա ձեռքին հավաքվում են բավականաչափ աշխարհաբար և գրաբար ոտանավորներ: Գրաբարներն ամփոփելով մի հատորիկի մեջ, իսկ աշխարհաբարները՝ մյուսի, պատրաստում է տպագրության: Բայց, անակնկալ նրա աշակերտական նստարանի արկղից անհայտանում է գրաբարի հատորիկը, և նա ստիպված է լինում առաջ հրատարակել երկրորդ հատորը, իսկ առաջին հատորիկի հրատարակությունը հետաձգել մինչև դրա գտնվելը, որի մասին նա հայտարարություն է արել տպագրված հատորիկի մեջ. «Առաջին հատորը (որ գրոց լեզվով է), եթե կհաջողի մի քանի ժամանակից դուրս կգա»: Այդ հաջողությունը սակայն չի լինում, և հատորիկն էլ բնականապես լույս աշխարհ չի տեսնում: Թե ի՞նչպես է եղել և ո՞վ կարող էր առած լինել, բանաստեղծն ինքն էլ հաստատ չգիտեր: Միայն ենթադրաբար մի աշակերտի անուն էր տալիս (Գարսոյանի), որ կարող էր առած ու ոչնչացրած լինել, որպեսզի լույս չտեսնի հատորիկը, որի մեջ եղել էր և մի երգիծական ոտանավոր նրա մասին: Աշխարհաբար հատորիկը տպագրվել է Լազարյան Ճեմարանի տպարանում 1860 թվին, հետևյալ խորագրով. «Ազատության ժամեր, Սմբատ Շահազիզյանց աշակերտի, վեցերորդ դասատան Լազարյանց Ճեմարանի արևելյան լեզվաց (հատոր երկրորդ)»:

Գրքույկը պարունակում է 15 աշխարհաբար «Ձանազան ոտանավորներ», 19 «Ռոմանսներ», որոնք գրված են 1857, 1858, 1859 և 1860 թվերին, և գրաբար «8 ոտանավոր» և մի արձակ «Ամարնային տեսարան» խորագրով նկարագրություն: Սրանցից զատ, նա ունի նաև երեք գրաբար ոտանավոր—«Աբարա-

«այան դաշտ», «Սոխակ Ողբերգակ» և «Անտաքեր աղանի», որոնք տպագրված են 1859 թվին «Ճոսարաղի» Բ և ԺԲ տետրակներում: Դրանք գրված են 1857—1858 թվերին, որովհետև առաջինի տակ կա ստորագրություն. «Շարադրեաց Եմբատ Սիմեոնեան Շահադիդեանց Աշտարակեցի, աշակերտ և դասատան Լազարեան ձեմարանի», ասել է թե 1857 թվին, որովհետև հենց այդ թվին, որքան մենք գիտենք, նա եղել է ձեմարանի հինգերորդ դասարանի աշակերտ: Մյուս երկուքը տպագրված են միևնույն տետրակում իրար հետևից և առաջինի տակ կա նույն ստորագրությունը. «Մեբատ Սիմեոնեան Շահադիդեանց, աշակերտ Լազարեան ձեմարանի ի վեցերորդ դասատան», ուրեմն, գրված են հաջորդ 1858 թվին:

Շահադիդյանի «Ազատության ժամերի» բովանդակությունը կազմող աշխարհաբար և գրարար ոտանավորները և «Ամարնային տեսարան» արձակ նկարագրությունը, աշակերտական՝ գրչի պարզ, անպաճույճ և անսեթեթ գործեր են՝ ոտանավորներից մի քանիսը երգեր են՝ մեկը «Մայր Արարի ավերով»-ի կղանակով, մյուսը՝ Պուշկինի «В старину жилали деды» եղանակով, մի երրորդը Պուշկինի «Кубок янтарный» երգի եղանակով, մի չորրորդը դարձյալ Պուշկինի «Гляжу как безумный на черную палъ» երգի եղանակով, և այլն. մի քանիսն էլ սովորական ձևեր են, նվիրված իր ընկերներին—համալսարանի ուսանող աշտարակցի Կ. Սաղոմյանին, ձեմատանի վեցերորդ դասարանի աշակերտ Կ. Արզանգուլյանին, Ս. Մեհրաբյանին, Մ. Սաղաթյանին, Գ. Տեղ-Մարտիրոսյանցին, Ն. Փուղինյանին, վեցերորդ դասարանի իր ընկերներին, իր ծննդավայր Աշտարակին, երբորը՝ Հովակիմ Շահադիդյանին և այլն: Դրանք գրված են կամ Պուշկինի, կամ Ռ. Պատկանյանի ազգեցությունը, նրանց նմանողությամբ ու մոտիվներով: Գալուստ Տեղ-Մարտիրոսյանցին, որ լավ ձայն է ունեցել և սիրել է երգել, նա, օրինակի համար, նվիրել է «հնգրեմ վեր կացեր» երգը, որ իր եղանակով հիշեցնում է Պուշկինի «Кубок»-ը, իսկ մոտիվով, բովանդակությամբ և՛ «Кубок»-ը, և՛ Ռ. Պատկանյանի «Հայոց դինին», և՛ ուսանողական լատիներեն «Gaudeamus»-ը:

Բանաստեղծության տալըն ընդհանրապես պակասում է այդ ոտանավորների մեջ. իսկական բանաստեղծական բեկորները դրանց մեջ այնքան քիչ են, որ կարելի է համեմատական նմանությամբ ասել, որ սրանք, այդ իսկական բանաստեղծական փշրանքները, շաղ են տրված ամբողջի մեջ, ինչպես վարդն ու մանուկը, շուշանն ու մեխակը դաշտի բազմաթիվ անհոտ ու տոգույն ծաղիկների մեջ, կամ ինչպես սակու փայլուն հատիկներն ավաղակույտերի մեջ: Դրանց մեջ բանաստեղծական տարրի պակասելու հետևանքով, բնականապես պակասում են և կրակը, ջերմությունը, կենդանությունը,—բայց այստեղ ու այնտեղ երևում են թույլ առկայծումներ, որոնցից հետագայում պիտի դոյանար հեղինակի մեջ իսկական ստեղծագործական կրակը և բորբոքվեր բանաստեղծության բուն խառուկը:

Համեմատաբար ավելի հաջող են նրա մի քանի ոտանաները, որոնք թեև չաղկացած են առանձին-առանձին կտորներից, բայց իրենց բովանդակությամբ և գործող անձերի նույնությամբ կազմում են մի ամբողջություն: Եվ այդ համեմատական հաջողությունը հասկանալի է, որովհետև ոտանաների այդ ամբողջությունը հեղինակի պատանեկության և վաղ երիտասարդության սիրտ-պատմությունն է, նրա սիրավեպը—Մեբատի և Աննայի սիրավեպը: Առաջին սի-

է, պատմիրած լինելով հոգեվարքի ժամանակ իր կրթին դնել նրա վերջին նա-
մակը, որ հեշտ ու թեթև ավանդե հոգին:

Զարմանալի ընկերասեր, ընտանեւոր և ծնողասեր մարդ է եղել այդ Հովա-
կիմը: Նրա դուռը միշտ բաց է եղել իր ընկերների առաջ, և Սինդի ծառայող-
ները Վաղարշապատում սովորած են եղել միշտ հավարվել նրա մոտ և համեստ
սերախ ժամանց ունենալ: Չնչին ոտճիկ ստանալով և երեք զավակի տեր լինելով,
չի մոռացել իր օջախը Աշտարակում և հաճախակի այցելել և հոգացել է իր
ծնողական տան բոլոր անհրաժեշտ կարիքները, նամանավանդ այն ժամանակ,
երբ հայրը՝ Տեր-Սիմոն քահանան 1847 թվի մեծ «խոլիքի» օրերին վախճանված
և ընտանիքը կարոտութան է մատնված եղել. նա փոքրիկ Սմբատին հաճախ
տարել է իր մոտ Վաղարշապատ և ամիսներով պահել մոտը, խնամել, որ գյու-
ղեւ առանց հսկողութան մնալով, չփչանա, և իր մոտ լավ միջավայրում լինի,
միշտ լավը տեսնի, լավը լսի, մի հանգամանք, որ առանց բարերար ազդեցու-
թյան չպետք է որ մնացած լինե՞ր Սմբատի համար, որ այդ ժամանակները մի
6—7 տարեկան զվարթ, աչքաբաց, աշտարակցոց սովորությամբ արագախոս,
համարձակ և շեշտակի ու կտրուկ պատասխաններ տվող տղա է եղել: Իսկ ամե-
նագլխավորը, որ նա արել է նրա համար,—այդ այն է եղել, որ խնդրամատուց
է եղել ու ընդունել տվել նրան կազարյան Ճեմարան և նրա բոլոր կարիքները
հոգացել, ինքը անձամբ տարել նրան Թիֆլիս և Գևորգ Բարխուդարյանի հետ
ուղարկել Մոսկվա, որով և, իհարկե, մեկեկնաս ու բարերար է հանդիսացել նրա
համար:

Ահա այս հանգամանքն է եղել, որ առիթ է տվել Շահազիզյանին իր եղբոր
մահվան բոթը 1858 թվի սկզբներին ստանալուն պես, գրել վերոհիշյալ ոտանա-
վորները, որոնց մեջ ողբալով նրա մահը, ճանաչել է նրա երախտիքը, իր հա-
մար արածի մեծությունը, և ոչ միայն այդ, այլ և հենց այդ վաղ ժամանակնե-
րից միտք է հղացել նույն եղանակով և նույն չափով երախտահատուց լինելու
նրան, որ և սրբությունը կատարել է հետագայում իր «Որբեր» ոտանավորի մեջ
հիշված նրա որբերի վերաբերմամբ:

Շահազիզյանն իր «Ազատության ժամերի» հատորիկը կազմել է Բայրոնի
«Hourss of idleness» պատանեկական ինքնուրույն և թարգմանական ոտա-
նավորների հավաքածուի նմանությամբ և հետևողությամբ, փոխ առնելով նրա-
նից մինչև իսկ խորագիրը—«Hourss of idleness», որ նշանակում է «Ազատու-
թյան ժամեր»: Բայրոնի այդ Յուվենալիան (երախտիքը) պարունակում է իր
մեջ 39 ոտանավոր—27 ինքնուրույն, մնացյալը թարգմանական: Ինչ է այդ
«Հուրքը», որ աչքի առաջ է ունեցել մեր բանաստեղծը «Ազատության ժամերը»
խմբագրելիս:

Սթե մենք համեմատելու լինենք մեր բանաստեղծի «Ազատության ժամերը»
Բայրոնի այդ «Hourss of idleness»-ի հետ, կտեսնենք, որ երկուսն էլ համա-
րյա թե նույն բնույթը, նույն կազմը ունեն և գրված են միատեսակ պայման-
ների ու հանգամանքների մեջ, այն տարբերությամբ միայն, որ Շահազիզյանի
«Ազատության ժամերի» մեջ անգլիական թարգմանական ոտանավորների տեղը
բռնում են հայկական ինքնուրույն գրաբար ոտանավորները: Բայրոնը գրել է
իր երախտիքը 19 տարեկան հասակում աշակերտության ժամանակ, Շահա-
զիզյանը նույնը գրել է նույնպես աշակերտության օրերում 18—19 տարեկան:

տեղծութիւններն ունեն իրենց տակ նշանակված 1864 թվականը, որից պետք է հզօրացնել, որ դրանք, այդ 50-ը, գրված են «Լեոնի վիշտը» վեպի հետ միասին միևնույն 1864 թվին, և 11-ը անհայտ ժամանակների Բայց մենք «Հյուսիսափայլի» 1861—1862 թվերի տետրակներից տեղեկանում ենք, որ դրանցից մի քանիսն ավելի առաջ են գրված եղել և տպագրված «Հյուսիսափայլում» և հետո միայն փոխված թվականներով մուծվել «Լեոնի վիշտը» ժողովածուի մեջ, ինչպես, օրինակ, «Առաջին տետրութիւն» բանաստեղծութիւնը, որ գրված է 1861 թվի հունվարի 5-ին և տպագրված «Գիշեր» և «Աղջկա երգ» բանաստեղծութիւնների հետ միասին նույն 1861 թվի ապրիլի տետրակում։ Արժանի է ուշադրության և այն հանգամանքը, որ «Առաջին տետրութիւնը» ունի հեղինակի ստորագրութիւնը—Ս. Շահադիդյանց, աշակերտ Հազարյան Լիցեոնի», և հիշատակութիւն, թե դա հետևողութիւն է իտալական պոետ Պետրարկայի, բայց զետեղվել է ժողովածուի մեջ առանց այդ ստորագրության, հիշատակության և առանց թվականի։ Մյուս երկու բանաստեղծութիւններից էլ «Գիշերը» զետեղվել է ժողովածուի մեջ, նույնպես առանց թվականի, իսկ «Աղջկա երգը»՝ փոխված թվականով և խորագրով «Ծրիորդի արտասուքը»։

Մենք, իհարկե, չենք կարծում, որ հեղինակը այդ փոփոխութիւնները կատարած լինէր հետիք մտքով, դիտավորյալ, և վերագրում ենք այդ նրա անուշադրությանը։ Միակ բանը, որ կարող էր նրա համար այդ զեպրում մի որևէ նշանակութիւն ունենալ,—«Հետևողութիւն» բառի ժողովածուի մեջ հիշատակելն է, բայց այս դեպքում այդ էլ խմատ չունի, քանի որ արդեն «Հյուսիսափայլում» նշանակված է եղել, և ամեն մի ուսումնասիրող հետևութիւնը կարող էր գտնել։

Ավելորդ չենք համարում այստեղ նշել և մի այլ հանգամանք—«Հյուսիսափայլի» 1862 թվի տետրակներում տպագրված են հեղինակի երկու բանաստեղծութիւնը—«Ազատ մարդ» և «Ան զեղեցկուհի Կ...» և 1864 թվականի տետրակներից մեկում «Պոետ» բանաստեղծութիւնը, որոնք չեն զետեղվել ժողովածուի մեջ։ Արդ, ինչի՞ պետք է վերագրել այդ հանգամանքը. 1865 թվին տպագրվում է «Լեոնի վիշտը» և դրա հետ միասին զանազան բանաստեղծութիւններ, մի գրքում, որի մեջ զետեղվում է «Հյուսիսափայլի» մեջ տպագրված հեղինակի բոլոր բանաստեղծութիւնները, բացի հիշյալ երեքից։ Հեղինակն այդ չէր կարող արած լինէր ո՛չ այդ բանաստեղծութիւնների որակի ու ոչ էլ դրանք նշական արգելքի պատճառով, որովհետև դրանք իրենց որակով պակաս ընտիր չեն, քան մյուսները, դրանք նշական պայմաններով էլ ոչ անթույլատրելի, քան «Ազգային վիճակը», որ կատարելապես անթույլատրելի կարող էր լինել, բայց թույլատրվել էր։

Թե Շահադիդյանի «Հետևողութիւն» և «Նմանողութիւն» կոչված բանաստեղծութիւնները հաճախ ո՛րքան հեռու են իրենց նախատիպարներից,—այդ կարելի է տեսնել հենց հիշյալ «Առաջին տետրութիւն» բանաստեղծության և իտալական բանաստեղծ Ֆրանչեսկո Պետրարկայի (1304—1374) Benedito բանաստեղծության ռուսերեն թարգմանության հետ համեմատութիւնից, որ ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել։—

Благословен день, месяц, лето, час

И миг, когда мой взор те очи встретил!

Благословен тот край, подол тот светил,

Где пленником я стал прекрасных глаз!
 Благословенны боль, что в первый раз
 Я ощутил, когда и не приметил,
 Как глубоко пронзен стрелою, что метил.
 Мне в сердце бог, тайком разлучный нос!
 Благословенны жалобы и стоны,
 Каким оглашал я сон дубрав,
 Будя отзвучья именем Мадонны!
 Благословенны вы, что столько слов
 Стяжали ей невучия канцоны,—
 Дум золотых о ней склав!

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Օրհնյալ լինի այն սուրբ օրը,
 Երբ նորա մոտ նստած էի,
 Եվ իմ սրտիս խորհուրդները
 Մի-մի նորան հայտնում էի:

Ես օրհնում եմ այն սուրբ նետը,
 Որ նա ցրցեց սրտիս խորքում.—
 Եվ այն բաղբյր սիրո թույնը,
 Որ նա թափեց հոգուս միջում:

Օրհնյալ լինի այն ստեղծվածը,
 Այն սիրուն կույսն, հրեշտակ պաշտոն,
 Որի առաջ ծունրը դրած,
 Ողբում էի այնքան երկար:

Այսպես են մոտափորապես և Շահազիզյանի մյուս նմանդություն, հետև-
 դություն, ազատ թարգմանություն կամ փոխադրություն համարված ոտանավոր-
 ները, որոնց փոխառնված լինելը հիշված չլինելու համար, նա խիստ, քննադա-
 տություն է ենթարկվել «Մուրճ»-ի էջերում Հաղարյան Ճեմարանում աշակերտած,
 Շուշիյա թեմական դպրանոցի տեսուչ Նդիշե Մաղաթյանի կողմից: Քննադատն,
 երևի, մոռացած է եղել, կամ չի իմացել, որ այդ հանցանքի մեջ, եթե միայն դա
 հանցանք է եղել, գտնվել են ոչ միայն Շահազիզյանը, այլ և մյուս ժամանակա-
 կից հեղինակները, որոնց թվում և Նալբանդյանը, և Պատկանյանը:

Ին որքան վերավորված է եղել ծերացած բանաստեղծն իր աշակերտի այդ-
 պիսի քննադատությունից, այդ կարելի է տեսնել իր հորեղանից առաջ 1892
 թվի փետրվարի 16-ին, մեզ պրած նրա նամակից.— «Մինչև այսօր ևս այնքան
 ներողամիտ եմ եղել, որ այն մի բանի սեներեսների մասին իմ աշակերտների
 միջից բեզ ոչինչ չեմ պրել և աշխատել եմ մոռանալ. բայց Մաղաթյանի վերջին
 հոգվածը վեր է ամեն տեղեղությունից, այդ մի բարոյական պղծություն է, այդ

անարժան գործ է: Ինձ ոչ թե նորա ծամածուռ կրեւտիւթլունն է զգլեցնում, այլ նորա վարմունքի եղանակը, նորա տոնը, ձայնը, ուղղակի դարձրած ինձ, ասես թե այդ մարդը երբեք ինձ չէ ճանաչել և բարոյական սնունդ ինձանից չի ստացել: Ես մտածում եմ, որ եթե այդպիսի մարդիկը, 8, 9 տարի վայելելով իմ հայրական-եղբայրական սերը, այդպես են վարվում մեզ հետ, բա այդ ազգի մեջ ո՞րտեղից հուսանք վերածնություն և բարոյական բարեկրթություն: Այո՛, դեռ մեր արյունում շատ հոգած հյուսիք կան, կան մթերներ ստրկության, հետադիմության, որոնց կարելի է հաղթել միայն մի գերբնական հրաշքով:

Շահագիլդանի հիշյալ զանազան մանր բանաստեղծություններն ընդհանրապես բնաբերդական բնույթ ունեն և այլ և այլ բովանդակություն. մի բանիս վրա էլ, ինչպես, օրինակ, «Եմ վիճակը», «Ծշմարտութոս» և սիրո երգերը, պարզ երևում է Բայրոնի ազդեցությունը, բայրոնականությունը: Դրանք բոլորն էլ, սակավ բացառությամբ, գրված են մեծ աշխուժով, անրոնազատ զգացմունքով, վառ երեւակայությամբ, պատկերավոր ոճով ու հնչուն ոտանավորով. դրանք արդասիր են անկիղձ, սրտաբուխ ոգևորության, որով և հափշտակում են ընթերցողին, հարուցանելով նրա մեջ բազմազան հույզեր ու խոհեր և շոշափելով նրա օրտի ամենանուրբ և ամենաբնորոշ թելերը:

Այդ մանր բանաստեղծությունները, թեև, ինչպես ասացինք, այլ և այլ բովանդակություն ունեն, բայց և այնպես, ըստ գերիշխող մոտիվների, կարելի է նրանց բաժանել մի քանի խմբերի—սիրո, ազգային-պատմական-հայրենասիրական, պարսավական, կրոնական-խմաստասիրական, նկարագրական և խառն երգեր:

Բանաստեղծը լսելով իր ազգի լացը, սուգը, որոշել է խորտակել ինքնահավան մուռալի բռնությունը, որ ստիպում էր նրան միշտ երգել գեղեցկությունը և նրա հոգին մշտապես պահել երազների քաղցրության և ցնորքի մեջ. նա ուխտում է ծառայել հասարակության, լինել հասարակաց պիտույքի մշակ և երգել գործ ու վաստակ, այս կյանքի արդար հացը և էլ ավելին, նա ուխտում է, նախ, «քաղաքացի» լինել և հետո արդեն «պոետ»: Բայց նա չի կարողացել լիովին կատարել իր ուխտը և ամբողջովին ազատվել հիշյալ բռնությունից: Մենք տեսնում ենք, որ նա դրանից հետո էլ ընդարձակ տեղ է տվել սիրուն, երգելով նրան զանազան ձևերով, զանազան դրուսյան մեջ:

«Առաջին սերը», «Առաջին տեսությունը», «Սիրավեպը», «Օրիդդի արտասուքը», «Ետնորդավոր գիշեր», «Սիրո կարտա», «Սիրո կյանքը» և մյուսները ժամանակին սիրով և հափշտակությամբ կարդայվել են: Դրանք այն ժամանակների ընթերցող հասարակության համար նորություն են եղել, մի գրավիչ, մի հանգուցիչ նորություն: Եվ այդ շատ հասկանալի է. ոչ որ արևելահայ գրականության մեջ մինչև այդ այդպես համարձակ, այդպիսի անուշ ու ներգաշնակ լեզվով, այդպիսի բնոր՝ ոչ ու նուրբ երանգներով սերը չէր երգել, չէր գովաբանել: Արևմտահայերն ունեին Պեշիկթաշլյանին, որ արևելյան Թրաի հույզերը և երեւակայության բուռն ջերմությունը գիտեր վարպետորեն զուգակցել եվրոպական քուլտուրական հոգու նուրբ արտահայտության հետ և ստեղծագործել սիրո իր ներգաշնակ երգերը: Արևելահայերի մեջ էլ երգում էր Բ. Պատկանյանը, որի ստեղծագործական տաղանդն ավելի զորեղ էր, բան մեր բանաստեղծինը, բայց

—«Դերի հայի աղոթքը», «Այն երազ էր», «Ոգի Հայաստանի», «Երգ մեռ-
նող հայրենասիրի», «Ազգային վիճակ» և «Զոհեր»:

Բնչպես որ Շահազիզյանի սիրտ երգերի վրա երևում է Բայրոնի ազդեցու-
թյունը, այնպես էլ նրա հայրենասիրական ոտանավորների վրա երևում է ուս-
սուաշավոր-դեմոկրատական մտքերի ղեկավար 55—61 թվերի «Современник»-ի
մոտ աշխատակիցների՝ Նեկրասովի, Զերնիշեկու և նամանավանդ Ն. Ա. Դոր-
րոլյուրովի ազդեցությունը: Մենք արդեն հիշել ենք, որ Շահազիզյանը կարդացել
էր «Современник»-ը և հազորդակից էր եղել ուս-
սուաշ ընթացիկ առաջադեմ հոսանքին:

Շահազիզյանի ամենալավ հայրենասիրական ոտանավորը—«Երգ մեռած
հայրենասիրի» ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ընդարձակած և հայացրած Դորրոլյուրովի
ուժ տող սիրուն ոտանավորը, որ նա գրել էր իբրև կտակ և տապանագիր.—

Милый друг, я умираю
Оттого, что был я честен.
Но за то родному краю
Верно я буду известен.
Милый друг, я умираю,
Но спокоен я душою ...
И тебя благославляю:
Шествуй тою же стезею.

Նմանությունը ուս-
սուաշ ընթացիկ առաջադեմ հոսանքին և հայ ոտանավորների մեջ ակնհայտ է, բայց այդ ամե-
նին չի նվազեցնում հայ բանաստեղծի արժանավորությունը, որովհետև փոխ-
առությունը կատարված է այնպես, որ նա հայ բանաստեղծի գրչի տակ կատարե-
լապես վերաստեղծագործվել է, ըստ ամենայնի պահպանելով իր ինքնությունը,
ինքնատիպ բնույթը:

Շահազիզյանի հայրենասիրական մյուս ընտիր ոտանավորի—«Ազգային վի-
ճակ»-ի այն կտորի մեջ, որտեղ խոսք է լինում ազատության մասին, լսվում է
Նալբանդյանի «Ազատի Աստված»-ի շեշտն ու ոգին: Տարբերությունը միայն այն
է, որ Նալբանդյանը խոսում է ընդհանրապես մարդկային ազատության մասին
և պատրաստ է դրա համար մինչև իսկ կախաղան բարձրանալ, իսկ Շահազիզյա-
նը—ազգի ազատության, և պատրաստ է ազգի ոտնակոխ եղած այդ իրավունքը
ձեռք բերելու համար հնթարկվել և սրի, և կաշմակի հարվածներին, և մահվան,
և բանտի կապանքներին, և մինչև իսկ գեհնի մշտավառ բոցին:

Այս «Ազգային վիճակ» ոտանավորի վերջին տողերը հիշեցնում են կերմոտովի
Պուշկինի մահվան առթիվ գրած «Բանաստեղծի մահը» հայտնի բանաստեղծու-
թյան վերջին տողերը, միայն այն տարբերությամբ, որ կերմոտովի ապանում
է անառակության որդոցը «Աստուծո ահեղ դատաստանով», իսկ Շահազիզյա-
նը,—«Երևան գալիս նոր կյանքով, նոր ազգի ահեղ դատաստանով».—

Но есть Божий суд, наперсникъ разврата
Есть грозный судья: он ждет;
Он не доступен звону злата,

И мысли, и дела он знает наперед.
Тогда напрасно вы прибегните к злословью
Оно вам не поможет вновь,
И вы не смаете всей вашей черной кровью
Порты праведную кровь!

Բայց սպասեցե՛ք, որդիք խափարի,
Կլա ձեր վերա ահեղ դաշտաստան.
Նորան գրավելու շեն ոսկելի
Գանձերն ու պարկերն սև հարստության:
Կերթան, կանցանհն այս դառն օրերը,—
Կգա երևան նոր ազգ, նոր կյանքով.
Նա կդատե ձեր վատթար գործերը,
Ամբոջ ու արծան ձեզ նվիրելով:

Արժանի է ուշադրության հան Շահազիզյանի «Զոհեր» 86 տողանոց գեղեցիկ հայրենասիրական ոտանավորը, որ գրված լինելով 1890 թվին, առաջին անգամ ամբողջությամբ կարդացվում է նրա դազադի վրա: Շահազիզյանը, ինչպես հայտնի է, կտակել էր իրեն թաղել լուս ու մուռն, առանց շուրի, առանց դամբանականների և պսակների, և հանձնարարել էր իր բարեկամ բանաստեղծ Ալ. Մատուրյանին հսկել, որ իր այդ վերջին ցանկությունը կատարված լինի: Բայց թաղման հանձնաժողովը չկատարեց հանդուցյալի կամքը և նրան թաղեց Բայց թաղման հանձնաժողովը չկատարեց հանդուցյալի կամքը և նրան թաղեց Վայելուռ շքով, պսակներով և դամբանականներով, պատճառաբանելով, որ չի կարելի արգելք հանդիսանալ ժողովրդին մատուցանելու արժանավոր մարդուն իր հարգանքը: Վերջին խոսուղը եկեղեցում եղել է Մատուրյանը, որ մի համառոտ ներածությամբ հանդուցյալի կտակի բացատրելուց հետո, հրաժարվել է խոսելուց և թուլլալամբություն է խնդրել միայն մի վերջին անգամ խոսեցնելու իրեն հանդուցյալին՝ նրա մինչև այդ անհայտ ոտանավորի ընթերցումով: Հետո կարդացել է ոտանավորը, բայց այնպիսի տխրամած շեշտերով ու ձայնի ելևէջներով, որ շատերի աչքերից արտասուք է ըամել:

Մկզբըում աչգ բանաստեղծության տպագրությունը կտրականորեն արգելված է եղել, և մինչև իսկ շի թույլատրվել կարողալու նրա հորեկյանի հանդիսին, հետո թույլ է արվել տպագրելու առաջին 19-ր տողը «Հորեկյանի տարեգարծ»-ի մինչ 1893 թվին: Ամբողջությամբ տպագրվել է «Մշակի» 1908 թվի 9-րդ համարում թաղման և նկարագրության հետ միասին:

Պոլսում կատարված հայտնի դեպքերի առթիվ և դրանց ազդեցության տակ, երբ հայերն առաջին անգամ արշուն թափեցին իրենց ազատագրության համար:

Շահագրգիռների բնավորության գծերից մեկին էլ նրա մտազբաղ լինելու, իր մեջ կենտրոնացնելու հատկությունն էր, որ պետք է առաջ եկած համարել նրա վարած կյանքի եղանակից, նրա մշտական մենակությունից, նա ժամերով նըստում էր մենակ, մտազբաղ, ման էր գալիս իր մտքերի հետ ընկած, ինքն իր հետ չունեցան խոսակցի, քննելով, կշռելով: Երբեմն մինչև իսկ մարդու հետ նստած հետ չունեցան, երբ խոսակցության թելը կտրվում էր, նա մոռանալով խոսակցի գո- ժամանակ, իր խոսակցության թելը կտրվում էր, նա մոռանալով խոսակցի գո- լությունը, ընկնում էր մտածմունքի մեջ, և սթափվելով արտասանում էր այն

կամ այն խոսքը, կամ նախադասությունը, իբրև շարունակություն մտքում խոսածի, կամ, իբրև իր մտածողության եղրակացություն։ Այդպիսի դեպքերում նա հաճախ արտասանում էր Դեկարտի հայտնի խոսքը. «Cogito ergo sum», այսինքն՝ «Ես մտածում եմ, ուրեմն, կամ, գոյություն ունեմ»։ Ահա նրա այդպիսի խոհերի արգասիքն ենք համարում նրա կրոնական իմաստասիրական ոտանավորները, որոնց թիվը շատ է—«Ճշմարիտ կրոն», «19-րդ դարի կրոնասերը», «Կրոնասերի աղոթքը», «Առ հրաժարվածը», «Ինքնագիտակցություն»։

Նրա միտքը, ինչպես երևում է, զբաղված է եղել այլ և այլ վերացական գաղափարներով. նա, օրինակի համար, ջանք է գործ դրել լուծել ինքնագոյություն, աստվածության, նյութի և այլ այսպիսի խնդիրներ։ Եվ, իհարկե, չի կարողացել, որովհետև դրա համար հարկավոր էր ունենալ լուրջ գիտական փիլիսոփայական պատրաստություն, որ նա չունեց։ Ժիշտ է, իր գիտության այդ պակասը, թերին լրացնելու համար կարդացել էր, ինչպես նրա մեջ բերած էպիգորամներից երևում է, Սպինոզան, Ելենյերմախերը, Բոկլը և հատկապես «Կունտֆիշերի փիլիսոփայության պատմությունը», բայց չի կարողացել փիլիսոփայական սխալներին մեկն ու մեկը հիմնավորապես ուսումնասիրել և նրան հետևել։ Նրա մեջ բերած փիլիսոփայական դրությունների բոլորն էլ խառնիխառն են և հակասավոր։ Մեղ թվում է, օրինակ, որ նա «Ինքնագիտակցությունը» ոտանավորի մեջ կամեցել է արժարժեք ու զարգացնել իր սիրած Cogito ergo sum-ի գաղափարը, բայց այդ նա արել է այնպիսի մանվածապատ եղանակով, որ ընթերցողը զժվարանում է մի պարզ գաղափար կազմել, թե նա իսկապես ի՞նչ է կամեցել ասել։

Շահագիշյանը սիրում էր իր ծննդավայրը՝ Աշտարակը և սրտով ցանկանում է հաճախ այցելել և ապրել այնտեղ. նա իր ծննդավայրին նվիրել էր «Ազատության ժամերի» մեջ «Ողջուն հրաժարական Աշտարակի հետ» և «Էկոնի վիշտը» ժողովածուի մեջ՝ «Աշտարակ» սիրուն ոտանավորը։ Բայց ինչո՞ւ նա չի կատարել իր ցանկությունը, հաճախ չի այցելել և այնտեղ ապրել։ Դրա պատասխանը մենք գտնում ենք մեղ գրած նրա նամակներից մեկում։ «Հայրենիքի հողը և ջուրը,— գրում է նա,—ամենակարող միջոցներն են, այո՛, և զրգողներ բանաստեղծական գույների և բազմազան հեղհեղման։ Բայց քո հրավերը—միասին ապրել ամառը մեր հայրենիքում—հաղիվ թե կարող եմ ընդունել, որքան նազելի և բաղդը է այդ ըստ իդեալին, այնքան զժվար ու անիրագործելի ըստ էության։ Դու ասա մեր բաղդը բնագավառում մենք կարո՞ղ ենք հանգիստ գտնել, այն մերկ ու տկուր աղբատությանը, որ աշըով պիտի տեսնենք, կարո՞ղ ենք նպաստ մատուցանել։ Եթե ասածիս բավարար պատասխան տաս, համեցեք, երթանք»։

Ճշմարտությունը սակայն պահանջում է ասել, որ նա երկար ու ձիգ տարիներ հեռու գտնվելով իր ծննդավայրից մասամբ ստույլ էր հարազատներից և կտրվել նրանցից։ Չպետք է մոռանալ, որ նա դուրս էր եկել հայրենիքից՝ մանուկ հասկում և իր ամբողջ կյանքը անցկացրել Մոսկվայում և միայն մի անգամ, 1873 թվին, այցելել է Աշտարակ, այն էլ ծերացած մորը տեսնելու համար. որին նվիրել էր «Սրտի կսկիծ», «Վերջին հրաժեշտ» և «Երազ» բանաստեղծությունները, որոնց մեջ վերջինը գուցե ամենագեղեցիկն է։ Մոր մահը, որ տեղի է ունեցել նույն 1873 թվին, նրա վերադարձից հետո, իսպառ կտրել էր նրա ոտը ծննդավայրից, և նա մյուս անգամ այլևս սիրտ չէր արել վերադառնալ այնտեղ։

Շահագրկյանի մանր ոտանավորներից արժանի են առանձին ուշադրության «Ազատ մարդ»-ը, «Առ գեղեցկուհի Կ...», «Անձեռագործ դու մահաբաժան քեզ կանգնեցիր»-ը, «Օգնեցեր»-ը և «Պոետ»-ը:

Առաջինը—«Ազատ մարդը», որ մի ներբող է «Ազատության», մեզ թվում է, որ նույնպես գրված է Նալբանդյանի հետևողությամբ:

«Առ գեղեցկուհի Կ...» մի ներբող է սիրո և գեղեցկության, որի վերջին բառակները հիշեցնում են մեզ Լեւոնտովի «Արևելյան վիպասանության» գեկերգումի վերջին տողերը: Մեջ ենք բերում այստեղ Մ. Սաղաթյանի հրաշալի թարգմանությունից նյդ տողերը, որ Շահագրկյանը լսել էր հենց տեղնուտեղը թարգմանության ժամանակ.—

Թեթև նաժիշտներ և սրանչելի,
Ով իմ գեղեցիկ, քեզ կը պարգեւծ.
Եվ արևելյան աստղից կը խլեմ
Քո համար շքեղ պսակը ոսկի,
Եվ բոլոր շուրջը նորա կցանեմ
Փայլուն ցողովը թարմ ծաղիկների,
Արեւմտի կարմիր նշուլով
Ժապավենի պես մեջքդ կը պատեմ,
Քաղցրահոտության մարուր բուրմունքով
Բոլոր շրջակա օդը կոռոզեմ,
Եվ հիանալի նվագ հնչելով,
Նուրբ լսելիքդ միշտ կը փաղաքեմ,
Եվ մեծ պալատներ փառավոր շենքով
Ադամանդներից կը կառուցանեմ,
Ես մերթ կիջանեմ ծովի հատակը,
Ես մերթ կը թռչեմ աստղերից վերև,
Ողջը քեզ կը տամ, ողջ երկրայինը,
Միայն սիրիր ինձ... այս է քո պարգև:

Շահագրկյանը շատ մեծ կարծիք ունի հայ աղջկա գեղեցկության և հոգու մեծության մասին. նրա իդեալն են Նիլշիի նկարագրած հինգերորդ դարի հայ աղջիկները, որոնց պատկերը նա այնքան վառ գույներով ներկայացրել է «Լեւոնի վշտում» և այլ բանաստեղծություններում:

Մենք արդեն ասել ենք, որ Շահագրկյանը և Մ. Սաղաթյանը ապրել են միևնույն բնակարանում, որի մի սենյակում Շահագրկյանը գրել է «Լեւոնի վիշտը», մյուսում Սաղաթյանը թարգմանել է Լեւոնտովի «Դեր», և փոխադարձաբար կարդացել են միմյանց իրենց գրվածքները: Նրանք սերտ սիրով կապված մտերիմ ընկերներ են եղել Շահագրկյանը Մ. Սաղաթյանին է նվիրել «Ազատության ժամերի» մեջ «Պոետ» ոտանավորը, իսկ «Հորեւլյանի տարեգարծի» մեջ «Բանաստեղծի դամբանին» շատ հաջողված սիրուն ոտանավորը, որի վերջին ութ տողի մեջ լսվում է Պուշկինի նույն բովանդակությամբ սրտառու ոտանավորի հետավոր արձագանքը.—

Я памятник воздвиг нерукотворный;
К нему не зарастет народная тропа ...

Անձնագործ դու մահարձան քիչ կանգնեցիր,
Ոչ հողանյութ, որպէս երկաթ կամ որձաքար...

1898—1899 թվերին Մոսկվայում կազմակերպվում է մի որբախնամ հանձնաժողով Արդուլ-Համիդի ջարդերի հետևանքով սրբ մնացած մանուկներին խնամելու համար: Եահազիզյանն ընտրվում է այդ հանձնաժողովի նախագահ և անմիջապես ձեռնարկում է հանդանակության գործին և հավաքում մի պատգառելի գումար, որով և ապահովվում է չորս տարի շարունակ Մոսկվայի հայ դպրոցի անունով բացված երկու որբանոցը—Սերաստիայում ու Մալաթիայում: Հանդանակության հաշվությանը շատ նպաստում է, բացի գործի համակերպի նպատակից, և հանձնաժողովի նախագահի ցուցաբերած առանձին եռանդը, որ ինքն առաջինը ստորագրելով իր ունեցածի համեմատ մի խոշոր գումար, վարակում է և մյուսներին: Նա հանդանակությունը չի սահմանափակում միայն Մոսկվայի հայ դպրոցի շրջանով, այլև դիմում է և ուրիշ քաղաքներ, կոչ անելով, ցնցելով ամենին, շարժելով ամենքի գույքը և հրավիրելով ձեռնհաս մարդկանց «վերահաս վտանգի» առաջն առնելու Այդ նպատակով էլ հենց 1898 թվի դեկտեմբերի 25-ին գրում է ժողովրդական ոճով իր ոտանավոր—կոչը «Օգնեցեք» խորագրով, և տպագրել տալով նամակների վրա, ուղարկում է ամեն հայաբնակ տեղ, որտեղից միայն հույս կար մի բան ստանալու:—

«Արե բացվեց սարի ծերին,
Հետն էլ դարուն վարդը ձեռին,
Բայց տխուր սիրտս չգտավ մի լար,
Որ թշվառին երգեր—«մի լար» և այլն:

Մենք երկար կանգ առանք Եահազիզյանի այդ մանր ոտանավորների վրա երկու նպատակով՝ նախ, որ դրանց մեջ է գլխավորապես արտահայտվել նրա ընտանեկան տաղանդը, երկրորդ, որ դրանց մեջ արժարժված են համարյա չուր այն մոտիվները, որ մենք տեսնում ենք «Լեոնի վշտի» մեջ:

Ի վերջո անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ մի երկու խոսք էլ ասել այն ազդեցության մասին, որ Եահազիզյանի վրա ունեցել է ռուս մեծ բանաստեղծ Պուշկինի գրվածքների ընթերցանությունը՝ աշակերտական օրերից մինչև հասունության շրջանը և հետո էլ Մեր ծանոթությունների մեջ արդեն մի բանի անգամ հարևանցի հիշել ենք այդ մասին, բայց այստեղ հարկավոր ենք համարում հատկապես շեշտել այդ հանդամանքը:

Եահազիզյանի «Լեոնի վշտի» վրա Պուշկինի «Եվգենիյ Օնեգինի» ազդեցության հանդամանքին հավաստիանալու համար, մենք կառաջարկենք մեր ընթերցողներին կարդալ հատկապես «Լեոնի վշտի» նախերգանքի 17, 18, 19 տները և գրվածքի ամբողջ վերջերքը և «Եվգենիյ Օնեգինի» առաջին գլխի 20, 21, 23 և վերջերգի 48, 49, 50 ությակները:

Եյհազիզյանի մահից հետո, բրբրելով մեր ձեռքը հասած նրա սակավաթիվ

թղթերը և գրքերը, գտել ենք նրանց մեջ մի գրքի առաջին բայ էջի վրա (Մատենագրությունը նախնայաց, Վենետիկ 1833 թ.) Պուշկինին նվիրած մի բառատող— գրված 1872 թվին։—

«Իմ սրտի սիրած պոետ դու անգին,
Որ դյուբել ևս ինձ սիրո գգվանքով,
Տածել ևս հոգիս ոսկե ընարով
Կեցցես'ս հավիտյան, կեցցես'ս, դու Պուշկին»։

ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇՏԸ

Սմբատ Շահազիզյանի «Լեոնի վիշտը» խորագրով գրքույկը պարունակում է իր մեջ «Լեոնի վիշտը» չափածո վեպը և 61 զանազան բանաստեղծություններ։ Գրքի խորագիրն է՝ «Լեոնի վիշտը, ժամանակակից վեպը, չորս գլուխ բաժանած և զանազան բանաստեղծություններ»։

Գիրքը տպագրված է Լազարյան Ճեմարանի տպարանում 1865 թվին։ Բանաստեղծն իր այդ գլխավոր ստեղծագործությունը նվիրել է «Տոնախմբության հիւնամյա հորելյանի Լազարյան Ճեմարանի արևելյան լեզվաց, որ լինելու է 1865 թվակ. մայիս ամսին»։ Դրա հետ միասին նա, իրեն Ճեմարանի նախկին աշակերտ, իր երախտագիտության հալաստիրն է հայտնել «խոստովանող սրտով» Ճեմարանի պատվական հոգաբարձու Խաչատուր Հովակիմյան Լազարյանին մի բանի հակիրճ, արտաբուխ տողերով, գրված 1864 թվի սեպտեմբերի 10-ին։ Քն այդ երախտագիտության արտահայտությունը և թե նրա նվիրաբերության ձևը տպագրված են գրքույկի առաջին երեք էջերի վրա։

Գրքույկը տպագրված է հեղինակի ծախքով լավորակ թղթի վրա, մարուր շարվածք սևի և վրիպակների սակավ։ Եվ այդ հասկանալի է, որովհետև դրա շարողն եղել է Ղազարոս Աղայանը, որ 1864 թվին Մոսկվայում է եղել և գրաշարի պաշտոնով աշխատել Լազարյան Ճեմարանի տպարանում և այստեղ շարել «Հյուսիսափայլը»։ Այդ մասին Աղայանն «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» գրքում, էջ 57—58, ասում է հետևյալով. «Նազարյանցի հետ ունեցած կովից հետո ևս այլևս չէի կարող նրա հետ որևէ հարաբերություն ունենալ։ Այդ տարին (1864 թ.), ես շարեցի Շահազիզի «Լեոնի վիշտը» և միայն այդ մարդուն սիրեցի ևս Մոսկվայի հայերից։ Մեր կոնիվ շատ հարմար ժամանակ պատահեց «Հյուսիսափայլի» համար։ Այդ ժամանակ Միրայիլը (մտերիմ ընկերը) մոտո էր սիսափայլի» համար։ Այդ ժամանակ Միրայիլը (մտերիմ ընկերը) մոտո էր Չուլարանում հիվանդացել էր, նոր եկել էր ինձ մոտ, որ փոքր ինչ կազդուրվի— Դու գնա, ասաց, ես մի կերպ յուր կտանեմ, կշարեմ «Հյուսիսափայլը» քո պատրաստած աշակերտների հետ։ 1864 թվականի վերջերում, ես կրկին Պետերբուրգում եի, լավ պատրաստված ինքնակրթությունս ազատ կերպով շարունակելու համար»։

Արդ, ես երբ է շարել «Լեոնի վիշտը»։ Անկասկած ոչ առաջ, քան գրքի գրաբնովելը և թույլ արվելը տպագրության համար, իսկ այդ, ինչպես նշանակված է գրքի վրա, կատարվել է 1864 թվի, դեկտեմբերի 3-ին Մոսկվայում— «Одобрено цензурою, Москва 3 декабр. 1864 г.»։ Նա ուրեմն կարող էր միայն շարած լինել գիրքը դեկտեմբերի 3-ից հետո։ Մենք չգիտենք, թե արդյոք Աղայանն իր

յությունը սիրել, հայութիւնը բարձրացնել, աշխարհի ներշնչումներով ձգտում էիք լրացնել իմ և ուրիշ շատերի պակասը: Օրհնյալ լինիք ազնիվ ուսուցիչ:

Հիշո՞ւմ եք դուք, որ վարժապետների պատվիրած դասերը պատրաստելուց հետո՝ կուգայիք մեր սերտարանը, և՛ Չարըճյանը բաց անելով՝ հանոց պատմութիւնը կը սովորեցնէիք, որը Ճեմարանի ուսմունքների մեջ չէր նշանակւած: Հիշո՞ւմ եք Արովյանի «Վերք Հայաստանի» գրքից տեղած դարձնապիսի անձերը: Հիշո՞ւմ եք, հայկական բնակական արվեստի սկզբնավորութիւնը, որի հիմնաքարերից ոմանք Ձեր ձեռքով դրվեցան: Հիշո՞ւմ եք, թե քանի գլուխներ ձեր վիպասանութիւնից մեր առաջ կարդացել եք, ապա ծվեն-ծվեն պատառել եք, մինչև որ «Լեւոնի վիշտը» տպագրւած տեսանք և ափսոսացիք, որ մեջը պատտւածների հետքեր չէին մնացել: Հիշո՞ւմ եք, թե ճեմարանական անկերպարանը, խոշոր և խրթին բարբառի մեջ, ինչպես էր հնչում Ձեր ուղեւորած լեզուն:

Եվ գիտեք, թե կանխավ մենք ինչպես էինք փարձենում մեր պատանեկական սրտում՝ Ձեր ապագա/վառքով...» (Տես Սմբատ Շահազիզյանի հորելյանը Ա. Մատուրյանի խմբագրութեամբ, 1894 թ. Մոսկվա): (7)

Որ «Լեւոնի վիշտ» տպագրւած և այժմ մեր ձեռքին գտնւած օրինակը մի անգամից հենց այդպես էլ դուրս չի եկել հեղինակի գրչի տակից, այլ որ նա ունեցել է և ուրիշ փոփոխակներ, — այդ մենք գիտենք և մի ուրիշ աղբյուրից: Թարգմանիչ Փիլիպպոս Վարդանյանը մեզ պատմել է, թե ինքը, երբ դեռ տպագրւած չի եղել «Լեւոնի վիշտը», ունեցել է իր ձեռքին նրա ձեռագիրը, որ կարդացել է մի ընկերական շրջանում, և իր նկատողութիւններն անելով լուսանցքների վրա, վերագրածի է հեղինակին: Նա էլ, թեև նեղացել է, բայց եղած նկատողութիւնների համաձայն, մի քանի փոփոխութիւններ է մտցրել պոեմի մեջ: Տպագրւածի մեջ, օրինակ, Լեւոնի վիճակն անհայտ է մնում, այնինչ ձեռագրի մեջ Լեւոնը հուսահատութիւնից և վշտից մեռած է ներկայացրած լինում:

Շահազիզյանի ինչպես «Աղատութեան ժամերը» գրւած է Բայրոնի հետևողութեամբ նույն խորագրով «hours of id'em»-ի, նույնպես և «Լեւոնի վիշտը» գրւած է հետևողութեամբ նրա «Չալլը—Հարուղ»-ի: Շահազիզյանը փոխ է առել իր պոեմի համար Բայրոնի ձևը, ոճը, նրա քնարերգական շեղումները, հաճախ իր ընթերցողներին դառնալու և հերոսին մոռանալու սովորութիւնը. նա փոխ է առել նրանից իր հերոսին բանաստեղծական շնորհքով օժտելու և նրա հանպատրաստից երգեր հորինել տալու հատկութիւնը: «Լեւոնի վիշտը» աղղւած է «Չարլը—Հարուղ»-ից, տեղ-տեղ նմանում է նրան և մտքերով ու դարձվածքներով: Նա նույն կառուցվածքն ունի, նույն ճանապարհորդութեան նախագիծը, միայն այն տարբերութեամբ, որ Հարուղը մնաց բարյալ է ասում իր հայրենիքին և մեկնում է օտար երկիրներ, իսկ Լեւոնը թողնում է օտարութիւնը և գնում է հայրենիք: «Լեւոնի վիշտ» մեջ, ինչպես «Չալլը—Հարուղ»-ում, ոտանավորների տարբեր բնույթ ունեցող բառակները փոխառփոխ հաջորդում են միմյանց— եղերգականին (печальный, трагический) փոխանակում է ըմբերականը (изобличительный), ըմբերականին կշտամբականը, կշտամբականին հեգնականը և այդ վերջինին բնութեան տեսարանների նկարագրութիւնները և այդ բոլորը կապվում են իրար հետ մի ընդհանուր մոտիվով— թերի ու անբավարար հասարակաց կարգերի հակադրութեամբ, բնութեան գեղեցկութեան ու կատարելութեան և

ինքը վեպի հեղինակն էլ, իր առաջին ոտանավորները գրել է գրարար անհատականաբար լեզվով և տպագրել իր ուսուցիչ Մսեր Մագիստրոսի «Ճոռաղ» պարբերականում, բայց այդ մի տուրը է եղել, որ նա հատուցել է ժամանակին՝ իր հնամուլ ուսուցիչների աղղկեցության հետևանք, որից նա սակայն սթափվել է և ներշնչվել՝ իր գրիչը աշխարհաբարին նվիրելուով)։

խոսքերով—«Հերիք է որքան մարդկանց կերակրեցին անուշեղենով, դրանից նրանց ստամոքսը փչացել է, պետք էին դառն դեղեր, կծու ճամարտոթյուններ»։ Դրանով նա կամեցել է հասկացնել, թե հայ ազգի առաջնորդները, ղեկավարները, վարժապետները և կղերը շատ են խղճել ծխել ու փառաբանել ազգի անցյալ փառքն ու մեծությունը, իսկ են իրենց բաղցր օրորներով անուշ նիբո ու նինջ բերել նրա աչքերին, որով խախտել են նրա աղբալին կյանքը և արգելք հանգիստացել նրա սթափման և առաջադիմության, այժմ նա պատրաստ պիտի լինի լսելու պարսավանք/այդ «առաջնորդների» հասցին և հերքումն նրանց կեղծ ու պատիք, մոլոր/կարծիքների, պատրաստ պիտի լինի ընդունելու, անուշեղենի փոխարեն, թեև դառն, բայց բուժիչ դեղեր—սիրտ կսկծեցնող, աչք ծակող կծու ճամարտոթյուններ։

1) Շահազիզյանն ինքը մեզ պատմել է, թե այդ հնամուլ ծերերի պատկերը գծելիս նկատի է ունեցել իր ուսուցիչ Մսեր Մագիստրոս Զմյուռնացուն, որ մեր կրոնուսուցչն էր Ճեմարանում։ Մեր աշակերտության օրերին՝ 1871—1872 թվերին, դա մի միջադատակ, փառավոր ձյունի նման սպիտակ երկարածայր մորուքով և երկարահեր գեղեցիկ ծերունի էր, կիսասարկավարդի կոշտան ունեւր, հոգեւոր սրաշտուն չէր կատարում եկեղեցում, սակայն հոգեւորականի սքեմ էր հագնում, ամեն կիրակի և տոն օր հաճախում էր եկեղեցի և կանգնում դասում հոգեւորականների շարքում։ Նա Զմյուռնացի էր, սեղի եկեղեցու վանքի Տեր-Հովնան քահանայի աշակերտներից, որ «Միրզա Վանանդեցի» անունով մտել է մեր գրականության մեջ (1772—1840)։ Նրա երգերից հայտնի է «Հայաստան երկիր գրախոսվար»-ը։

Ավարտելով իր ուսման ընթացքը Վանանդեցու դպրոցում (Զմյուռնիայի Մեսրոբյան դպրոց), նա մեկնում է Էջմիածին՝ կատարելագործվելու կրոնական գիտությունների մեջ և կուսակրոն հոգեւորական ձեռնադրվելու, բայց չի հասնում իր նպատակին, ուստի և փոխադրվում է Թբիլիսի, ապա՝ Նոր-Նախիջևանի ս. խաչ վանքը, հետո Քիշինե, այդտեղից էլ, վերջապես, Մոսկվա, Հաղարյան Ճեմարանը, երբ Միքայել Մալլանդյանը, իր ծերության պատճառով, հրաժարվել էր ուսուցչության պաշտոնից՝ թողնելով հայոց լեզվի և կրոնի դասերը։

Մսերը բաշ գրարարագետ լինելով, ունենալով բաղմամբով կրոնական-պատմական բովանդակությամբ գրվածքներ, հրատարակած լինելով «Ճոռաղը» (1858—1862) և ստացած լինելով «մագիստրոսական» գիտական կոչումը, նույն ժամանակ մի խղճով ուսուցիչ էր՝ անկարող սիրել տալու իր դասավանդած հայ լեզուն աշակերտներին և իր հայագիտությամբ օգտավետ հանդիսանալու Ճեմարանին, իբրև մայրենի լեզվի ուսուցիչ։

Շահազիզյանը, երբ բեֆը տեղն էր լինում, սիրում էր հիշել իր այդ ուսուցչին և գլորձանալով արտասանել «Նախերգանքում» յուր նրա բերանը գրած

Ո՞վ է Լեոնը: Լեոնը մի բարձրագույն կրթութիւն ստացած երիտասարդ է, որ ապրում է Մոսկվայում. նա սերում է մի հին տոհմից, և ունի հայրենիքում մի պառավ մայր, որի տեսութեան կարոտ է, ուստի և արտասուքն առվի պեծ թափւում է աչքերից, մի պառավ մայր—որի կնճառտ ճակատին դրոշմել էր խորին տխրութեան կնիքը, որ մասամբ ինքը Լեոնն էր պատճառել: Նա ունեւր և մի քանի բարեկամներ, որոնք մի անբացատրելի կուրուքիամբ աշխատում էին դարձի ու գլխով խորտակել նրան. Լեոնը այդ գիտեւր, որովհետեւ.—

Լեոնը շէր նմանում այն հայ երիտասարդներին, որոնք բարձրագույն դպրոց ավարտելով, շին կամենում մի այլ պարտականութիւն ստանձնել, իրրև ազգի մտածող անդամներ, իրենց անձը ի սպաս դնել նրա ծառայության: Եւ հայ ազգը, որ այնքան թշվառ է, որ համարյա թև մահվան դուռն է հասել, կարո՞ղ է իր այդպիսի որդիներին օգնութիւն ստանալ, կարո՞ղ է նրանցից վերածնության հուշսեր ակնկալել: Լեոնն իր ամբողջ ուսման ընթացքում կարողացել էր մի գլխավոր համոզմունք մշակել, մի հաստատուն նպատակ ընտրել, որ ինքը լինի ազատ, անրիժ մարդ և իր ազգը սիրի, որովհետե՛ւ թառանց լիաձեռն աղատության, չկա լիաձեռն և կյանք երջանիկ:»

Հետեւ տեսնում էք, որ ազդեերը անօրինակ ոգևորութամբ դուրս են գալիս կոմի գաշտ և նահատակվում են իրենց ազատության համար. նա տեսնում է Խաղաղացի միություն հաջողակ դործը և Գարիբալդյան ղեկի հաղթությունը. նա տեսնում էք, որ հայրենասիրները գլուխ բարձրացնելով, արյուն են թափում, և «տապալված» կազմու պես վերականգնում են իրավունք և պատիվ, ազգության այդ նշանները, նա տեսնում էք, որ տեղի է տալիս բռնությունը, այդ վատթար գաղափար, և մոլի խելանները գլորվում են ցած իրենց բարձր գահույրից, ազատ ճանապարհ բռնալով մարդու և հողու, և մտքի առաջ։ Եվ միայն հայն է, որ այսպիսի ժամանակ, իրեն նետերով խոցված մի անբույժ վիրավոր, մնում է ան-

Ձեռքիդ ցնդե՛լ է, լեզվադար լակոտ,
Անպետք ապրա՛նք է ճարտասանություն,
Վա՛հ, անմիտ կարծիք, վա՛հ անմիտ խոսքեր,
Հե՛, անտե՛ս առնենք լեզուն Ադամա՛ս:

շարժ: Ահա ինչպիսի մտքեր էին զբաղեցնում Լևոնին և վարանմունքի մեջ ընկեր-
մուն նրան:

Նա, վերջապես, որոշում է գործ դնել այսպիսի մի հնար—հերքել այն-
կորստաբեր թյուր և մոլար կարծիքները, որով հայի կյանքն իսպառ խախտվե-
լէր, միաժամանակ խորհրդածելով իր կողման մասին: Նա լավ է համարում թող-
նել Մոսկվան, թողնել հյուսիսը, և գնալ դեպի հայրենիք, որ բանդված ու ավե-
րակ էր իսպառ, որ իր կրծքի վրա կրում էր անբուժելի վերքեր և խոցեր:

Լևոնը ճանապարհորդութեան պատրաստութիւն է տեսնում: Նա առնում է
իր հետ սիրած գրքերից մի մեծ պաշար—Հայնեի տխուր մեղեդիները, Գեոթեի
անմահ «Փառուտը», Բայրոնի—«Չայլդ Հարուլդը», Հոբսնալի երգիծարանութիւնը,
Բոկլի պատմութիւնը, Շերապիրի ողբերգութիւնները, կոմս Էմմանուելի) ծանոթ
երգերից և Պոլսի «Մեղուն»-ից²⁾ մի քանի համար: Այդ բոլորն ամուր կապում
է, «անմեղ լրագիր»³⁾ թերթերով փաթաթում: Եվ երբ ամեն բան այդպես խնամ-
քով պատրաստում, վերջացնում է, ապաւն է քնարը և անուշ նվագի ձայնակցու-
թյամբ մի քաղցր ու տխուր մեղեդի ձննելով, իրեն վերջին հրաժեշտ, իր սիրած
կույսին՝ նման նույն մեղեդիին, որ նվիրել է Հարուլդ Իննեսային, ճանապարհ
է ընկնում «գեալի դյուլի» արեւելք, դեպի ճնշված Հայաստան:

1) Լևոնի՝ իր հետ առած սիրած գրքերի ու գրվածքների ցուցակում հիշված
«Կոմսը» «Հյուսիսափայլի» հոանդուն աշխատակից Միրայել Նալրանդյանն է, որ
գործ է ածել մի քանի կեղծ անուններ—Կոմս Էմմանուել, Ուստայան, Դարբի-
նյան, Փոռոս Յուկայան, Սիմեոն Մանիկյան, Յուրիկով և այլն:

2) Պայքար ազատամիտ և պահպանողական կուսակցութիւնների մեջ նույն-
վաթնական թվականներին մղվել է և արեւմտահայ մտավոր կենտրոն Կ. Պոլ-
սում. այդտեղ այդ պարտիաները կոչվել են «հների ու նորերի պարտիա-
ներ»: Պոլսի «Մեղուն», որից մի քանի համար Լևոնը նույնպես առնում է իր
հետ, Հարութիւն Սվաճյանի «Մեղուն» է, որ հենց այդ ժամանակները սկսե-
լէր գեր խաղալ, իրեն նորերի օրգան: Նա հրատարակվել է 1856—1871 թ. առա-
ջին երկու տարին՝ 1856—1859-ը երկշաբաթաթերթ է եղել, երկրորդ երեք տա-
րին, 1859—1863, տասնօրյա, իսկ վերջին տարիները, 1868—1871, շաբաթա-
թերթ: Նրա հակառակորդ հանդիսացել է հների օրգան Հովհաննես Տիրոյնց
ձամուռնյան: Պոլսացու «Երեւակ»-ը, որ հրատարակվել է 1857—1866 և երկ-
շաբաթաթերթ է եղել Նալրանդյանը Պոլսում եղած ժամանակ աշխատակցել է
«Մեղուն»-ին և նրա էջերում պայքար մղել «Երեւակ»-ի դեմ «Պողոսյան և Արպո-
ղոսյան» խնդրի մասին: «Մեղունին», ղեկավար են հանդիսացել արեւմտահայ երեք
ազատամիտ գործիչներ՝ Հակոբ Պալյանը, Գրիգոր Օդյանը և քիշի Նահապետ
Ռուսինյանը:

3) «Անմեղ լրագիրը» հավանորեն վերաբերում է Մանգիւնյանի «Մեղուն Հա-
յաստան»-ին: Ծաղղիղյանի համար, իրեն Հյուսիսափայլականի, այդ լրագրի
թերթերը «անմեղ» են եղել, այսինքն անպետք են եղել կարգալու համար, այլ
միայն հարկավոր են եղել, իրեն թուղթ, իրեն փաթաթելու և ուրիշ պիտույքների
համար:

նվ ահա ճանապարհին մի քաղաք, և այն հայ քաղաքը՝) Ժողովուրդը խռով-ված, աղմկահույզ վիճակի մեջ է այդտեղ, ի՞նչ է պատահել—բողոքում են իրենց

1) Այդ ի՞նչ հայ քաղաք է, որ գտնվում էր Մոսկվայից Հայաստան գնալու ճանապարհին: Պարզ է, որ դա Նոր-Նախիջևանն էր, որ հիմնադրվել են 1779 թվին Նիկաեթիմա կայսրուհու հրավերով և լիառատ մեծամեծ արտոնությունների հրովարտակով դեռ Ղրիմի խանության ժամանակներն՝ Ղրիմից գուրս եկած հայերը: Վաթուճական թվականներին դա արդեն մեծացած, հարստացած, և մի առևտրական քաղաք է եղել. նա իր հոծ հայությունը, իր հինգ զուտ հայաբնակ գյուղերով «Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի» աչքն է եղել շիշված հոգևոր հովիվը, որից բողոքավոր է եղել ժողովուրդը նրա «անառակության» համար, եղել է Այվազյանի կամ Այվազյան Գաբրիել վարդապետը, հանրահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու հարադատ եղբայրը:

Արդ, ինչո՞ւ համար է բողոքավոր եղել նրանից Նախիջևանի ժողովուրդը: Անբավականությունը ծագած է եղել նախիջևանցոց և վարդապետի մեջ, նախ, այն պատճառով, որ վարդապետը բարձր իշխանության կողմից նշանակված լինելով հաշտարար միջնորդ հանդիսանալու Նախիջևանի երկարամյա քաղաքապետի ունևոր և «մեծ աղա» Հարություն խալիբյանի և ժողովուրդի մեջ եկեղեցադուլն գումարների հաշվետվության գործի վերաբերմամբ, հաշտությունը կայացրել էր հօգուտ խալիբյանի, և շտապել էր կայացած հաշտության արձանագրությունը հաստատել տալ պետության և էջմիածնի Սյունհոդոսին: Հաշտությունը կայացել էր ձայների մեծամասնությամբ, և ոչ միաձայն. ժողովականներից մի քանի հոգի ստորագրել էին հաշտության արձանագրությունը, ավելացնելով, թե իրենք համաձայն են «լիակատար հաշտության», այսինքն, որ կայացած հաշտությունը լիակատար չէր: Նրկորդ, վարդապետը բաց էր արել «խալիբյան դպրոցը», շտաբիչ հայ բնակչություն ունեցող իր ծննդավայր Թեոդոսիայում և այնտեղ էր շինել դպրոցի հույակապ շինությունը, և ոչ Նոր-Նախիջևանում, որ թեմի հայության կենտրոնն էր: Նրկորդ, վարդապետը կոնսիստորը փոխադրել էր Քիշինևից Թեոդոսիա, և ոչ Նոր-Նախիջևան, և, չորրորդ և զլխավորը, որ թեմի նախկին առաջնորդ Մատթեոս Վեհապետյանը միայն կայսեր կամքով, առանց էջմիածնի համաձայնության, փոխադրվել էր Հաշտարխան ու նրա տեղը կարգվել «առաջնորդության տեղապահի» պաշտոնով Այվազյանը: Նվ այս բոլորը կատարվել էր 1857 թվին, Ներսես կաթողիկոսի մահից հետո, երբ դեռ նրա հաջորդ Մատթեոս կաթողիկոսն ընտրված, հաստատված և ժամանած չէր էջմիածին, և վարդապետն էլ չէր շտապել հասկացնել պետության իր աչքպես, այդ եղանակով պաշտոնի կարգման անպատեհությունը, որ կարող էր դժգոհության պատճառ դառնալ իր և նոր ընտրվելիք կաթողիկոսի մեջ, ինչպես որ և եղել է: Նվ երբ այդ բոլորի պատճառով բողոքներ են տպագրվում վարդապետի դեմ «Հյուսիսափայլում», նա փոխանակ հրաժարվելու պաշտոնից, գաղտագողի 1858 թ. բողոքում է նախարարության, լրտեսագիր (ДОНОС) գրում Նաղարչանցի և Նալբանդյանի վրա պահանջելով, որ «Հյուսիսափայլ» հրատարակությունն արգելվի:

Այվազյանի գործողությունների մեջ հասկացողների սրտում տարակուսանքներ է հարուցել և խալիբյան դպրոցի հիմնադրության հանգամանքը: Այդ ի՞նչ

առաջնորդ հովիվ դեմ նրա անառակության և անբարոյականության համար, Իսկ հովիվը, որ դադառազողի պղծել էր իր ձեռնադրության կնիքը և դավաճանել

դպրոց է եղել և ի՛նչպիսի նպատակի է ծառայել: Դա Նախիչևանի և Բեսարաբիայի թեմական դպրանոց չի եղել, այլ մի ուրույն կազմակերպությամբ դիշերօթիկ դպրոց, որ բոլորովին անկախ է եղել կաթողիկոսից և իրեն տեր ու տնօրեն ճանաչել է պետությունը և միևնույն ժամանակ էլ պահվել է Նախիչևանի հասարակության փողերով: Դրա հիմնադիր ճանաչվել է Հարություն եպիսկոպոսը և նրա անունով կոչվել «Халибовское Армянское Училище» (Հալիպական իշխիբյան դպրոց) և լիազոր կառավարիչ—տեղիչ Ալվադյան վարդապետը, պետության կարգած առաջնորդի իրավունքներով տեղապահը ճիշտ է, Ալվադյանն արդարացրել է իր արարքը նրանով, թե ցարն իրավունք ուներ իրեն տեղապահ կարգելու, առանց կաթողիկոսի համաձայնությունը ստանալու, որովհետև «հայ եկեղեցուց կառավարության» համար յաճմանված օրենքը «Положение»-ն այդ իրավունքը Ռուսաստանի երկու հայ/թեմերի համար ցարին է վերապահում: Այո, իհարկե, ցարը կարող էր կարգադրություններ անել և օրենք դարձնել այդ կարգադրությունները, երբ ուղեմար, բայց հայ վարդապետը պետք է հասկանար, որ այդ լուրը կատարված է/ի վնաս իր կաթողիկոսի իշխանության, և դժուար մանավանդ, որ և ցարերը մինչ այդ դժուշացել էին գործադրել իրենց վերապահված այդ իրավունքն և միշտ նախօրոք հարկավոր էին համարել ստանալ կաթողիկոսների համաձայնությունը և հետագայում էլ այդպես է եղել: Իսկ ինչ վերաբերում է դպրոցի նպատակներին,—Ալվադյանը սովորաբար գրել, բարոզել ու հպարտանալով հայտարարել է, որ ինքը դպրոցը բաց է արել թեմի՝ լուսավորության գործի համար, ուստի և ընտկան է, որ և այդպիսի դպրոցը պահվեր նկեղեցական դոմարներով:

Շահագիղյանը Ալվադյան վարդապետին կոչում է «եզվիտ իշխան», «Լայուչի ուրդ»։ Արդ, այդ ի՛նչ ահեարկ է և ի՛նչի հետևանք—Շահագիղյանը գիտեր, որ Ալվադյան Գարեիկը առաջ եղել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության վարդապետներից մեկը, որ երբեմն հետևող է հանդիսացել Լայուչի հիմնած «Հիսուսյան կարգի» կանոններին: Ալվադյանը Մխիթարյան միաբանության կողմից Սարգիս վարդապետ Թեոդորյանի և Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայանի հետ միասին ուղարկված է եղել Պարիզ Մխիթարյանների Մուրադյան վարժարանը ուսուցչի և կառավարչի պաշտոնով, սակայն, այդտեղ գծովելով աբբահայր Էդվարդ Հյուրմիդյանի հետ՝ իր ընկերների և վանքում մնացած Ամբրոսիոսի եղբայր Խորեն Գալֆայանի հետ միասին հրաժարվում են միաբանությունից և թողնում կաթողիկոսությունը և հիմնում «Հալիպական Հայադավան դպրոցը»:

Պոլսի Հակոբոս պատրիարքը, կամենալով նպաստած լինել նրանց նորարաց վարժարանի նյութական կացությունը բարվոքելու և ապահովելու գործում, համոզում է Պոլսի ունեւոր ծնողներին հանելու իրենց որդիներին Մուրադյան կաթողիկ վարժարանից և հանձնելու «Հալիպական Հայադավան վարժարանը», որով և դա, առաջին պահ հաջողություն է ունենում, բայց հետո իրենց ծախսով սովորող աշակերտների թվի հետզհետե տակասելու հետևանքով, սկսում են նեղվորդ աշակերտների թվի հետզհետե տակասելու հետևանքով, սկսում են նեղվել և փակելու վտանգին ենթարկվել: Վարդապետները որոշում են իրենց լուսավորչական գործունեությունը փոխադրել Ռուսաստան, ուստի և, Ալվադյանը,

իր հայրապետին, դիմում է Հյուսիս իշխանության՝ գավազանով ճնշելու քրտու-
տությունը և, ինչպես գայլը, պատառելու իր հոտը Կանգ է առնում Լեոնը, կա-

խըրե Թուսաստանցի, հարաբերության մեջ է մտնում Պարիզի ուսական դեսպա-
նի հետ և համոզում նրան նպաստել իրենց, և պաշտոնական թուղթ է գրում
այդ մասին։ Դրա հետևանքն այն է լինում, որ վարդապետը հրավիրվում է Պե-
տերբուրգ։ Թե ինչ խոստովանելու է արած լինում Ալվազյանը, մեզ բոլոր ման-
րամասնություններով հայտնի չէ, բայց կատարվածից պարզվում է հետևյալը—
Պետերբուրգում այդ ժամանակները զբաղված են լինում Նախիջևանում եկեղե-
ցական գումարների հաշվետվության առթիվ երկար ժամանակ տեղի ունեցած
խոտովությունները վերջացնելու և այդ մասին իրար դեմ պայքարող Խալիբյան և
Հայրապետյան կուսակցություններին հաշանցնելու գործով։ Ալվազյանին հանձ-
նվում է այդ գործի գլուխ բերելն այն ուղղությամբ, որ կատարված լինին և
Ալվազյանի ու նրա ընկերների ցանկացածը, և պահանջված պետության շահե-
րը, որի համար և նա կարգվում է առաջնորդության տեղապահ՝ առաջնորդի
իրավունքներով։

Թե ի՞նչ վախճան է ունեցել այդ բոլորը,—կարելի է իմանալ «Խալիբյան
ուսումնարանի պատմությունից», իսկ թե պետության շահերն ի՞նչ են եղել և
ինչպես պահպանված եղել, այդ մասին, իհարկե, գրված չէ ուսումնարանի
պատմության մեջ և չէր էլ կարող գրված լինել։ Մենք հաղորդում ենք մեր
սխալածը։ Եվրոպական մեծ պետությունների մեջ, Ղրիմի կամ արևելյան պա-
տերազմից հետո, և դրանից էլ դեռ առաջ, զորեղ մրցումն է եղել իրենց ազգե-
ցությունը տարածելու համար Բյուրքիայում. կաթոլիկ և լյութերական պետու-
թյուններն իրենց այդ նպատակն իրագործել են Բյուրքահայտակ գավառակից-
ների միջոցով, իսկ ռուս ցարական կառավարությունը կամեցել է նույնն իրա-
գործել Բյուրքահայտակ հայերի միջոցով։ Դրա համար էլ, Ալվազյան վարդա-
պետի ցուցմունքով, Խալիբյան դպրոցը բացվել է Թեոդոսիայում, որ մոտ էր և
ծովային դյուրին ճանապարհով կապված Բյուրքիայի ծովափնյա Նավահան-
գիստների հետ. դպրոցը պիտի ունենար, և ունեցել է, մի հատուկ վայելուչ ուժ-
կով ապահովված ճարպիկ ու աշխարաց մարդ, որ պիտի շրջեր Բյուրքիայի ծո-
վափնյա քաղաքները և աշակերտացու մանուկներ հավաքեր, բերեր դպրոց, որ-
տեղ կրթվելուց և ուսական օրինադաստի ոգով դաստիարակվելուց հետո, պի-
տի վերադառնալին իրենց ծննդավայրը։ Հաջողե՞լ է արդյոք այդ միջոցը, և եթե
հաջողել է,—ո՞ր չափով, մենք չենք կարող ասել, մանավանդ որ դպրոցն էլ
երկար գոյություն չի ունեցել։

Ալվազյան վարդապետի այդպիսի գաղտնի գործողությունները հայտնի են
եղել Շահադիդյանին, որ պարսավանքի 15 քառյակ է նվիրել նրան, որոնց մեջ
և մեկը այսպիսի բովանդակությամբ.—

«Մեծ արվեստ ունի հրապուրանքի,
եվ խորամանկ է այդ չարի հոգին,
Որպես անդունդը օվկիանոսի
Դիտե բանտարկել յուր ահեղ գաղտնին»։

մենում է խոսել, բայց կառքը լծված է, նա ինքն էլ ճամփի վրա է, շտապում է, նա միայն կարողանում է այսքանը կանչել նրա հետևից.—

Անմիտ սև եղբայր, կոշում է լևտն,
Դառն է քո դալոցը, ուր ես շտապում,
Ահա մթնեցավ կյանքիդ հորիզոն.
Իներ օրենքը քեզ մահ է վճում...

Լևտնը Կովկասյան սարերումն է, Վսեմ, հիասքանչ տեսարաններ, խոր-խոր ձորեր, մթին քարանձավներ, փրփրադեղ գետեր, հեղեղատներ, և անվերջ, անհատնում սարեր, բարձրաբերձ, ձյունապատ սարեր, որոնց դադաթները ամպերին են հասնում և ծրարվում նրանց մեջ: Ահա և Կադրեկը, որի գլխից բացվում է մի շնաշխարհիկ պատկեր.—

Եվ քարանձավից արծիվ մենավոր,
Թևերը լայնած... գիտե սավառնել
Այնքան անթափանց և այնքան հզոր,
Մինչև հեռամուկս աչքերից կորչել:

Ո՞վ արծի՛վ, արծի՛վ, բանի օդապար
Վերացել ես դու կապուտակ սահման.
Ա՛խ, եթե հայի դրոշը բարձրանար
Անարգ կապանքից մինչ այդ աստիճան...

Ա՛խ, եթե հայի ուսերը ճեղքեր
Ոխերիմ լուծը յուր բռնալորի,
Որպես ճեղքում ես դու արձակ եթեր
Շրեղ կազմությամբ կարող թևերի:

Նորատես մարդու աչքի առաջ ի՞նչալիսի գեղեցիկ դաշտեր են փռվում, որոնց մեջ գույնզգույն ծաղիկները թերթվում, շարվում են առավակի խաղացքի

Նույն գաղտնի գործողությունները հայտնի են եղել և Միքայել Նալբանդյանին, որ «Երկու տողի» մեջ շանթեր է թափել վարդապետի գլխին:

Այստեղ անտեղի չենք համարում շեշտել և Շահազիզյանի մի քառյակը, որի մեջ նա Այվազյան վարդապետին կոչում է «մատնիչ Հուզա», ներկայումս ճշտվել է և այդ. հայտնաբերված է Նաղարյանցի և Նալբանդյանի մասին նրա գրած մատնողության թուղթը, որի լուսահանված օրինակը ներկայումս գտնվում է Գրական թանգարանում:

«Ընկեր քո դորժին—դժոխք սևամած,
Եվ բոլոր գեներ քո հետ գինվորված.
Ուր շարագործ է մատնիչ մի տգեղ,
Դու տասնապատիկ Հուզա ես այնտեղ»:

է, թե այդ պարզ ջրերը, լեռները, ծաղիկները կմեղմացնեն իր սրտի կսկիծը, կծպտա դարունը, կգան ծիծեռնակներ և փոքր ինչ կշարթին հոգին, ուստի առնում է ձեռքը քնարը և դարնում լարերին, բայց նա հնչում է մի տխուր, սրտասարսուռ եղանակ, ասես թե շնչում լիներ. «Թեզ վաղ է ըմպել փրկության բաժակ».—

«Ռու կորցրեցիր նույն բույնից
Բախտի ծպիտը, երբ Հայաստանի
Փշրեցավ փառքը քո հատուկ ձեռից,—
Եվ կը գտնես, երբ նորից Կը կանգիր»:

Լեռնը հասնում է մի քաղաք, որ բանաստեղծն անվանում է «նոր աշխարհ» 1), որ խալտաճամուկ բնակչություն ունի—հայ, թուրք, օսեթին, չեքքեզ, ուսն, վրացի, որոնք խոնված են լայն մեկդաններում. ինչ ձայն, զղրդոց և ինչ պերճություն, կարծես թե Մամոնը ոսկեխուր կառքում տոնախմբում է իր իշխանությունը:

Նա տեսնում է հայ հարբաւաններին, որոնք մոռացած ամեն բան—և՛ իղեալ, և՛ ազգ, միայն արծաթ շահելու մասին են մտածում և զրա համար միջոցների մեջ խտրություն չեն դնում. նրանք կեղեքում, զրկում են, պատրաստ են ամեն բան անել, մինչև իսկ հայրենիքը թշնամուն մատնել, միայն թե կարողանան գանձ հավաքել: Փող տվեք նրանց, փող նրանք փող են սիրում, փող պաշտում, իսկ աղարկներում ու բարի գործ չեն հասկանում: Նրանք տգետ են, անկիրթ: Հարստությունը նրանց հարկաւոր է, որ ման գան դատարկաշրջիկ և իրենց կյանքը վատենն անառակության և անբարոյականության մեջ:

Ով դուք հայ մարդիկ, ո՞ր աղնվություն,
Քանի՞ տեսել եք ապականություն:
Չկամիր սակավ սթափվել բնից,
Թափել ցեցերն, զարթնել դադաղից:

Լեռնը տեսնում է համբարին 2), որ սիրում է աղնիլ աշխատանքը, վառտակը և համեստ կյանք է վարում. նա հպարտ է և պարզեքես. նա հնու է վատ

1) «Նոր-աշխարհ» անելով, ինչ է հասկացել Շահաղիզյանը—ո՞ր տեղը, ո՞ր քաղաքը: Կարծում ենք, նկարագրությունից պարզ ու հասկանալի պիտի լինի, որ դա վրաստանի հին ու ներկա մայրաքաղաք Թբիլիսին է, ցարական Ռուսաստանի Կովկասի մայրաքաղաք «Թիֆլիսը»—խալտաճամուկ բնակչություն—վրացի, հայ, ուսն, օսեթին, չեքքեզ, հրեա, լայն աղմկալից «մեկդաններ», համբար, համբարություն, և այլն:

2) Համբար, համբարություն պարսկական բառ է և նշանակում է համարահետակից, համաբնաստակցություն (дех, деховой) այսինքն միևնույն արհեստի տեր, միևնույն արհեստ բանեցողը, մտրդկանց կազմակերպություն: Համբարությունը միջին դարերում գոյություն է ունեցել ամբողջ արևելքում, ծաղկած է եղել և Հայաստանի քաղաքներում: Դա առանձնապես զարգացած է եղել Թբիլիսիում, որտեղ համբարությունը համարյա ամբողջապես բաղկացած է

կյանքից. նա ոչ ոքից ակնկալիք չունի ոչ ղեղխտտ հարստից և ոչ գոտոգ իշխանավորից և բախտավոր է իր ունեցածով: Համբարն է, որ պահպանած լինելով հաշի պարզ, մարուր և բարոյական կյանքի պատկերը, նախանձախնդիր է ազգի պատվին և պատրաստ է հայատյացին խառորեն պատժել, որի համար երբեմն փայլում է նրա սուրբ Ափսոս միայն, որ նա գիտակից չէ, և կույր է նրա այդ սերը:

եղել հայ արհեստավորներից: Դրանց գոյությունը վերջացրել է ցարական կառավարությունը, իրեն ընակչության կազմակերպված և իր իշխանության համար վտանգավոր խմբակցություններ, որոնք երբեմն բողոքել են կառավարության վնասակար կամ, լավ է ասել, քաղաքի բնակչության շահերին անհամապատասխան, կարգադրությունների դեմ, երբեմն էլ բացարձակապես ըմբոստացել են, դիմադրություն ցույց տվել ու պահանջել վերացնելու նման կարգադրությունները: Այդպիսի մի ըմբոստություն տեղի է ունեցել Վլադիկազանի գրեթե հաջորդ տարին, 1865 թվի մայիսին: Մեր ձեռքին գտնվում է մի նամակ, գրված Տիգրան Տեր-Դավթյանի կողմից 1865 թվի մայիսի չորսին Զալալօղլուց Երևան մի ոմն Բարսեղի, որի մեջ այսպես է պատմած այդ ճգնաժամը:—«Տփլիս անցյալ կյուրակի օրը մեծ բուռն է պատահել հետեյալ պատճառով և կերպիվ Այս մոտ ժամանակներումս կանոն է դուրս եկել քաղաքի բուրնկարգության անունով, որ մեկ կով պահող 5 ա. վճարի մեկ տարումը, մեկ լավ ձի պահող 10 ր., միջակ ձի պահողը 5 ր., մեկ կատվի համար 20 ք., շան համար 50 ք., ամեն մեկ պատուհանի համար 25 ք., և այլն և այլն: Բոլոր բնակիչները, համարությունը առաջին անգամ Օրբելիանին խնդրել էին վերջացնել այս կանոնը, նա պատասխանել է թե համբերեցեք մեծ իշխանի գալստյանը: Ժողովուրդը չէր համբերել, բոլոր խանութները կնդպել էին այնպես, որ բոլոր քաղաքին ոչ հաց, ոչ ջուր, ոչ միս և ոչ ուրիշ բան տվող չէր եղել. հետո բոլորը միասին կատաղած գիմել են քաղաքատեղիի Գուլվիկի տունը—Կուլվիկը է Գալուստ Շիրմազանյանցը, որ դիմըը սպանեն, բայց տանը չեն գտել ղինըը, բնտանցյալ ամենին ձևուր չեն տվել բոլոր տուն հիմն ի վեր տապալել են, բոլոր կայքը հափշտակել 8 հազար մանեթի ձեռագիր այրել փչացրել. մեկ խոսքով տունը գետնին հավասարել միջի բաներ տնավտանները տակին թողնելով, իսկ արժանավոր կայքը հափշտակել, կոտրատել և ջարդել. նույն տեղին դեսցել են նրա օգնականի տունը որ է իսակ Բաջընուրով բունել են ղինըը բաղկունեն վար ձգել և գլուխը լուծով ու շարուջով ջախջախել և փորտտիքը օդումը բարձրացնելով դանաղան հայհոյանքներ են արել. երկու Ուստաբաջիների տունը ու մեծ Պոլիցիայի մեկ մասը քանդել: Իսկույն Նամխտնիկը տեղեդարձով իմացրել է կայսրին որմն պատասխանին ստատարով, եթե չհանդարտեն կոտորել, բոլոր քաղաքը պատել է զորքով, զորս նույն օրը բերել են տվել Մանգլիսեն, Աղբուլաղեն և այլ տեղերեն. քանի մի մարդ է սպանվել հայերիցը, իսկ ուսանիցը ոչինչ. այժմ հանդարտվել է նամխտնիկի խոստմամբը, թե անպատճառ վերջացրի. կասեն թե նույն օրն այսպես խանակություն պատահել է Վրաստանի բոլոր քաղաքներումը և իբր թե Հերակլին հայրենական զահը ուղում է նորոգել:

Եւղճ Օրբելիանի քաղդիցը պետք է տերությունը վրան կասկածի երթա, որովհետև ինքը վրացի և գուբերնատորի պաշտոն կատարողը նույնպես վրացի և ժամանակը հարմար:

Ահա ժպիտը շրթունքին ճնմում են այստեղ և հայ աղջիկները, որոնք այն-
քան շնորհալի են, այնքան գրավիչ, որ նրանց առաջ մի անկյանը ստվեր են
մինչև իսկ Հելլադայի կույսերը, որոնց գեղեցկությունը հայտնի է վաղեմի ժա-
մանակներից, և չնաշխարհիկ Խառիլայի գեղեցիկուհիները, որոնք բանաստեղծ-
ների ոսկեշող երազների առարկան են, պետք է ըննադուրյան առաջնության
գալիսին տան նիրհող Կովկասի այդ սեւաշալ օրիորդներին Բայց հայ աղջիկնե-
րի այդ հրաշալի գեղեցկությունը չի գրավում և և. նին, քանի որ նրանք շունեն
սաղաթին դաստիարակություն, քանի որ նրանց բերանում հնչում է միայն
օտար լեզուն, օտարի բարբառը, քանի որ, նրանք չեն ճանաչում ոչ ազգ, ոչ
հայրենիք, ոչ հայ ժողովրդի ցավն ու տառապանքը: Չէ, ազգի համար չեն այդ
Նրմենուհիները: Եվ ո՞վ է մեղավորը,—ծնողները, իհարկե, որոնք ժամանակին
չեն հոգացել նրանց սիրտն ու հոգին մշակել ազգային կրթությամբ և դրանով
զրկել են ազգը մայրերից, մայրեր, որոնք մարդկային սրտի ամենամեծ վար-
ժապետներն են, նման հինգերորդ դարի հայ աղջիկներին, որոնց առաքինու-
թյունը կարող գրչով գովաբանել է բաղդրագրույց Եղիշեն 1)

1) Շահազիզյանի «5-րդ դարի հայոց աղջիկներին» նվիրած բանաստեղծու-
թյուն «Էկոնի վշտի» ամենաբնական թաղանթներից են, որոնց նյութն ու բովանդա-
կությունը վերցրել է Եղիշեն պատմագրի «Ոսկեծղի» գրքուկից: Ոգևորված
պատմագրի պարզ, բայց խորին զգացմունքով դրածից, նույն ոգևորվածներ
Շահազիզյանը հաղորդել է և իր տողերին Ավետիք չենք համարում այստեղ
համառոտաբար մեշ բերել Եղիշենի պատմությունից այն հատվածներն իրենց
աշխարհաբար թարգմանության հետ միասին, որոնք նյութ կամ առաջն են մա-
տակարարել բանաստեղծին նրա հիշյալ բանաստեղծի համար:—

1. Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշ-
խարհին, որ զրգեալք և դգուեալք էին
թերաբախնչիւր բաստեռունս և ի գահա-
սրալիս, հանապաղ բռկ և հետի երթա-
յին ի տունս աղօթից անձանձրոյթ խըն-
դըրեալ ուխտիւք՝ զի համբերել կարասցին
մեծի նեղութեանն: Որ ի մանկութենէ
լուրեանց սնեալ էին ուղղովք դուռբակաց
և ամճովք էրէոց, խոտաբոստ կենօք իւր-
բե զվայրենիս ընդունէին զկերակուրն
մեծաւ խնդութեամբ, և ոչ յիշէին ամե-
նեկն զտովորական փափկութիւնն: Սե-
ւացեալ ներկան մորթք մարմնոյ նոցա.
վասն զի ցերեկ արեակէղք էին և դա-
մենայն գիշերսն գեանաբեկք:

1. Հայոց աշխարհի փափկասուն տի-
կիները, որ զգվանքով և քնքշությամբ
մեծացած էին բազմոցներ և գահա-
վորակներ վրա, միշտ բոբիլ ոտքով
էին գնում աղթքի տները, անդադար
խնդրելով և ուխտելով, որ կաբողանան
համբերությամբ զլիմանալ այն մեծ նե-
ղությանը Նրանք, որ մանկությունից
սնված էին զվարակների (մեծ արու հոր-
թեր) ուղեղով և էրենների նուրբ մսով,
վայրենիների տես մեծ ուրախությամբ
խոտեղենով էին կերակրվում և ամե-
նեկն չէին հիշում իրենց տովորական
փափկությանը Նրանց մարմնի մոր-
թը սեպցով, որովհետև ցերեկները ա-
րեակեղ էին լինում և բոլոր գիշեր-
ները գեանի վրա ընկած՝ տանջվում:

էնոնք, վերջապէս իր հայրենիքումն է, թնշլված Հայաստանում: Ո՛րքան Դրաշալի է ընդմիջումը, ո՛րքան գեղեցիկ երկիրը: Ամեն տեղ կանաչ, ամեն տեղ ծաղիկ, դաշտեր, հովիտներ, բլուրներ ու լեռներ ակնահաճո տեսարաններով:

2. Փռոտեցան և ծխոտեցան սրահակք սրսկապանք նորեկ հարսանց, և սարդիկոս ախնք ձգեցան ի սենեակս առազաստաց նոցա. կործանեցան բարձրագոյն տաճարաց նոցա, և խանգարեցան սպասք երախանաց նոցա անկան կործանեցան ապարանք նոցա, և տապալեալ աւերեյան ամուրք ապաստանք նոցա: Չորացան ազգեցան բուրաստանք ծաղկոցաց նոցա, և տաշտախիլ եղեն որթք գինեքեր ալեհաց նոցա:

3. Մոռացան զկանացի տկարութիւն, և եղեն արուք առաքինիք ի հոգևոր պատերազմին. մաբա եղեալ կռուեցան ընդ մեզսն կարեորս, հաաին կարեցին և ընկեցին զմահաբեր արմատս նորս:

4. Այլիք որ ի նոստ էին՝ եղեն վերաաին հարսունք առաքինութեան, և բարձին յանձանց զնախատինս աշուժեալուն Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապելին զմարմնաւոր ջանկութիւնս, և եղեն կցորդ չարչարանաց սուրք կապելոցն. .

5. Բազում ձմերաց հալեցան սառնամանիք, եհաս գարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք. տեսին և խնդացին կենցաղաւոր մարդիկ, և նոքա ոչ երբէք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Ծաղիկք դարնանալինք յիշատակեցին զպսակաւոր ամուսինս նոցա, և աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա:

Շահազիզյանն ալս հատվածներէից մեկից ընդհանուր մտքովն ու իմաստն է փոխ առնել, մյուսի ալս կամ աչն բնորոշ արտահայտութիւնից օգտվել, մի երրորդի կրօնական-հոգևոր բովանդակութիւնն աշխարհականացրել, չորրորդը վերածել աշխարհաբարի, և բոլորը միասին բանաստեղծական վերամշակման ենթարկելով և ընդարձակելով, կազմել է իր հնչուն քառյակները և դրանց մեջ տվել մեզ հինգերորդ դարի Վարդանաց պատերազմի ժամանակների հայ օրիորդների և կանանց սիրուն նկարագիրը:

2. Փռոտեցան և ծխոտեցան նորահարսներ՝ անկողինները և վաբագուշները և սարդի ոստայններ ձգվեցան նրանց առազաստի սենյակների մէջ, կործանվեցան նրանց դահիճների բարձր գահուշները, և խանգարվեցան նրանց խնջուքի անոթեղենը. ընկան, փլատակվեցան նրանց ապարանքները և ավերվեցան նրանց պաշտպանութեան ամրութիւնները: Չորացան ցամաքեցան նրանց ծաղկանոցները բուրաստանները և արմատահան եղան նրանց գինեքեր այգիների որթիքը:

3. Մոռացան իրենց կանացի տկարութիւնը և եղան այնպիս, ինչպիս առաքինի տղամարդիկը հոգևոր պատերազմի մէջ, մաքառեցին կարեւոր մեղքերի դեմ և կտրեցին, դեն ձգեցին նրանց մահաբեր արմատները:

4. Նրանց մէջ գտնված այրիներն վերադարձան առաքինի հարսներ դարձան և վերացրին իրենցից այրիութեան նախատինքնիսկ կալանավորների կանայք հոգաբարձու գոպեցին իրենց մարմնավոր ցանկութիւնները և մասնակից եղան սուր բանաստեղծների չարչարանքներին. .

5. Շատ ձմեռների սառույցներ հալվեցան, հասավ գարունը և երևեցան նորեկ ծիծեռնակները. կենցաղաւոր մարդիկ տեսան ու խնդացին, բայց նրանք երբեք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալիներն: Գարնանային ծաղիկները նրանց մէքքը բերին իրենց պտկաւոր ամուսիններին և նրանց աչքերը կարող մնացին տեսնելու նրանց երեսիցանկալի գեղեցկութիւնը:

ճարտասանության, առանց ակտակի, փալաթայի և դանաճարության, և, երբորդ՝ ամենից առաջ պետք է պատրաստվեն ուղիղ մտածող վարժապետներ, մանուկ սերնդի դաստիարակիչներ, ազգի պիտույքը հոր պես հոգացողներ, մի խոսքով, անհրաժեշտ է տարածել ժողովրդի մեջ ուսում, գիտություն՝ ճշմարիտ դարուս գաղափարներով, որով կսթափվի, կվերածնվի հայությունը և պատրաստված կլինի ցանկալի սուրբ ազատությանը:

Այստեղ լեռներ հանկարծ կտրում է իր խոսքի թելը և հրաժեշտ է տալիս ընթերցողներին, խոստանալով վերստին վերադառնալ, թեև ոչ շուտով: Նա խոստովանում է, թե ինքը շատ է խոսել, բայց քիչ գործել, ուստի, գուցե, և յուր խոսքերը ունայն են անցել, բայց հավատում է, որ համենայն դեպս ինքը ձգել է սերմը, որ կարող է աճել ու ծաղկել և հոյակապ գործի պատճառ դառնալ: Նա խոստանում է մինչև իսկ և գործի կպնել, եթե միայն «աստված տա, որ սիրտը նոր հուսով լցվի»: Լեռներ կատարած է համարում իր առաքելությունը և իրագործած իր մշակած ծրագիրը: Նա ջրել, հերքել էր մուլար ու թյուր կարծիքները, որոնցով խախտված էր հայի կյանքը. նա բրբրել էր հայի վերքերը, ուսումնասիրել էր նրանց սկզբնապատճառը և գտել էր, որ հայի հիվանդությունը տգիտությունն է և նրա դարմանն ու սպեղանին—ուսումն ու գիտությունը:

Ո՛ւր է գնում Լեռները), և ի՞նչ է լինում: Թե ո՛ւր է գնում Լեռներ, մենք չգիտենք և վեպի մեջ այդ մասին տեղեկություն չենք գտնում, բայց համոզված ենք ու հավատացած, որ նա ձեռքերը ծալած չի նստում ու հանգստանում: Պետք է հավանականորեն կարծել, որ նա բոլորամասն անձնատուր է լինում հիշյալ դարմանն ու սպեղանին պատրաստելու գործին, որովհետև ինքը համոզված էր, որ խոսքը միայն այն ժամանակ կարող է իր նպատակին հասնել, եթե գործի հետ միասին ընթանալ և մինչև իսկ՝ «եթե առածիդ գործը հառաջ էր»:

Կատարում է Լեռներ իր խոստմունքը: Նա վերադառնում է թե ոչ, Այո, նա վերադառնում է, բայց ոչ «Լեռնի վշտի» շարունակությամբ, այլ արձակ գրքովածներով—«Պոռզով հարմար», «Հրապարակախոս ձայն», «Ամառնային նամակներ», «Հիշողություններ վարդանանց տոնի առիթով», «Մի բանի խոսք իմ

1) Լեռներ թափառել, շրջել է Հայաստանի բոլոր մասերում: Նա իր ճնշված հայրենիքում ոչ մի քաղաքի ու գյուղի անուն չի հիշում, բայց երկրի ու նրա բնության գեղեցկության ու պողաբերության նկարագրությունից ևս և Այրարատի անունը տալուց, որի արգավանդությունը կարող գրելով նկարագրել է մեծ նկարիչ Փարպեցին, կարելի է հաստատ եզրակացնել, որ Լեռներ շրջել է, հատկապես Երևանի նահանգում: Մենք մինչև իսկ նրա հիշած պոռնոլոգների անուններից կարող ենք հաստատապես գուշակել, որ Շահազիզյանն իր Լեռնին շրջեցրել է Աշտարակում և դրա մոտ գտնված տեղերում—Օշականում, Վաղարշապատում, Երևանում, ու համենայն դեպս չի գուրս բերել Ռուսահայաստանի սահմաններից: Իսկ որպեսզի իր նկարագրած կառավարության ձևի խավար կողմերը չհարուցեն իշխանավորների կասկածը, հեղինակն այնպես է գունավորել ամեն բան, որ նկարագրված երկիրը Թյուրքահայաստանը համարվի, որով և խուսափել է գրաքննության արգելքներից: Խոսելով վրացոց և Վրաստանի մայրաքաղաքի մասին «Լեռնի վշտի» 3-րդ գլխի վերջում ասում է.—

ընթերցողներին» հրապարակախոսականներով, որոնց մեջ կոմիտե ու դարձնալում են ազգի նույն վերածնության ու փրկության զենքերը, բայց միայն նոր գունավորությամբ մեր կյանքի նոր առաջ եկած պայմաններում ու հանգամանքներում:

Ո՞վ է Լեոնը: Մենք համամիտ ենք Մինաս Բերբերյանին (տե՛ս նրա «Էտյուդը») և կարծում ենք, որ Լեոնը մի հավարական տիպար է վաթսնական թվականների այն հայ կրթված երիտասարդների, որոնք իրենց անձը նվիրած լինելով ազգի ծառայության, աշխատում էին խոտորով ու դրշով և ձեռքից եկած ամեն միջոցներով նպաստել ազգի ու հայրենիքի վերածնության գործին: Լեոնը իրեն նպատակ է դրել ժողովրդին սթափեցնել խոր բնից, հարթել ետուն գործունեության ճանապարհ, պարարտ հող պատրաստել ու ձգել նրա մեջ առողջամիտ հայրենասիրության առաջին սերմերը: Այդպես են եղել այն ժամանակի գործիչների մեծ մասը. բարոյողներն են եղել և մտքերը պատրաստող: Շահագիլյանը, Լեոնի այդ նախատիպարը, բացառություն չի կազմել. նա, դուքս, մի փոքր ավելի հոկտոր է, բան մշուսները Դրա փոխարեն էլ, նա այն առավելություններն ունի, որ ժամանակի առաջադիմական գաղափարները բաղդրահեշյուն ու գրավիչ երգերով հնչեցրել է հայրենակիցների ականջին և հեշտությամբ ժողովրդականացրել:

«Լեոնի վշտի» ըննադատներից ոմանք, ինչպես, օրինակ, Նզիշ Մաղաթյանը և Կարապետ Կուսիկյանը, Լեոնին միայն դատարկախոս և ճոռոմարան են համարում, և ոչ գործիչ: Այդ կարծիքը չի կարող ընդունելի լինել: Ծանուցարհ բանալը, ժամանակի առաջադիմական մտքերի համար հող պատրաստելը մի՞թե գործ չէ: Մենք կարծում ենք, որ այդ էլ գործ է, և խոշոր ու կարևոր գործ:

Լեոն կարծում էր, թե Լեոնը Նալբանդյանն է, և այդ, երևի այն պատճառով, որ Նալբանդյանը կարդալով «Լեոնի վշտը», բացականչել է. «Լեոնի վիշտը իմ վիշտն է»¹⁾: Մենք կարծում ենք, որ Լեոն սխալվում է: Շահագիլյանը

«Ասեղու բան կա և լսելու բան,

Շատ հետաքրքիր վեպը ու գրույցներ...

Եվ շատ ցավում եմ, որ ես չեմ իշխան,

Որ արձակ խոսել կարելի լիներ»:

1) Արժանի են ուշադրության և «Լեոնի վշտի» 3-րդ գլխի վերջին չորս բառատողերը, որ Շահագիլյանը, առանց անուն տալու, նվիրել է Միրայել Նալբանդյանին, հանելով նրա «Ազատ արվեստի վարձակն դահիճների» դասից: Սմբատ Շահագիլյանը քաղաքական գործիչ չի եղել, բայց իր ներքին աշխարհով, կարծիքներով, իր քաղաքական համոզմունքներով ու համակրանքով, ըստ ամենայնի, Նալբանդյանական է եղել: Նալբանդյանի մասին շատ է գրված, շատ էլ գրվում է, և մենք շատ էջեր ենք նվիրել նրան և նրա հիշատակին, բայց ո՞վ է այնպիսի, որտառուչ և ողբերգի նվիրել նրան, ինչպես Շահագիլյանն իր «Լեոնի վշտի» մեջ, և այդ այն ժամանակ, երբ նա, իբրև մի մեծ, վտանգավոր պետական հանցավոր, հեծում էր ցարական Պետրոպոլիսի բերդի Ալեքսեևի Բավելինում:—

Լեոնի պատկերը գծելիս նկատի է ունեցել իրեն, ինչպես Բայրոնը Չայլդ Հարոլդին՝ Նույն կենսադրությունը, նույն մտածելակերպը, սիրելու նույն պատմությունը, նույն աստիճանն ու համակրությունը, մի խոսքով, կատարյալ երկվորյակներ, այնքան նման միմյանց, որքան ջրի երկու կաթիլները։ Այդ բանում համոզվելու համար, մենք կառաջարկենք մեր ընթերցողներին կարդալ «Լեոնի վշտի» առաջին գլխի այն բառյակները, որոնց մեջ ամփոփված է Լեոնի սիրո պատմությունը։

Ահա մենք այդ նմանությունը, այդ նույնությունը ի նկատի ունենինք, որ այն հարցմունքին, թե ո՞ր է գնում Լեոնը և ի՞նչ է լինում, այնքան հավանականությամբ պատասխանեցինք, թե նա իր ընթերցողներին հրաժեշտ տալուց հետո, անկասկած ձեռնարկում է պատրաստելու և մատակարարելու ազգին նրա ցավի դարձանք ու սպեղանին, այսինքն ուսումնի ու գիտությանը տարածելու ազգի մեջ, ինչպես որ ինքը Շահադիդյանը նվիրում է իրեն ուսուցչության և 35 տարի շարունակ սերունդներ է պատրաստում, որոնց մեջ և շատ «ուղիղ վարժապետներ, ուղիղ մտածողներ, մանուկ սերնդի դաստիարակիչներ»։

«Լեոնի վշտի» գրքույց ու հրատարակելուց անցնում է 25—26 տարի, և մենք այլևս չենք լսում Շահադիդյանի բնարի բաղցր հիշումները։ Ծիշտ է, նա իր վեպի վերջում արգեն ազդարարել էր ընթերցողներին, թե թողնում է նրանց երկար ժամանակով, բայց ավելացրել էր, թե «ոչ ընդմիշտ կամ հավիտյան»։ Բացի սրանից, նա Լեոնի բերանով հայտնել էր, թե կվերադառնա և կյանքը կտա գործին, երբ սիրտը նոր հուսով լցվի։ Սակայն այդ վերադարձը չի լինում, և նրա հրաժեշտը դառնում է հավիտյան, որովհետև այն 7 բանաստեղծություններ, որ նա գրում է 90, 91 և 92 թվին և հրատարակում «Հորեկյանի տարեգարձ» շրջի գրքույկում՝ իր հորեկյանական ճառերի հետ մասին, վերադարձ չի

Բայց բեզ հանում եմ այս տխուր դասից,
Ով նոր հայախոս և ազնիվ մշակ,
Քեզ կարող էի անմահ փուշերից
Քաջ Մարտիրոսի բուրբեղ պսակ

Քնարիդ լարերն ազատ շարժվում են,
Երբ ազատ է կամք, ազատ բո հոգին,—
Այդպես սոխակներ ներդաշնակում են,
Հեռու վանդակից թփերի միջին։

Սրտիդ կսկիծը—կսկիծ է ազգի,
Եվ ոչ մի դիմակ կեղծավորության։
Գրչիդ վաստակը—մեծություն հայի,—
Թեև հայասերը են բո դավաճան։

Ով ազգի անդամ, հավերժ հարգելի,
Բող մխիթարե կուրծքիս հառաչանք
Պայծառ ճակատիդ հայրենասերի,
Որի վարձն եղավ ապերախտ զրկանք

բայց նա նվազ չափով է օգտվել նրանից, ուստի և ժամանակի ընթացքում ոգե-
վորությունը սառել է և բնարը փոշոտվել, պատից կախված մնացել:

Սակայն, այդ աննպաստ հանգամանքները չեն կարողանում իսպառ ցամա-
քեցնել և սառեցնել նրա ոգևորությունը, և նա 25—26 տարի լեկուց հետո էլ
տալիս է մի շարք, թեև թվով սակավ, բայց դարձյալ նույնքան սիրուն, նույն-
քան զգացմունքով հորինված բանաստեղծություններ, որ եթե չլինեին բանաս-
տեղծի հայտարարությունները, թե հանգել է իր բնարը և մեռել է մոռան, մենք
դժվարությամբ կտարբերեինք դրանց նրա նախկին ոտանավորներից: Միակ աշ-
քի ընկնող տարբերությունն այն գերեզմանական շունչն է, այն հուսահատական
թափման շեշտը, որ մենք զգում ենք յուրաքանչյուր տողի մեջ: Այդ ցույց է
տալիս, որ բանաստեղծի կյանքում անցել են զարուհի ու ամառը և ժամանել
է խորին աշունը, և որ դրանք նրա կարապի երգերն են: Բայց, այդ ոտանավոր-
ներն այն առավելություն ունեն, որ գրված են ավելի կանոնավոր լեզվով, բան
նախկինները, իսկ, իբրև բանաստեղծություն, մի երկուսը՝ «Անդին գոհարը» և
«Զոհերը» կարող են գրվել նրա լավագույն բանաստեղծությունների կողքին,
հավասար «Երազին», «Ազգային վիճակին», «Երգ մեռնող հայրենասերին» և
մյուսներին:

Մենք այդ զարմանալի երևույթը մեկնում ենք նրանով, որ Շահաղիջյանի
մեջ բանաստեղծական կրակը զորեղ է եղել և, թեև այդ կրակը շրջապատող
աննպաստ հանգամանքների շնորհիվ կորցրել էր իր բուցավառությունը, բայց
իսպառ չէր հանգել, այլ պահպանվել էր նրա սրտում, ինչպես մոխրի տակ
ծածկված կրակի կայծերն են լինում: Այդ կրակն էր, որ երբեմն առկայծում էր
նրա արձակ գրվածքներում, այդ կրակն էր, որ մի վերջին անգամ էլ զորեղ
ցուրեքով բոցավառվում է, ինչպես խառույկը հանգչելուց առաջ, նրա հորելյանի
նախօրյակին և հասարակական-քաղաքական շարժումների օրերին, երբ նրա
մեջ հույս էր զարթնել, թե իր ցանած սերունդը իդուր չեն կորել: Այդ շարժում-
ների ազդեցությամբ է գրված նրա «Զոհեր» 86 տողանոց ոտանավորը, որ
1890 թ. Կարնո և Պոլսի դեպքերի անմիջական արձագանքն է:

✓ Շահաղիջյանի վեպը, իբրև վեպ, լուրջ, բնագոյատույն չի դիմանում: Նա
վերին աստիճանի պարզ ու անպաճույճ մի բան է, չունի ոչ բարդ գործողու-
թյուն, ոչ էլ ինտրիգ ու հանգուցյանք: Բայց նա կարևոր է մեզ համար, իբրև
«ժամանակակից վեպ», որովհետև նրա մեջ արժարժված խնդիրները ժամանա-
կի հրատապ խնդիրներն են: Դրանք, այդ խնդիրները, բարդվում ու լուծվում
են Լեոնի բերանով, որ մի պարզ ճանապարհորդ է և գնում է հեռու հյուսիսից,
դեպի արևելք և ճանապարհին իր տեսածն ու լսածն է պատմում ու նկարագրում,
ամեն բանի վրա հայրենասիրական տեսակետից նայելով և այդ տեսակետից
էլ ամեն բան բնագոյատույն ենթարկելով: Հեղինակը դիտմամբ է այնպես
արել, որ Լեոնը միշտ տեսնի հայ ժողովրդի հոռի կողմերը, նրա պակասու-
թյուններն ու թերությունները, որ առիթ ունենա բնագոյատույն նրանց, հերքելու
մոլար կարծիքները և ուղղելու, շիտակ ճանապարհը ցույց տալու: Լեոնը մեզ
ներկայանում է, իբրև մի հայրենասեր, մի վառ սրտով ազգասեր երիտասարդ,
որ անկեղծ սիրով սիրում է իր ազգն ու հայրենիքը և վստահ ու համարձակ
առում է ճշմարտությունը, մարդկանց երեսովն է տալիս նրանց պակասություն-
ները ոչ անձնական տեսակետից, այլ միշտ ազգի ու հայրենիքի օգուտն ի նկա-

տի ունենալով Երա մտածողութունները աղնիվ են, նպատակները մաքուր, և այդ տեսակետից կետեր մի շատ համակրելի տիպար է, և ընթերցողը գովարտության է րաժանվում նրանից, ցավելով, որ վեպը ընդհատվում է հենց ամենահետաքրքրական տեղում, երբ խոսքից հետո կետեր գործի պետք է անցնեի կամ, ինչպես, ինքն է ասում՝ «Կյանքը պիտի տար գործին»: Ինքը հեղինակն էլ գովարտության է րաժանվում իր համակրելի հերոսից, և ինչպես րաժանվեի, քանի որ ինքն էր կետեր, քանի որ կետեր նրա «Ալտեր-եգո-ն» էր:

Շահագրգիռների ուսանավորը պարզ և հնչուն է, ուստի և կարգադրվում է դշուրին և անուայթար։ Առաջին անգամ նա է աշղպիսի ձեռք ուսանավոր գրել, իսկ նրան հետևել են ուրիշները, ինչպես, օրինակ Հովհաննես Հովհաննիսյանը և Ալ. Մառուրյանը։ Միակ աշխի ընկնող պակասությունը անկանոն հանգավորումն ու սողորների վանկերի անհամաչափությունն է, որ շատ վնասում է ուսանավորի կրած շտակապետությանը։ Նրա ուսանավորը թեև անբունագրորսիկ է, բայց աղքատ, հանգերի թիվը շատ են, տեղ-տեղ էլ նկատվում են հատվածի անկանոնություններ։ Գուցե պակասություն համարվի և նրա տաղաչափության միօրինակությունը։ Շահագրգիռն իր ուսանավորների մի խոշոր մասը, ինչպես, օրինակ, ամբողջ «Լեւոնի վիշաթ», գրել է տասնավանկյան ուսանավորով։ Շահագրգիռը լուրջ բնույթ ունեցող իր ուսանավորները սիրել է գրել տասնավանկյան չափով։ իսկ թեթև գրվածքները, ինչպես, օրինակ, նրդերը,—այնչի կարճ չափերով։

Շահագրգիռյանի բանաստեղծություն լեզուն ժամանակի համար շատ ճոխ ու կանոնավոր կարելի է համարել Թինկ նրա լեզվի մեջ էլ տեղ-տեղ նկատվում են ժամանակի թնրությունները, բայց նրա ոճը այնքան սահուն ու զարդարուն է, այնքան ճկուն, որ մինչև օրս էլ տակավին կարգացելու է սիրով ու անձանձալությամբ։ Նա մշակել է բազմաթիվ գողարիկ բանաստեղծական ձևեր ու ոճեր, որ նրանից փոխ են առել հետադարձները, և հետզհետե նրանց կիրառումն ընդունվել ու սովորական է դարձել մեր XIX դարի պոեզիայի մեջ, որով և նա Թափաշել Պատկանյանի հետ միասին մեծ ծառայություն է մատուցել մեր նոր լեզվի մշակման ու զարգացման գործին։

Մշակման ու զարգացման գործին:

Շահագլխյաճը և՛ հոգով, և՛ մտածողությամբ, և՛ լեզվով աշխարհաբարքան էր. նրա լիզուն նախադրյուր ուներ ոչ թե գրաբարը, այլ Այլաբատյան ճկուն բարբառը, որ նա բերել էր իր հարազատ Աշտարակից: Աշտարակը մի զուտ հայկական միջավայր է եղել և նրա մանկության օրերում և նա արդեն ձևմա-
րան դալու ժամանակ լավ գիտեր իր մայրենի բարբառը, որ ձևաթարսնու-
ազասեց կոշտութուններից և հարստացրեց՝ շնորհիվ ձեռք բերած հայագիտու-
թյան և բնատուր գեղասիրական ճաշակի:

Մեր նոր գրական լեզվի մշակման և վարդապետան գործում կիրառվելիք սկզբունքի տեսակներինց Շահադիզյանը, ըստ ամենայնի, համաձայն և համա-կարծիք էր Նալբանդյանին, նա կարծում էր, որ մեր նոր գրական լեզուն պիտի վարդապետ ոչ գրաբարի հետեւողութեամբ, այլ նրանից բոլորովին անկախ՝ իր կենսական հոյսերը հավաքելով ժողովրդական բարբառներինց և կովիւնով փո-ղովրդի ստեղծագործութեան քուրայում:

«Կրկնում ենք բարձրաձայն,—գրում է նա իր «Ամառնային նամակներում»:
որ աշխարհաբար գրականական լեզուն հպատակ է, իսկ գրարարը և մյուս բար-

բառները—միջոց, այս ոչառնառով սորա բոլորը պիտի սպասավորեն նորան, որպէս վասալը յօր իշխանապետին» (տես 31 և 32 նամակներ):

Որ Շահազիզյանի բանաստեղծութիւնները, մանավանդ «Աւոնի վիշտը», շատ պարզ լեզվով են գրված,—այդ ապացույցի կարոտ չէ: «Աւոնի վշտի» մեջ էլ, իհարկե, տեղ-տեղ պատահում են բառերի, ոճերի ու դարձվածների գործածութեան խորտուրդութիւններ, մտքի մթութիւն, ոտանավորի անհարթութիւն, բայց դրանք բացառութիւններ են, որ կորչում, հալվում են ընդհանուր առավելութեան մեջ:

Եվ զարմանալի էլ կլինեն, եթե լեզվի կազմակերպման նախնական պրոցեսի մեջ գրված ու լույս տեսած մի երկ ունենար լեզվի բոլոր կատարելութիւնները: Գրական լեզուն երբեք չի կարող բոլորովին հասնել ժողովրդական լեզվի պարզութեան, որովհետեւ այն ժամանակ նա անընդունակ կդառնա բարդ, վերացական գիտական մտքերի արտահայտութեան համար: Ժողովրդական լեզուն հենց նրա համար էլ պարզ է, որ արտահայտում է ժողովրդի պարզ ու անսեքեք մտքերը: Այստեղ, ուրեմն, խոսք կարող է լինել միայն համեմատական պարզութեան մասին, գրական լեզվի ժողովրդին մոտեցնելու, նրան ժողովրդին հասկանալի դարձնելու մասին: Մեր լեզուն միայն նոր է սկսել մոտենալ ժողովրդին, ընդունելով իր մեջ ժողովրդական կենդանի բարբառներից հարուստ ոճեր, ձևեր ու դարձվածներ, իսկ վաթսուական թվականներին, երբ գրվում էր «Աւոնի վիշտը», նա դեռ նոր միայն դուրս էր գալիս իր նախնական վիճակից: Ուստի և, բնականաբար «Աւոնի վշտի» մեջ և Շահազիզյանի մյուս գրվածքներում ժողովրդական լեզու որոնելը ու չգտնելը և դրա համար նրան դատապարտելը, ինչպէս արել են և անում են քննադատներից մի քանիսը, մեզ արդարացի չի թվում:

Այստեղ վերջացնելով մեր ներածական ծանոթագրութիւնները «Աւոնի վշտի» մասին, անտեղի և ավելորդ չենք համարում մեջ բերել մի կարեւոր վավերական, որ վերաբերում է «Աւոնի վշտին» և նրա հեղինակ Ս. Շահազիզյանին, մի վավերական, որ երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում «գաղտնի» մնալով, նոր միայն սովետական իշխանութեան օրերով հայտնաբերվել և տպագրվել է Նալբանդյանի «Անտիպ երկերի» ստվար հատորում՝ «Անստորագիր դանոս ներքին գործոց մինիստր վալուէին Ս. Շահազիզի «Աւոնի վիշտը պոեմի մասին» խորագրով:

«Այս օրերս լույս տեսավ Մոսկվայում գաղտնի՝ հայերեն լեզվով մի գրքույկ, որի միտ ուղում եմ հրավիրել Զեյդ բարձր գերազանցութեան ուղարկութիւնը: Այդ գրքույկի խորագիրն է «Աւոնի վիշտը» ժամանակակիցը վեպը, շարագրութիւն Ս. Շահազիզյանի, տպարան կազարյան Ճեմարանի (Մամոնտով):

Այս գրքույկի մասին գովասանական կարծիք հայտնեց Ս. Նազարյանն իր «Հյուսիսափայլ» ամսագրի մեջ, համար 12: Հայ ժամանակակից լրագրութեան քաղաքական գիտնական կարծիքը—այդ ամսագրի հետևորդները բաղադրական հանցավոր Պետրոպավլովսկ բերդում նստած Նալբանդովի հետևորդներն են: «Աւոնի վիշտը» գրքույկը կամ, ըստ ուրիշների, միևնույնն է, թե «Նալբանդովի վիշտը», պարունակում է իր մեջ շատ բան, որ չպիտք է թուլատրված լի-պակառավարչական արտահայտութիւններ, որոնց մեջ օրինակ բերված լինելով

խոսալացիները, Գարիբալդին և լեհացիները, խորհուրդ է տրվում հայերին ջանք գործ դնել ձեռք բերելու լիակատար ազատություն ստրկությունից, բանի որ առանց այդպիսի ազատության, հեղինակի ասելով, հայերը չպիտի կարողանան բարվոքել իրենց վիճակը. 2) Պարունակում է իր մեջ արտահայտություններ կրոնի և եկեղեցու դավանության դեմ, արտահայտություններ, որոնց մեջ վարկաբեկվում են եկեղեցու ծեսերը, եպիսկոպոսները, քահանաները և մյուսները, և, վերջապես, հիսուս-բրիստոսը ներկայացվում է Ռեանի դամոնի համապատասխան, և 3) Պարունակում է իր մեջ հարձակումներ Ռուսաստանին անձնվեր և Նալբանդովի կուսակցության չլատկանող անձանց վրա Ամեն իրի և պետք էր—1) Արգելի տակ դնել հիշյալ գիրքը, իբրև վնասակար, գրված գաղտնի նպատակներով, 2) Մի լավ հանդիմանություն կարգալ գրաքննչին, որ թույլ է տվել այդ գիրքը տպագրվելու, և 3) Հսկողության տակ առնել գրքի հեղինակին, իսկ սույն զեկուցյի ճշգրտության վերահասու լինելու համար, «Լեոնի վիշտը», գրքի մի օրինակն ուղարկել Ալվազովսկի վարդապետին և պահանջել նրա կարգի մի օրինակն ուղարկել Ճշմարտությունը այդ գրքի մասին ուրիշ անձերից, մանավանդ պետերբուրգցի հայերից, որոնք պատկանում են Նալբանդովի կուսակցության, դուք չեք կարող իմանալ:

«Անձնվեր կառավարության և հայրենիքին»:

Քե ի՞նչ հետևանք է ունեցել այդ թուղթը, մենք չգիտենք, բայց նույն «Անտիպ երկերից» մենք իմանում ենք, որ այդ թուղթը, ուղարկված է եղել Կարապետ Նոյանին և պահանջվել նրա եղբակացությունը. նա էլ պատասխանել է, որի սևագրությունը նույնպես հայտնաբերված և տպագրված է Նալբանդյանի նույն «Անտիպ երկերի» հատորում՝ «Կ. Նոյանի եղբակացության սևագրությունը» խորագրով՝ թարգմանաբար բերում ենք այստեղ.—

«Եհաննիզովի շարագրություն, Լեոնի վիշտը», (հայոց թագավոր) մի ժամանակակից վեպ է, որ զբաղատվել է «Հյուսիսափայլ» ամսագրի 12 համարի մեջ: Այդ ամսագրի հրատարակող Նաղարյանցը պայքարում էր պատրիարքի դեմ: Եհաննիզովը վերակացու է կազարյան Ճեմարանում, Նաղարյանցը, որ գոկտոր է արևելյան գրականության, պետական խորհրդական, պրոֆեսոր պարսից գրականության, մի գիտնական մարդ է, բայց ի վան Դավ. Դելանովի կարծիքով, մի մեծ խելքի տեր չէ. նա ցանկացող է հայ հոգեբանության և քննադատական հայ կյանքի բարվորման, սակայն, իհարկե, չի երազում հայերի քննադատական մասին: Նա խոսակցության մեջ Նալբանդովին «եկեղեցու» էր կոչում, թեև նա նրա մտերիմ բարեկամներից էր:

Ուսումնական մասի գլխավոր տեսուչ Նեկրովը դրում է Թիֆլիզից, թե այնտեղ գոյություն ունի մի կուսակցություն մանուկ Հայաստանի և Վրաստանի, որ երազում է սեպարատիզմի և Հայաստանի անկախության մասին:

Նվ իրոր, հայերը բաժանվել են երկու կուսակցության. պաշտոնաթող պատվո խորհրդական Բուզաշովը և մյուս ուղարակատամիտները չցանկանալով մոտենալ ռուսներին, խմբվել են Նալբանդովի շուրջը: Մյուս կուսակցությունը հայ ազգությունը համարում է մի նեխյալ դիակ, որ արգեն կենսագրող լինելով, պետք է կատարելապես ձուլվի այն տարրերի հետ, որոնց մեջ գտնվում են նրա իրենց դարը ապրած, անցկացրած մասերը:

Վերոհիշյալ գրքի մեջ, ճիշտ է, որ կան հակակոռուպարական թշնամական տեղեր, շատ է խոսվում և Գարիբալդիի մասին», և այլն:

Բուն մատնողության թուղթը է (донос) և այս հզրակացության սեպագրությունը հանված են Կ. Նզյանի արխիվից, գրանք անթվակիր և անստորագիր են, միայն հզրակացության թղթի վրա, Նզյանի ձեռքով մակագրված է «Передано от министра 25 января»:

Մենք կարծում ենք, որ այդ մատնողությունը թողնված է հղել առանց հետևանքի, որովհետև, եթե մի որևէ հետևանք ունեցած լիներ, պետք է առաջին հերթին արգելված լիներ «Լեոնի վիշտը», որ սակայն չի հղել:

Ո՞վ է այդ լրտեսողիւրը (донос) հեղինակը: Մեզ թվում է, որ դա «Մասյաց Աղավնու», օջախի մարդ պիտի լիներ, մենք կարծում ենք, որ «Կառավարության և հայրենիքին անձնվեր» ստորագրության տակ իր անձը թաքցրած քսուն հատկապես հղել է հայտնի Հովսեփ Չերքեզյանը, որ Այվազովսկու «Մասյաց Աղավնու» էջերում կատաղի պայքար է մղել «Հյուսիսափայլի» և Հյուսիսափայլականների դեմ և «Հյուսիսափայլը» փակել տալու համար, ներկի և աննրկի միջոցների մեջ խտրություն չի դրել: Հենց միայն նրանով, որ առաջարկում է լրտեսագրի ստուգման համար, ուղարկել Այվազովսկուն, մատնում է իրեն, որովհետև ադատամիտների և պահանջողականների մեջ ժամանակին, վաթսուհական թվականների հասարակական խմբակցությունների պայքարին, նրա քնթացքին և ուղղության տեղյակ մարդկանց արդեն լավ հայտնի է Չերքեզյանի և Այվազովսկու գործակցությունն այդպիսի լրտեսական գործողությունների մեջ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սմբատ Շահադիզյանի կենսագրության համառոտ ամփոփումը	5
Ս. Շահադիզյանի թողած գրական ժառանգությունը	20

Բաժնատեսեղծություններ

Արարատյան դաշտ	27
Հայ մանուկ յօտարութեան	28
Ողջուն Հրաժարական Աշտարակի հետ	29
Իմ վիճակը	30
Երգ	31
Հրեշտակ պահպանիչ	32
Ամենախոնարհ ներողություն	33
Այցելություն	34
Իդձ սրտիս	35
Երգ	37
Նվեր հայոց աղջիկներին	38
Օրիորդի արտասուժը	39
Գիշեր	39
Ազգային վիճակ	42
Առաջին սեր	42
Սգալու մարդ	43
Առ գեղեցկուհի Կ.	44
✓ Երգ	45
Ճշմարտախոս	46
Առ հրաժարվածը	47
Պոեմ	49
Կեցցե սուրբ գործը	50
Միջին Տիգրան	51
Աշտարակ	52
Ինձ մի՛ սիրիր	

Խորհրդածութիւն բանաստեղծի	55
Ճշմարիտ կրոն	61
Դարի կրոնասերը	63
Օրհնյալ հանգիստ	64
ՎԻճակներ սուլթան	65
Դավաճան	67
Այն երազ էր	69
Հովիվ	70
Առ իմ ընկերը	70
Սրտի կակիծ	72
***	73
Եվ դու այդպէս	73
Ախտավոր ժամ	74
Հովիտ տրոմուսիան	75
Իմ վիճակը	77
Սիրո կյանքը	78
Սիրո կորուստ	80
Վճիռներ և Ձեթուն	81
Անուումնասիրութիւն	84
Խրատ	86
***	86
Անտառի մեջ	87
Մեծ թատրոնի՝ մեջ	87
Պոետ, նյութապաշտ և քաղաքացի	89
Հայաստան և նրա որդիքը	90
Անահիտ	91
Ոգի Հայաստանի	91
Եվ նա մեռավ	92
Մանկութիւն	93
Սիրավեպ	94
Մայիս	95
Արարատի շրջակայքը և նոցա ազդեցութիւնը	95
Ինքնագիտակցութիւն	97
Մի զվարթ մանկան	98
Անբաղդ	99
Հանգիստ իմ	101
Ծրգ մեռանող Հայրենասիրի	102
Միհրդատ	103
Մասիս	105
Խորհրդավոր գիշեր	106
Սոխակ	108
Սիրելի	108
Ջանգակ	109
Վերջին հրաժեշտ	109

Կրօնավորի աղոթքը	110
Մեծատուն	110
Իտալուհիք և իտալացիք	111
Ս. Նազարյանցի	114
Բանաստեղծի դամբանին	114
Զոհեր	115
Պանդուխտ հոգի	118
Անգին Գոհար	119
Հ. և Ք. Տեր-Հակոբյանների հարսանիքի քսանհինգամեկին	120
Հանգած քնար	121
Վերջին փափագ	122
Օգնեցեք	123

ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇՏԸ

Փամանակակից վեպ	125
Առ ընթերցողը	129
Նախերգանք	131
Բովանդակություն I գլխի	139
գլուխ I	141
Բովանդակություն II գլխի	161
գլուխ II	162
Բովանդակություն III գլխի	175
գլուխ III	176
Բովանդակություն IV գլխի	191
գլուխ IV	192
Մանրություններ	209

Պատ. խմբագիրը ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
Կազմը նկարիչ Հ. ՇԱՎԱՐՇԻ

Տեխ. խմբագիրը Ի. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՎՖ 02930 Պատվեր 10. Տերաժ 4000. Տպագր. մամ. 16
Հեղ. մամ. 16: Հանձնված է արտադրության 31/X 1946 թ.
Ստորագրված է տպագրության 4/VIII 1947 թ.

ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պոլիգրաֆիկ Հրատ. Վարչ.
№ 3 տպարան, Երևան, Ալավերդյան, 65

2408400 48494268

9648 5 1648

62

8448 5

нас

нес

павучия

невучия

поможет

помжет

217 м. 5 ч.

217 м. 10 ч.

221 м. 8 ч.

30-85

120

